Indexed Journal with
www.sjifactor.com
Impact Factor
7.303 (2022)

ISSN 2278-3199

Volume - 12, Issue - 01, January - June, 2023

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed
National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE & SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

National Journal on ... SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

ISSN 2278-3199

Volume - 12, Issue - 01, January - June, 2023.

Indexing Journal with www.sjifactor.com
Impact Factor 7.303 (2022)

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on......

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.

Editor

Dr. Rahul Bhagat

Professor & Head, Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara – 441912

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE, TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities....
'Social Issues and Problems' ISSN 2278-3199 Impact Factor – 7.303

EDITORIAL BOARD

Chief Editor: Dr. C. B. Masram,
Principal, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

***Editor: Dr. Rahul Bhagat**,*
Professor, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editorial Advisory Board -

***Dr. Pradeep Aglave,** Ex. Head, P. G. Dept. Dr. Ambedkar Thought, R. T. M. N. U., Nagpur.*
***Dr. Suresh Waghmare,** Ex. Head Dept. of Soci., Rajshree Shahu Maharaj College, Latur (MS)*
***Dr. Jagan Karade,** Head Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur (MS)*
***Dr. Sanjay Salunkhe,** Department of Sociology, D. B. A. M. University, Aurangabad (MS)*
***Dr. N. T. Kamble,** Professor, Department of Sociology, Swami Vevekanand College, Shirur Tajband.(M.S.)*
***Dr. Sujata Gokhale,** Head Dept. of Sociology, S. N. D. T. University, Mumbai (MS)*
***Dr. Shivcharan Meshram,** Principal, Kamla Nehru Govt. Girls College, Balaghat (MP)*
***Dr. B. K. Swain**, Ex. Head Department of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*
***Dr. Smita Awchar, Ex.** Professor, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)*
***Dr. Prakash Bobde,** Ex. Professor and Head, Dept. of Sociology, R. T. M. N. U., Nagpur.*
***Dr. Ramesh Makwana,** Department of Sociology, Sardar Patel University, Gujrat.*
***Dr. S. P. Gaikwad,** Principal, Dayanand College of Arts, Latur.*
***Dr. Archana Jagatkar,** Professor & Head, Department of Sociology, New College, Kolhapur. (MS)*
***Dr. Anil Surya,** President, S. M. S. New Delhi.*
***Dr. Kalyan Sakharkar,** Ex. Head Dept. of Sociology, P. N. College, Pusad Dist. Yeotmal (MS)*
***Dr. Arun Chavhan,** Head Dept. of Sociology, Vidhyabharti Mahavidhyalaya, Amrawati (MS*
***Dr. Mahendrakumar Jadhao,** Head Dept. of Sociology,Night College of Arts & Commerce, Kolhapur.*

Editorial Board Member -

***Dr. R. K. Dipte,** Dept. of English, S. N. Mor College, Tumsar.*
***Prof. R. K. Ubale,** Dept. of Marathi, S. N. Mor College, Tumsar.*
***Prof. R. O. Belokar,** Head Dept. of Pol. Science, S. N. Mor College, Tumsar.*

Associate Editors -

***Dr. Saroj Aglave,** Ex. Head, Dept. of Sociology, Mahila Mahavidhyalya, Nandanvan, Nagpur.*
***Dr. Dipak Pawar,** Head, Dept. of Sociology, Women's College, Nandanvan, Nagpur.*
***Dr. M. V. Kolhe,** Principal, Br. Sheshrao. Wankhede College, Mohapa, Disi. Nagpur.*
***Dr. Nalini I. Borkar,** Dept. of Sociology, Arts & Commerce Degree College, Petrolpump, (Bhandara)*
***Dr. P. H. Gajbhiye,** Head, Dept. of Sociology, N.P. Shivaji College, Mowad Dist.Nagpur*
***Prof. Priyadarshan Bhaware,** Head, Dept. of Sociology., Badrinarayan Barwale College, Jalna*
***Dr. Rajkumar Bhagat,** Head, Dept. of Sociology., Rajiv Gandhi College, Sadak-Arjuni Dist. Gondia.*
***Prof. Jayendra Pendse,** Head, Dept. of Sociology, Sevadal Mahila College, Nagpur.*
***Dr. Ajay Choudhary,** Assistant Professor, Deptt. of Sociology, Hislop College, Nagpur.*

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities....
'Social Issues and Problems' ISSN 2278-3199 Impact Factor – 7.303

PEER REVIEW COMMITTEE

Dr. Sai Chandrmouli T. (English), *Railway Degree College, Secundrabad (AP)*

Dr. Balvindarsing Ghotra (English), *Govt. P. G. College, Jind (Haryana)*

Prof. Amol M. Khandve, (English) *S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara.*

Dr. Bhushan Ramteke (Marathi), *Suwalal Patni Mahavidhyalaya, Pulgaon, Dist. Wardha.*

Dr. Shailendra Lendhe (Marathi), *R. T. M. Nagpur University. Nagpur.*

Dr. Guruprasad Pakhmode, (Marathi) *Ex. Principal, Pragati Mahila College, Bhandara.*

Dr. Hariprasad Chourasiya (Hindi) *Ex. Principal, M. B. Patel College, Salekasa.*

Prof. Gajanan Polenwar, (Hindi) *Arts, Commerce College, Koradi.*

Prof. Mastan Shaha, (Hindi), *Department of Hindi,N. M. D. college, Gondia.*

Dr. R. R. Sinha (Sociology) *Ex. Head Dept. of Sociology, Hislop College, Nagpur.*

Dr. Pradeep K. Meshram (Sociology), *J. M. Patel College, Bhandara.*

Dr. Ashok T. Borkar (Sociology), *R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*

Dr. S. S. Bahekar (Geography), *Principal, S. S. Girls College, Gondia.*

Dr. Deva Bisen (Geography), *M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia*

Dr. Tarachand Gedam (History) *Ex. Professor, Sant Gadge Maharaj College, Hingna.*

Dr. Mubarak Qureshi (History), *G. B. Mahila College, Tumsar Dist. Bhandara.*

Dr. D. D. Kapse (History), *Samarth College, Lakhani Dist. Bhandara.*

Dr. Madhuri Nasre (Home Economics), *S. S. Girls College, Gondia.*

Dr. Vidhya Thawakar (Home Economics), *Ashok Moharkar College, Adyal.*

Prof. Bharti D. Katekhaye, (Home Economics)*, S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara*

Prof. Vikas Jambhulkar (Political Science)*, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*

Prof. Atul Kadu (Political Science)*, Bhiwapur Mahavidhyalaya, Bhiwapur.*

Dr. Sharda Mahajan (Political Science), *N. M. D. College, Gondia.*

Dr. S. S. Meshram (Economics), *J. M. Patel College, Bhandara.*

Dr. Manoj Sonkusre (Economics), *M. B. Patel College, Sakoli.*

Dr. Anuradha Patil (Social Work)*, Manavlok Social Work College, Ambejogai.*

Dr. B. R. Deshmukh (Social Work), *G. N. Aazad Social Work College, Pusad.*

Dr. Sanjay Aagashe (Physical Education) *S. N. Mor College, Tumsar.*

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities.... 'Social Issues and Problems' ISSN 2278-3199 Impact Factor – 7.303

लेखकांना सूचना

- राष्ट्रीय शोध पत्रीका 'सोशल इश्यूस अॅन्ड प्रॉब्लेम्स' चा अंक वर्षातून दोन वेळा जून व डीसेंबर महिन्यात प्रकाशित होईल. या अंकासाठी प्राध्यापकांनी आपले लेख/संशोधन निबंध पाठवितांना जून च्या अंकासाठी ३० मे पर्यंत व डीसेंबर च्या अंकासाठी ३० नोव्हेंबर पर्यंत किंवा त्याआधी पाठवावेत.
- या शोधपत्रीकेसाठी समाजविज्ञान व कला शाखेतील सर्व विषयाशी संबधीत संशोधन निंबध/लेख मराठी/हिंदी/इंग्रजी यापैकी कोणत्याही भाषेत लिहलेला असावा. या शोधपत्रीकेसाठी पाठविलेला लेख इतरत्र कोठेही प्रसिध्द झालेला किंवा प्रसिध्दीसाठी पाठविलेला नसावा.
- प्रसिध्दीसाठी पाठवावयाचे लेख/संशोधन निबंध संगणकीय अक्षरजुळणी करून ई–मेल व्दारा पाठवावे. यासाठी मराठी व हिंदी फॉन्ट कृती देव–५० व इंग्रजीसाठी टाईम्स न्यू रोमण हे फॉन्ट वापरावे.
- प्रकाशनासाठी पाठविलेले संशोधनात्मक लेख विशेष करून संकल्पनात्मक व विश्लेषणात्मक असावेत. आढाव्यात्मक नसावे व लेखाची कमाल शब्दमर्यादा ३००० शब्दापर्यंत असावी. लेखाचा थोडक्यात सारांश लेखाच्या सुरूवातीलाच असावा. लेखामध्ये तक्ते व आकृत्या मर्यादित असाव्यात.
- लेखातील टीपा लेखाच्या अखेरीस द्याव्यात. संदर्भ ग्रंथाची यादी, लेखकाचे आडनांव, ग्रंथाचे शिर्षक, प्रकाशकाचे नांव, प्रकाशन वर्ष, व संदर्भाचा पृष्ठ क्रमांक देण्यात यावा. एखाद्या लेखाचा संदर्भ द्यावयाचा असल्यास लेखकाचे आडनाव, प्रकाशनाचे वर्ष, लेखाचे शिर्षक अवतरण चिन्हात, संपादकाचे नांव, प्रकाशकाचे नाव तसेच नियतकालिकामध्ये प्रकाशित झाला असल्यास लेखाच्या शिर्षकानंतर नियतकालिकाचे नांव, प्रकाशनाचा सप्ताह, महिना, वर्ष, संदर्भ पृष्ठ क्रमांक या पध्दतीने असावेत.
- या शोधपत्रिकेसाठी पाठविण्यात येणारे सर्व लेख त्या–त्या विषयाच्या तज्ञ व्यक्तीकडे परिक्षणासाठी पाठविण्यात येतील. परिक्षकांनी मान्य केलेल्या शोध निबंधानांच प्रकाशित केले जाईल. परिक्षकांनी अमान्य केलेले लेख/शोधनिबंध प्रकाशित केले जाणार नाही. परिक्षकांनी एखाद्या लेखाच्या संदर्भात दुरूस्ती संबधीच्या काही सूचना केल्यास त्या सूचनेनूसार लेखामध्ये दुरूस्ती करण्याचे अधिकार संपादकांना राहतील.
- राष्ट्रीय शोधपत्रिका 'सोशल इश्यूस अॅन्ड प्रॉब्लेम्स' या पत्रिकेतील लेखाच्या/शोधनिबंधाच्या प्रकाशनाबाबत संपादक मंडळाचा निर्णय अंतीम राहील.
- राष्ट्रीय शोधपत्रिका 'सोशल इश्यूस अॅन्ड प्रॉब्लेम्स' या पत्रिकेसाठी लेख/शोधनिबंध फक्त ईमेलवरच पाठवावे. Email:rjbhagat1968@yahoo.co.in

- CONTENTS –

S.N.	Title of Paper	Author Name	Page
1.	Regulating Social Media and Digital Platforms in India: Challenges and....	Priya Chopde	...1
2.	Gender, Caste and Religion: The Bitter Truth	Sarthak Gajbhiye Ramakant Gajbhiye Chandrashekhar Gaikwad	...5
3.	Analysis of the credit and curricular framework for NEP-2020...	Vijay Warhate	...8
4.	Women Empowerment	Chandrashekhar Malviya	...13
5.	Dr. Babasaheb Ambedkar's vision for women empowerment	Ganesh Pathode	...16
6.	A Study of Knowledge, Awareness and Attitude of Students toward...	Sunita Rathod	...18
7.	Script Of The Past, Records Of The Future	Patil Dhanashree	...22
8.	Changing Values in Indian Society	Sunirmal Kabiraj	... 26
9.	A Behavioural Study of Life Insurance Purchase Decisions	Pratik Ghode	... 29
10.	Values in the world of Construction Work	Shilpa Puranik	... 32
11.	Socio- Political Dimensions of Protest in Bhabani Bhattacharya's ...	Amol Khandwe	... 35
12.	The Effects of Stress on the Sports Professionals: A systematic review	Sanjay Agashe	... 38
13.	आधुनिक महापुरुषों पर कबीर का प्रभाव	राजकुमारी यादव	... 40
14.	समकालीन महिला कथाकारों की कृतियों का तुलनात्मक अध्ययन	प्रतिमा बैसवारा	... 42
15.	श्रमिक पत्रकारीता द्वारा श्रमसंघ समस्या का विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रमिला भुजाडे	... 45
16.	ध्रुवस्वामिनी नाटक : नारियों का संघर्ष आज भी प्रासंगिक	मायावती बैसवारा,	... 48
17.	मनीषा कुलश्रेष्ठ की कहानियों में सामाजिक चेतना	मधु गुप्ता	... 50
18.	जगदंबा प्रसाद दीक्षित के कथा साहित्य में वेश्या जीवन	लक्ष्मण पेटकुले	... 53
19.	दलित पँथर : एक संघर्ष पर्व	नारायण कांबळे	... 55
20.	छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणीक काय	नवगणकर राजाभाऊ	... 57
21.	१९५६ च्या धम्मक्रांतीचा महिलांवर प्रभाव : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	संजय चौधरी,	... 61
22.	मुंबईतील महिला पोलीस : व्यष्टी अध्ययन	ज्योती पोटे	... 64
23.	बंजारा जमातीच्या ग्रामीण क्षेत्रातील संस्कृतीचा अभ्यास	गोदावरी बन	... 68
24.	रमाबाई रानडे यांचे 'सेवासदन' संस्थेमधील योगदान	रजनी वाघाये	... 71
25.	सुरत–चेन्नई ग्रीनफिल्ड महामार्ग विरोधी शेतकरी चळवळीचा अभ्यास	उमेश शिंदे	... 74
26.	कौटुंबिक हिंसाचार व महिला	मनीषा भाकरे / शेषराव राठोड	... 77
27.	पेंच नदीचे खनन कार्य व निर्मित भूरूपे	अरुणा बावनकर	... 80
28.	आदिवासींची लोकसंस्कृती	मनीषा नायकवडी	... 84
29.	पालक–किशोर संबंधाचा किशोरांच्या सामाजिक वर्तनावर होणाऱ्या परिणामाचे....	सोनाली पारधी / संपदा नासेरी	... 88
30.	महाराष्ट्रातील शालेय शिक्षणामध्ये कला शिक्षणाची झालेली सुरुवात व महत्व	विश्वनाथ साबळे	... 92
31.	घटस्फोट : वर्तमानकाळातील एक महत्वाची सामाजिक समस्या	राजेंद्र बारसागडे	... 96
32.	भारतातील अन्नसुरक्षिततेच्या विधेयकाचे विश्लेषण	विजय दरवडे	... 99
33.	आदिवासी समाजातील विवाह पद्धती : एक अभ्यास	गावडे एस. एम.	... 101
34.	दुषित पाण्याचे शरीरावर होणारे दुष्परीणाम व उपाय योजनेविषयी ग्रामीण महिलांचा.....	शैलेश मेश्राम / मिना गायकवाड	... 103

संपादकीय....

प्रिय प्राध्यापक व विद्यार्थी मित्रांनो,

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा येथील समाजशास्त्र विभागातर्फे प्रकाशित होत असलेल्या **'नॅशनल जर्नल ऑन सोशल इश्युज अॅन्ड प्रॉब्लेम्स'** या जर्नल ला १२ वर्ष पूर्ण होत आहेत. बाराव्या वर्षातील जर्नल चा हा पहीला नियमित अंक. या अंकासाठी देशभरातून अनेक संशोधकांनी आपले संशोधन निबंध पाठवून आम्हाला सहकार्य केले त्याबदद्ल त्या सर्व लेखक आणि संशोधकांचे आभार.

मित्रांनो, आपले **'सोशल इश्युज अॅन्ड प्रॉब्लेम्स'** हे जर्नल **पिअर रिव्हयूड** आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या **जुलै २०१८** च्या नव्या रेग्युलेशननुसार आता जर्नल यु. जी. सी. लीस्टेड नसले तरी ते जर पिअर रिव्हयूड असेल तरी प्राध्यापकांना ए. पी. आय. मध्ये **१० मार्क** मिळणार आहेत. यु. जी. सी. चे हे नोटीफीकेशन यु. जी. सी. च्या वेबसाईटवर आपल्याला पाहायला मिळेल. आता आपले शोधनिबंध प्रकाशित करण्यासाठी यु. जी. सी. लिस्टेड जर्नलची आवश्यकता नाही. आपण या जर्नलसाठी आपले शोधनिबंध पाठवू शकता. आपण आत्तापर्यंत आम्हाला भरपूर सहकार्य केले आहे आणि आपल्या सहकार्यामूळेच आमच्या या प्रयत्नाला भरपूर यश प्राप्त झालेले आहे. आपला लोभ असाच असु द्यावा.

आपल्या सर्वांसाठी अजुन एक महत्वाची व आनंदाची बातमी म्हणजे आपले **'सोशल इश्युज अॅन्ड प्रॉब्लेम्स'** जर्नल आता www.sjifactor.com या जर्नलचे मुल्याकंन करणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय संस्थेशी जुळले असून आपल्या जर्नल ला आता **इंम्प्याक्ट फॅक्टर** सुध्दा प्राप्त झालेला आहे. www.sjifactor.com च्या मुल्याकंनानुसार आपल्या जर्नल ला २०१७ मध्ये ५.६४६, २०१८ मध्ये ५.९८२, २०१९ मध्ये ६.७६७, २०२० मध्ये ७.११५, २०२१ या वर्षासाठी ७.२६४ व २०२२ साठी **७.३०३ Impact Factor** प्राप्त झालेला आहे. या संदर्भातील प्रमाणपत्रे आपण www.sjifactor.com किंवा आमच्या www.journalsnmcsip.org.in या वेबसाईटवर बघू शकता.

'National Journal on Social Issues and Problems' चे आत्तापर्यंतचे सर्व अंक आमच्या महाविद्यालयाचे संकेतस्थळ www.snmorcollege.org.in व जर्नलची स्वतंत्र वेबसाईट www.journalsnmcsip.org.in या वेबसाईटवर ऑनलाईन उपलब्ध आहेत. वाचक व सदस्यांना ते डाउनलोड करून घेता येईल. यानंतरचा अंक डिसेंबर, २०२३ मध्ये प्रकाशित होत आहे. तेंव्हा या अंकासाठी सुध्दा आपण असेच सहकार्य कराल ही अपेक्षा. अंकाविषयीच्या सर्व प्रतिक्रियांचे स्वागत आहे. धन्यवाद !

मुख्य संपादक
डॉ. चेतन मसराम

संपादक
डॉ. राहुल भगत

प्रतिक्रिया पाठविण्यासाठी पत्ता
डॉ. राहुल भगत
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व
श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय,
तुमसर जि. भंडारा – ४४१९१२
Email – rjbhagat1968@yahoo.co.in
Mobile – 09420359657, 09834988337

Regulating Social Media and Digital Platforms in India: Challenges and Perspectives

Dr. Priya Pankaj Chopde*, Officiating Principal, DES' Shri. Navalmal Firodia Law College, Pune.*

Abstract: *Social Media and digital platforms has become a celebrated phenomenon today. Embarking upon the usage of digital social media has become an indispensable part of individuals' life in today's scenario. Every individual irrespective of his/her gender, age, class as also the social, economic, educational status has got connected /subscribed to digital social media. It enables easy, convenient and expedient communications and exchange of ideas by individuals with each other irrespective of their locations. It results in unlimited exercise of freedom of speech and expression by individuals without any territorial barriers. However, the freedom so guaranteed by the Constitution of India is not absolute. Reasonable restrictions can be imposed on this freedom by the State. Presently in Indian scenario, there exists no specific regulatory framework to control exchange of objectionable information, instigating ideas, and promotion of anti-national spirits, hate speech etc. through different modes of social media. Many cyber-crimes are been committed through such online platforms. Problems of personification and anonymity are inbuilt in usage of such online platforms. Unwarranted use of social media may result in ruining the future of young minds in India. Hence presently, need of regulating social media platforms has become urgent and inevitable. In Indian legal system, so far, Information and Technology Act, 2002 and regulations framed thereunder are taken recourse to for this purpose. However, these legislative measures are not enacted keeping in view the menace that may be created by misuse of social digital media platforms and hence specific remedies and implementation mechanism is lacking under the same. In other words, existing legal system is not equipped to effectively regulate social media in India. On this backdrop, the author through this research paper intends to analyze the sufficiency of existing legislative measures to regulate social media platforms and to suggest some workable solutions to the problems at hand arising due to unregulated use of social media in India in the light to freedom of speech and expression guaranteed by the Constitution of India.*

Key Words: *Social Media, Digital Media, Information Technology, Freedom of Speech, Reasonable Restrictions*

Introduction: Social Media and Digital media platforms are the commonly known terminologies and are used widely in today's scenario. Almost every individual in the society must have subscribed to the digital accounts like Facebook, Telegram, Whats-App, Instagram *etc.* There exists many such digital media which have universal applications that are used by the individuals in their daily routine. There has been a mushroom growth of varied On The Top (OTT) platforms, You Tube channels and similar such digital platforms in last decade world over. India is not an exception to it. All such digital platforms contributed a lot in terms of augmenting the field of the information and communication technology. It also enables individuals to access convenient and inexpensive means of entertainment, communication, education, commerce and many more. There exist no restrictions on the class or category of individuals embarking upon the usage of such digital social media platforms. Individuals from all age groups, caste, class, educational background, economic or social status happen to use different social media platforms as a part of their daily routine today. It has helped to expedite the communication between individuals or group of individuals without any territorial barriers and at trifling cost. Number of subscribers of digital platforms and number of intermediary and service providers of the same are increasing continuously day by day.

However, there exist certain nuances in terms of extending legal controls in the area of facilitating the services as also the usage of such digital platforms. Hence it is necessary to come up with comprehensive and effective regulatory mechanism in this area. Considering the nature of online phenomenon there exist many technicalities and complexities in achieving the effective regulation in the field. Some of the legal regulatory perspectives are discussed by the author in the forthcoming heads of the present research paper. The exploratory research model is used for the same. For collecting the data, some primary sources like statutes and rules are taken resources to. Mainly the observation method for data collection is embarked upon by the author while accomplishing this research paper. The discussion runs through following heads.

Issues and Challenges involved in the usage of Digital Platforms: As mentioned earlier, the rate of usage of digital social media platforms is increasing rapidly. Many foreign multinational corporations and

intermediaries are involved in it. During the COVID 19 Pandemic Lockdown almost everyone in the world was forced to shift on online mode of working, education and commercial transactions *etc*. It has resulted in mushroom growth of intermediaries and its subscribers globally. India cannot be called as an exception to the same. However, considering socio-legal conditions of the Indian society and the literacy rate of its individuals effective legal regulatory control over social and digital media platforms holds prime importance.

Usage of Social and digital media platforms frequently result into incidences like circulation of information resulting in social distress, circulation of hate speech *etc.* Through such media possibility of circulation of information for instigating terrorist or disruptive activities, religious and regional riots, mob launchings could not be avoided. It is observed that, over the last decade, Cyber-crimes, Online financial frauds, offences against women, children, old aged persons through online media have increased enormously due to the growth of social media platforms. Moreover, threats to the National security as also to the right to privacy and personal liberty of individuals, their Intellectual Property Rights *etc*. are always prominent in the world of cyber space. Resultantly, it has increased the burden on administrative, investigating and judicial authorities as it involves techno-legal, social, economic dimensions, which call for expertise in the area to deal with the same. Unregulated usage of social media on digital platforms leads to online financial frauds and cyber-crimes. On this backdrop, it is submitted that, in the current legal framework in India, there exist no specific legislation, which will ensure regulation of all the sorts of threats mentioned above. There is no such legislation till date for regulating and scrutinizing content of information, the dissemination of information through social and digital media platforms.

From the perspective of administration, it could be submitted that, most of the times, foreign multinational corporations act as service providers and intermediary in this area. Hence, there lie inbuilt limitations on the administrative agencies of the nations to regulate them. Many times, even after issuing specific directions by the Governmental authorities, such corporations tend to disobey the same. At times it may result into violation of Fundamental Rights of individuals as guaranteed by the Constitution India. However, no legal remedies are available in such situations at the hands of the State. One of the reasons for such scenario can be cited that, such multinational corporations happen to fallow their own policies which are bound to be different for different nations. Sometimes the policies and working of one such intermediary may be contradictory to that of the other. In such cases, it becomes difficult to bring all of them under the common umbrella of single legislation.

From the point of view of investigation mechanism, there exist problems regarding fixing of liability. It becomes difficult to decide who should be treated as a wrongdoer; end user, service provider or an intermediary. Further, issues relating to ascertainment of jurisdictions, anonymity, personification, frauds and misrepresentations are inbuilt in online phenomenon. Also, if any information circulated through social media is demanded by the investigating agencies, it may lead to breach of policies of intermediaries like secure connection, end-to-end encryption *etc*. There are always chances of frauds and personification committed in the name of Government or investigation agencies in such cases.

Further, all the more important issue in this area is in relation to the Constitutional law perspective. In view of secure connection policies framed by the intermediaries, it is submitted that, in case, circulation of any information is scrutinized by the Governmental authorities; it may lead to violation of Freedom of free speech and expression of individuals guaranteed under Article 19(1)(a) of the Constitution of India.

Whereas, if digital media platforms are covered by the Government under the preview of its regulation, it may lead to violation of their freedom of trade and occupation guaranteed under Article 19(1)(g) of the Constitution of India or liberalization and privatization policies issued by the Government itself. It is also required to be highlighted that, the Constitutional restrictions contemplated under Article 19 are expected to be imposed through legislative enactment and not through any executive action. Hence the very validity of the rules and regulations imposed by the Government in this connection could be challenged on the ground of their Constitutional validity.

Accordingly, it could be understood that, issues involved in the area of regulating the usage of social digital media platforms are very crucial and complex. Hence demand urgent and expert attention. On this

backdrop, the author has attempted to analyze the adequacy of existing legislative framework in India in this regard through next head.

Analyzing the Adequacy of Legal Regulatory Framework for Social Media and Digital Platforms in India: So far as the area of regulating digital platforms in general and social media in particular is considered, there exists no specific legislative enactment for the same. Way back in 1995, for regulating dissemination of information and communication through electronic media, the Cable Television Networks (Regulation) Act, 1995[1] was enacted by the Union Legislature. However, no specific authorities were established under the said Act to regulate the circulation of information through digital media. Thereafter, the Information Technology Act, 2000 came into being. Paramount objective [2] of the said Act was to regulate e-commerce and to prohibit cyber-crimes. In accordance with provisions of the Information Technology Act, some amendments were introduced in some relevant laws like the Indian Evidence Act, 1972 and the Indian Penal Code, 1908 for the ease of fixing liability on wrongdoer of cyber-crimes. There exist certain Rules and Regulations as well emanated through the relevant provisions of the Act of 2000. However, the provisions of all these enactments, rules and regulations [3] are not designed keeping in mind the need of regulations over the digital media platforms. Prominent objectives behind all such legal regulatory frameworks are to prohibit and regulate the offences committed through electronic media and to provide regulatory and redressal mechanism for the same. Hence, it is submitted that, in India till date, there exist no specific legislation to control and regulate the issues and challenges posed in the society due to usage of digital media in general and social media in particular.

Recently, the Ministry of Electronics and Information Technology of the Central Government had issued a notification namely, the Information Technology (Intermediary Guidelines and Digital Media Ethics Code) Rules, 2021 as a sequel to the notification of 2012. These rules emanate from Section 87 of the Information Technology Act, 2000. The Rules primarily deals with the diligence expected on the part of intermediary and the establishment of grievance redressal mechanism by them. It is submitted that, the rules have come into place just two years before so it may be premature discussion to talk about effectively of the rules in the area of regulating social media in India. However, certain aspects in this regard are discussed by the author as under.

The Government of India has justified the issuance of these rules through its executive rule making powers conferred on it by the Act of 2000 on one hand and the context of Digital India movement on the other. It is highlighted by the Governmental authorities that, these guidelines regarding code of ethics are of liberal nature and will ensure both individuals and intermediary to have safe usage of the social media and digital platforms. These rules also provide for voluntary user verification provision on digital platforms, which could be designated as one of the safety features in digital mode. The rules also provide for constitution and establishment of certain authorities like nodal contact officer, resident grievance officer, inter-departmental inquiry mechanism *etc* by intermediary companies of digital media platforms. Censorship guidelines for OTT platforms is also incorporated in the rules. It primarily encourages self-regulatory mechanism. However, wherever necessary, Government is also enabled to interfere if in case of grievance redressal mechanism.

This reveals that the rules are sufficient enough to regulate digital media platforms if implemented appropriately as compared to the earlier existing regulating mechanisms in the country. At the same time these rules holds some drawbacks. Some of them can be cited as under; it appears that, all the stakeholders were not seem to have been concerned or made aware about the same while drafting and before finalizing the said rules. Hence, lack specific provisions concerning different stakeholders mainly subscribers or end users. It could not be out of place to point out that, if implemented strictly, these rules may lead to surveillance on fundamental rights of individuals like right to privacy and freedom of speech and expression *etc*. wherein Governmental authorities are authorized to engage themselves in grievance redressal mechanism wherever necessary. It also marks the instance of wide discretionary powers of executive in relation interference in the fundamental rights of individuals. Accordingly, the same is expected to be exercised reasonably and springily. No such restraint on the powers of the Government is enshrined under the said Rules. At this juncture, it is also submitted that,

Legislature being representatives of the common man in India could be called as a better forum to come up with the solutions regarding the issues and problems concerned with the common man than that of the executives.

However, being executive notification, these rules could be modified and replaced easily and with the passage of time, effectivity and lacunas of the Rules will be revealed and there is a best opportunity with the legislatures to resolve any such shortcomings in the existing Rules by passing of appropriate legislative mechanism.

Suggestions: In the contemporary era of advancements of Information and Communication technology, it seems unwarranted to refrain the individuals from embarking upon the usage of available means of communication and entertainment like social media and different digital platforms. Social media can be termed as a necessary evil today. Hence, instead of imposing restrictions on the same, a comprehensive legislative mechanism to regulate the same should be enacted on urgent basis in India.

In the society like India, where most of the population is educated but not digitally literate, only passage of legislation in this area will not be sufficient. For its effective implementation the provisions of the concerned laws are required to be known and understood by common man. For this purpose, awareness campaigns and programs about the legal provisions and their implementation mechanism should be conducted for masses. It could be done by Academic institutions. Law Schools, colleges and universities are also expected to take necessary measures for spreading awareness about legal nuances in this area. Such institutions are also required to take necessary steps to deliberate on the probable solutions in the existing situation of legislative gap and to create socio-legal awareness about the same.

It is also submitted that, there are many developed as well as developing countries wherein, such type of legislations are in place and implemented since long. Some of such foreign legislations in this area could be considered for the purpose of reference while drafting the legislation in this area in the light of requirements of Indian society. It may be helpful in understanding the practical implications of such enactments on the society in general. It is also suggested that, there should be referendum taken at least from the experts in the field of Information and Technology, Commerce and Economy, Judiciary, Administrators and like before finalizing the draft legislation so as to collect inputs in all possible directions. If all such measures are adopted while enacting the legislation to regulate social digital media in India, it will go a long way to balance different conflicting interests in the fast moving digital society in India

Conclusion: After having all the above deliberations in the area of usage of social and digital media platforms, challenges and their perspectives that exist in extending legal regulatory control over the same it is concluded as fallows; In the present era of advancement of Information and communication technology, increased usage of social and digital media platforms is incidental and unavoidable. It is contributing in boosting the standard of life and convenience of individuals in Indian society. Hence only means to protect rights and liberties of individuals is to enhance the legal control mechanisms over the social and digital media platforms. However, it is observed that, there is no proportionate growth of control mechanisms over such online platforms as compared to the rate of increase in their facilities and usages. The regulations so far been available are mainly through executive orders and not the legislative enactments. Accordingly it is submitted that, legislatures being representatives of the individuals in the society are urgently required to take necessary steps in this regard. As the problems and their perspectives are dynamic and multidimensional in this area, it is advisable to furnish opportunities to all concerned stakeholders to put forward their opinions and thereby enact a specialized comprehensive legislation for balancing the conflicting interests in the society on the backdrop of ongoing technological advancements. There is a need of balancing rights of individuals on one hand and reasonableness of restrictions on the other through legislative action. This will go a long way to enliven the 'Digital India' campaign undertaken by the Government of India.

References:

1. *See the Object Clause of the Cable Television Networks (Regulation) Act, 1995.*
2. *See the Object Clause of the Information Technology Act, 2000*
3. *For example; the Information Technology (Certifying Authorities) Amendment* Rules*, 2009, the Information Technology Rules, 2011 etc.*

Statutes and Rules:

1. *The Constitution of India, 1950.*
2. *The Cable Television Networks (Regulation) Act, 1995*

3. *The Information Technology Act, 2000*
4. *The Information Technology (Certifying Authorities) Amendment* Rules, *2009*
5. *The Information Technology Rules, 2011*
6. *The Information Technology (Intermediary Guidelines and Digital Media Ethics Code) Rules, 2021*

Webliography:

1. https://mib.gov.in/sites/default/files/IT%28Intermediary%20Guidelines%20and%20Digital%20Media%20Ethics%20Code%29%20Rules%2C%202021%20English.pdf
2. https://cca.gov.in/sites/files/pdf/resource/openhouse.ppt
3. https://www.insightsonindia.com/security-issues/role-of-media-and-social-networking-sites-in-internal-security-challenges/regulations-on-social-media/

Gender, Caste and Religion: The Bitter Truth

Sarthak R. Gajbhiye, *UG Scholar, University of Delhi.*
Ramakant P. Gajbhiye, *Professor of Horticulture, College of Agriculture, Mul, Dist. Chandrapur.*
Chandrashekhar J. Gaikwad, *Librarian, College of Agriculture, Nagpur.*

Introduction: Gender, caste, and religion seem like institutions of the natural world but to those who study them, they find these to be the mere illusion of a superiority complex left by the feeling of domination over those weaker in physical and mental state.

Gender is defined to be the prejudiced name of sex, while caste is a system of superiority made by Brahmins to compensate for their laziness, and religion is an illusionary institutional structure where people are brainwashed to believe in statues created by humans or rather a picture of this omnipotent human who gave rise to us but himself is in dilemma about where he himself came from.

These are a great way to bring people together but the opposite is also true and in today's modern structured world these are the main features causing havoc and narrow-mindedness in India and this itself is a big issue as it prevents people from focusing on India as whole but restricts them to their community of caste or religion.

Caste is the system running after the purity of blood that the system of caste Brahmins wants. Mr. D. R. Bhatnagar in his paper on ***foreign elements in the Hindu population*** stated that "*There is hardly a class or caste in India which has not a foreign strain in it. There is an admixture of alien blood not only among the warrior class but also among the Brahmins themselves who are in a happy delusion that they are free from foreign elements"*

Gender on the other hand threatens the stability of the two sexes known and discriminates against those who do not fit the category like Gays and Lesbians. This disharmony causes a community of high concentration of creativity to be bound and trodden beneath the usually-known hypocrisy of non-creative bands of Gender believed to be a natural problem with this statement is that from the earliest of times, the LGBTQ community exists but owing to the usual narrow minds of our system were removed from history and edited while the people of this community was silently eliminated.

Religion has a majorly flawed society with its rigidity and years of brainwashing about the existence of a being of omnipotence and his tales of patriarchal glory of being polygamous by stating that love is not bound to one person but the irony is commitment is bound to one only. While some are telling a tale of sins and apples with no foundation of their own origin he tells where we came from but in his books which these practitioners of religion say he wrote very interestingly all around the globe in all religions forgets to tell where he the god himself came from.

Allegedly now the question of Identity comes into the picture when we calculate the overalls of religion, especially in India so the simple answer is the Hindu word itself is an exonym i.e. an established, nonnative name for a group of people, individual person, geographical place language of dialect. This name itself is not our identity nor was our it given by Persians for their ease. But long years of their invasion have buried this name in our brains for centuries to date. This it self eliminates the question of the Identity of Indian Hindus as they are not originally Hindus, they were given this title by a Persian invader.

Also, this culture of gods and trinity came from the Aryans {Brahmins} that came to India between 2000BCE and 1500BCE while the Dravidians the indigenous Indians were very hospitable and nonviolent people who had a hunger for knowledge and logic but these Aryans Brainwashed them with fake

written texts and long stories that they created to distract them from the path of reason and science to the path of unquestionable faith in statues made by humans which conveniently were placed or modified the earlier structures by Aryans.

They took advantage of these to implement the supremacy and the craftsmen who started it was Manu who wrote "Manusmriti" and then many supported this patriarchally useless text with many others like one by Valmiki and Tulsidas they wrote about real events but turned it into an epic poem and when I say epic people do not understand that epic poetry is a genre of Greeks where to a normal incident we add supernatural elements and powers with a heroic description like "***Rape of the Lock by Alexander Pope***" In which a small incident is turned into an epic. These two created them for the literary entertainment of people but the brainwashers used these poetic accounts to turn them into religious texts and even edited a lot of religious titbits to make a point.

These systems are exploiting a large number of geniuses and brilliant people an example of this is the life of Dr. B. R. Ambedkar a symbol of knowledge who was not allowed to sit in class but near the door of the classroom outside also not allowed to drink from the same pot of water as other higher-class students or just Brahmin students.

This very thing puts India in a state of dilemma as many unworthy people get higher positions only due to a higher status of birth and no capability while in other countries it is based on talent and capability this system is close to that of the monarchy but worse than it. Also causes riots and rage due to completely stupid reasons like badmouthing or disrespect of belief.

To tackle this first thing is to remove all this religious stupidity from schools and colleges and teach the students the constitution of their country before these tales of imaginary fiction. We must give equal opportunity to boys and girls and not discriminate even before giving an opportunity as all boys and girls are unique in their own way. Also, a country like India will progress only if the number of libraries is more than the number of temples and religious places.

Government should first remove the category of caste from all official documentation. And now it must make changes in edited history and serve it raw in front of students as they have a right to know the history of their own land and the blood that was spilled on it.

Religion itself is a thought-based institution which was created when the answers to the wider questions such as where we came from and what is the purpose of life came forth?

A few people then to aid the thirst went to supernatural's and fiction for answers and it satisfies people but the intelligent ones countered it with questions and were adamant for answers being silenced with the threats of divine punishment to doubt the existence of God and made it simply a sin this is true for all religions that you must not question god or his existence. In India a blind devotion is used to silence people and is propagated through the festivals of India.

To be blunt to call out the missing scenarios of festivals of India Deepawali is festival of light not crackers there is no mention of crackers being necessary to celebrate. n

In India caste system was supposed to be occupational but was turned to a toxic birth system now the question is if Vaishya, Kshatriya, Shudra and Dalit were the ones who changed why didn't they put themselves on top but choose to serve brahmin a lazy ass brat.

It is indeed the brahmins who in pretense of occupational system of stratification changed it to be served and as to facilitate this Daksha and Many both are brahmins who were the first to set up this toxic segregation on birth.

The one to first firmly implement these patriarchally abusive system was Ram himself as a rigid follower of laws and also due this he left his wife in forest when she was pregnant with his kids.

Article 15 was article to grant a great relief to the Dalits but these narrow-minded people from higher caste do not adhere to the constitution in the ease of power and ego to male and women in bound mentality of suppression. This is directly affecting development as the stars that need nutrition to grow up to the sky are deprived of it.

Many people still doubt the ability of women as drivers but the question now arises was, she trained like boys were, were they allowed the same things and casualty as he was?

For years women were made to do household work and some menial farmwork and kept away from education and opportunities of success not man as success is not bound to a sex. In such conditions the

females were lagged and stereotyped by majority of male kind as well as their own.

The ones of strong opinion of getting married and having children it is a choice but to be able have equal opportunity not status because all relationships are power games so word to be focused on is opportunity and a freedom of choice.

If women are given a little respect and no question about their choices and little support they are as capable as men but still it all rounds up to the adaptability of that sex. The men also shouldn't be ignored and forced to be the one blamed for all fall outs. The are carriers of adaptation to the changing world and are the food to new systems so yes they must also have the choice to quit when necessary.

Nearly 139,045 cases under crime against Dalits have been registered in different states between 2018 and 2020 with 50,291 such crimes reported last year alone, the government told in parliament. Uttar Pradesh registered a maximum of 36,467 cases of crime against scheduled castes (SC) in the three years, followed by Bihar (20,973 cases), Rajasthan (18,418) and Madhya Pradesh (16,952), as per data from the home ministry.

The Need for Awareness: Women are treated as second-class citizens in India, and the situation is getting worse. The country's record on gender equality is dismal. According to a report by the World Economic Forum (WEF), India ranked 134th out of 145 countries for gender parity in 2018, down from 130th in 2017. Without a doubt, this is a wake-up call for all of us. We all have to join hands and help women overcome these discrimination crises. We need to create awareness among Indian women about their legal rights. Additionally, we need to bring about a change in the mindset of people, especially men, who still believe that women are inferior to them. We need to inject the concept of women's empowerment into everybody's minds. We have built a result-oriented process of enhancing and promoting the social, political and economic status of women. Majorly, we have to work on five main concerns- i) Give women access to education just like men. ii) Give women opportunities to be in power and achieve economic success. iii) Stop the violence and sexual assault against women. iv) End child marriages. v) Aware women about women's rights in India.

By focusing on these five major points, we can hope to achieve equality between men and women in our society. It is neither difficult nor impossible; we all can do it, together.

In the end, I would like to say Gender Caste, and religion are not physical like a wall of brick to be broken which prevent different communities from mingling and which has to be pulled down. They are a notion, a state of a community's mindset. The destruction of these needs a notional change with few major life course change especially in India.

References:
1. https://thelogicalindian.com/story-feed/awarness/b-r-ambedkar/#amp_tf+From%20%251%24s&aoh=16853664951827&referrer+https%3A%2F%2Fwww.google.com&ampshare=https%3A%2F%2Fthelogicalindian.com%2Fthelogicalindian.com%2Fstory-feed%2Fawareness%2Fb-r-ambedkar%2F
2. https://genderspectrum.org/articles/understanding-gender
3. https://www.theosthinktank.co.uk/comment/2019/08/19/where-did-religion-first-come-from
4. https://www.khanacademy.org/humanities/bi-history-project/agriculture-civilization/first-cities-states/a/the-origin-of-world-religions-1
5. https://www.coe.int/en/web/gender-matters/sex-and-gender
6. https://en.m.wikipedia.org/wiki/God
7. https://thesciencebehindit.org/does-science-disprove-the-existence-of-god/
8. https://www.savethechildren.org/us/charity-stories/how-gender-descrimination-impacts-boys-and-girls
9. https://share.stanford.edu/get-informed/learn-topics/genderdiscrimination#:~:text=Gender%20discrimination%20is%20when%20someone,gender%20identity%2C%20or%20gender%20experesion
10. https://www.pewresearch.org/religion/2021/06/29/attitudes-about-caste/#:~text=It%20is@20a%20social%20hieararchy,caste%2C%20regardless%20of%20their%20religion
11. https://www.masterclass.com/articles/poetry-101-what-is-an-epic-poem-learn-about-the-history-and-characteristics-ofepics-with-examples
12. https://www.britannica.com/topic/varna-Hinduism
13. https://www.poetryfoundation.org/learn/glossary-terms/epic
14. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Varna_(Hinduism)#:~:text=The%20Varna%20system%20in%20Dharma,considered%20outside%20the%20varna%20system

Analysis of the credit and curricular framework for NEP-2020 Implementation at Higher Education and its educational impact

Dr. Vijay V. Warhate; *Dept. of Physics, S. N. Mor College Tumsar, 441912 (M.S.); Mo. 9822919088*

Abstract: *The scope of education is wider than the known Universe. Targeted quality education can transform Indian Society. To make the National Education Policy 2020 (NEP-2020) as an exact tool to achieve the goals of education, it is quite essential to understand the credit and curricular framework of NEP. NEP-2020, digital revolution and teaching innovations can propel Indian education to global standards.*

Minimum 160 (40 x 4) to maximum 176 (44 x 4) credits are allotted for four-year degree programe. The credits are distributed among (a) Major (Core) Subject, (b) Minor subject, (c) Generic Elective, (d) Skill, (e) Ability and (f) NCC/NSS/Yoga + Community + Research Project. In new structure, student has to devote his 70% to study rigorously the Major subject only and only 10% efforts towards Minor subject. Students facilitates with Student Centric Model, Multiple Entry and Exit Path and Lateral Entry, Research & Innovation Focused, Multidisciplinary and Indian Knowledge System.

Early streaming of students into Major subject-only-degree especially in socio-economically disadvantaged areas will be the reason for dropouts.

Keywords: *NEP 2020 curriculum framework, Credit Framework,* Distribution of Credits, Multiple Entry and Multiple Exit options, Choice of Major and Minor Subjects.

1. Introduction: The Government of India received a draft Education policy suggested by an expert committee headed by Dr. K. Kasturirangan, former chairman of Indian Space Research Organization (ISRO). The committee suggested both incremental and drastically changes in existing Indian education policy and give guidelines to effective implementation in the country by 2030. This is also in line with the Objectives of fourth Sustainable Development Goals to provide quality education for all citizens through fourth Educational Industry Revolution (EIR 4.0) in the country **[1]**. The vision embedded in the NEP 2020, which, when fully implemented, promises to make education holistic and a lot more rewarding.

All higher education institutions with current nomenclature of affiliated colleges will expand as multi-disciplinary autonomous colleges with degree giving power in their name or becomes constituent colleges of their affiliated universities. An impartial agency National Research Foundation will fund for innovative projects in priority research areas of basic sciences, applied sciences, and social sciences & humanities.

The NEP 2020 curriculum framework offers

i. The flexibility to move from one discipline of study to another;

ii. The opportunity for learners to choose the courses of their interest in all disciplines;

iii. The multiple entry and exit options with the award of UG certificate/ UG diploma/ or three-year degree depending upon the number of credits secured;

iv. The flexibility for learners to move from one institution to another to enable them to have multi and/or interdisciplinary learning;

v. The flexibility to switch to alternative modes of learning (offline, ODL, and Online learning, and hybrid modes of learning).

Hence, the Indian higher education system is moving from teacher centric to student centric, information centric to knowledge centric, marks centric to skills centric, examination centric to experimental centric, learning centric to research centric, and choice centric to competency centric **[2]**.

2. Standards

The credit and curricular framework are to be made applicable, in the first phase, to the UG: B.A., B.Sc., B.Com. and all Non-AICTE professional UG degree programs and PG: M.A., M.Sc., M.Com. and all Non-AICTE professional PG degree programs with effect from Academic Year 2023-24**[6-G]**.

Credit Framework and Distribution of credits are set by Govt of Maharashtra Resolution no. 202304201925266908, dated 20/04/2023 as per National Credit Framework.

2.1 Credit Framework: -

The minimum and maximum credit structure for different levels under the Three/Four -year UG Programme are as given below. Minimum 40 to maximum 44 credits per year are allotted.

Table-1: Credit Framework

Levels	Qualification / Title	Credit Requirements		Semester	Year
		Minimum	Maximum		
4.5	UG Certificate	40	44	1&2	First
5.0	UG Diploma	80	88	3&4	Second
5.5	Three Year Bachelor's Degree	120	132	5&6	Third
6.0	Bachelor's Degree - Honours Or Bachelor's Degree- Honours with Research	160	176	7&8	Fourth

2.2 Distribution of Credits: Minimum 40 x 4 = 160 to maximum 44 x 4 = 176 credits are allotted for four-year degree programe. The credits are distributed among **(a)** Major (Core) Subject, **(b)** Minor subject, **(c)** Generic Elective, **(d)** Skill, **(e)** Ability and **(f)** NCC/NSS/Yoga + Community + Research **[6-G]**. The distribution is shown in Table-2A.

Table-2A: Credit Distribution (Four-Year UG Programme)

	(A)	(B)	(C)	(D)	(E)	(F)	
	Major	**Minor**	**GE/OE**	**VSEC**	**AEC, VEC, IKS**	**Internship, CE, CC** (8+6+8)	**Total**
Credits-→ (Minimum)	**80**	**20**	**10**	**14**	**14**	**22**	**160**
	100		60				160
Credits-→ (Maximum)	108		68				176
	88	**20**	**12**	**16**	**14**	8+6+12= **26**	**176**
Subject → (Example)	**Physics**	Music	Image Processing	**Skill of Physics**	EVS, Indian language,	**Phy** + **Phy** + NCC/NSS/Yoga	

Table 2B compares the NEP-2020 structure with previous higher education structure. In new structure, student has to devote his 70% to study rigorously the major subject only and only 10% efforts towards Minor subject.

Table-2B: Comparison of Credit Distribution (weightage in %)

NEW Policy			OLD Policy		
Major (Physics)	70	%	Marathi +Eng	10	%
Minor (Music)	10	%	Physics	30	%
GE/OE	07.5	%	Maths	30	%
EVS, Indian language	07.5	%	Chemistry	30	%
NCC/NSS/Yoga	05	%	EVS, NCC/NSS	graded	
Total =	100	%	Total =	100	%

3. Subjects Selection: - Choice of Major and Minor Subjects

Student has to choose among all categories as **(a)** Major (Core) Subject, **(b)** Minor subject, **(c)** Generic Elective, **(d)** Skill, **(e)** Ability and **(f)** NCC/NSS/Yoga + Community + Research.

a. (a) Major (Core) Subject- Any one subject of choice (weightage-70%)

b. **(b) Minor Subject-** Any one subject of choice (weightage-10%). The Minor subjects may be from the different disciplines of the same faculty of Major (Core) or it can be from different faculty altogether.

c. (c) Generic/ Open Elective Courses (OE)- OE is to be chosen compulsorily from faculty other than that of the Major.

d. (d) Vocational and Skill Enhancement Courses (VSEC)- vocational courses will include skills based on advanced laboratory practicals of Major.

e. (e) Ability Enhancement Courses (AEC), Indian Knowledge System (IKS) and

Value Education Courses (VEC)- English, Modern Indian Language comes in AEC. The focus for both languages should be on linguistic and communication skills. Value Education Courses (VEC) such as Understanding India, Environmental

Science/Education, and Digital and Technological Solutions.

f. **(f) Co-curricular Courses (CC), Field Projects/ Internship/ Apprenticeship/ Community Engagement and Service corresponding to the Major (Core) Subject, and Research Project (For Honors with research)-** Co-curricular Courses (CC) such as Health and Wellness, Yoga education sports, and fitness, Cultural Activities, NSS/NCC and Fine/ Applied/ Visual/ Performing Arts.

Under four-year UG Degree (Honours with Research), the students will work on a research project or dissertation of 12 credits in the fourth year in the respective Major Subject **[6-A-G]**.

Examples of Students opted different subjects: After subjects' selection, the different type of students can opt degree as shown below.

Table-3: Examples of Students

Sr. No.	12th Class Subjects	Major	Minor	Ge/OE	VSEC	AEC	Internship, CE, CC
01	Phy, Che, Maths	Physics	Maths	History / Geo. / Eco.	Skill Course of Major	English, Indian KS EVS	Internship, CE NCC/NSS
02	Phy, Che, Biology	Zoology	Chemistry	Pol-Sc.	---"---	Sanskrit, Indian KS EVS	Internship, CE NCC/NSS/Yoga
03	Hist., Geo., Soc.	History	Geo.	Physics	---"---	---"---	Internship, CE Res. Method.

The Statistical Distribution of Students admitted in 2023-24 for B.Sc., B.A., B. Com. as follows.

g. Science: B.Sc.- The Statistical Distribution of Students admitted in 2023-24 for B.Sc., shown in Fig-1, revels that the strength of students varies from subject to subject.

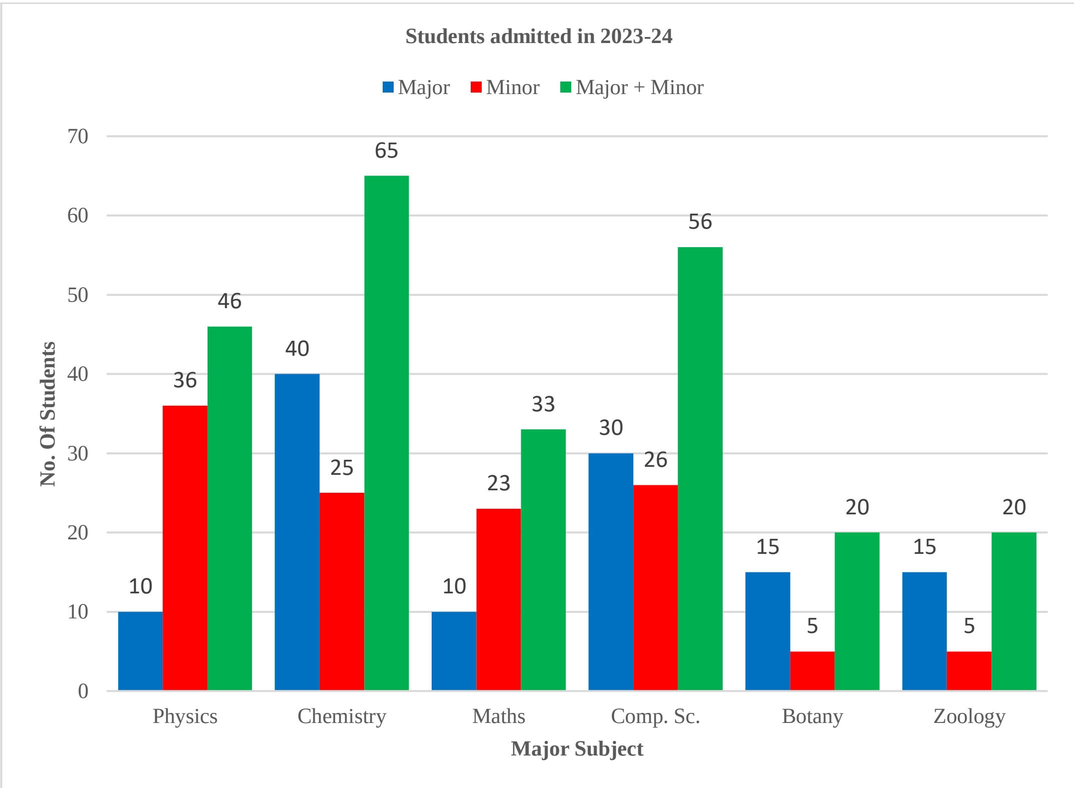

h. Arts: B.A.- The Statistical Distribution of Students admitted in 2023-24 for B.A., shown in Fig-2, revels that the strength of students varies from subject to subject. In 4 subjects, it is below 10% and in other subjects, it is not more than 35% of total.

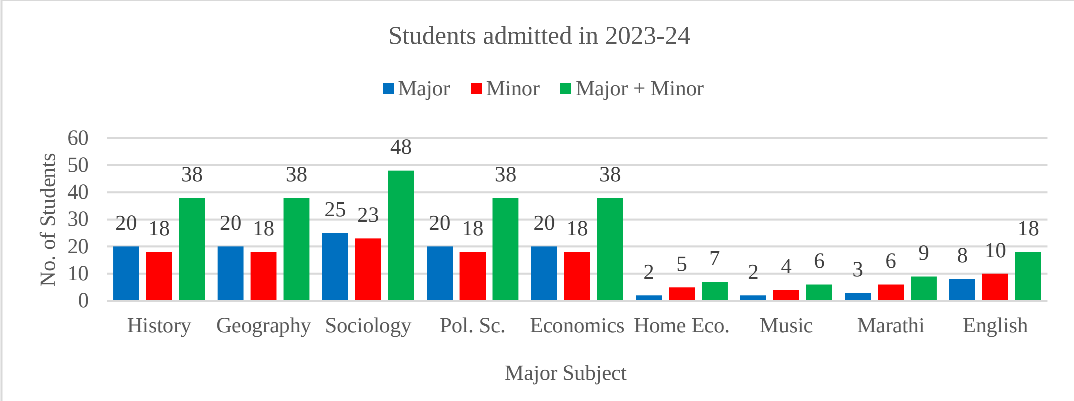

i. Commerce: B.Com.- The Statistical Distribution of Students admitted in 2023-24 for B.Com., shown in Fig-3, revels that the strength of students varies from subject to subject.

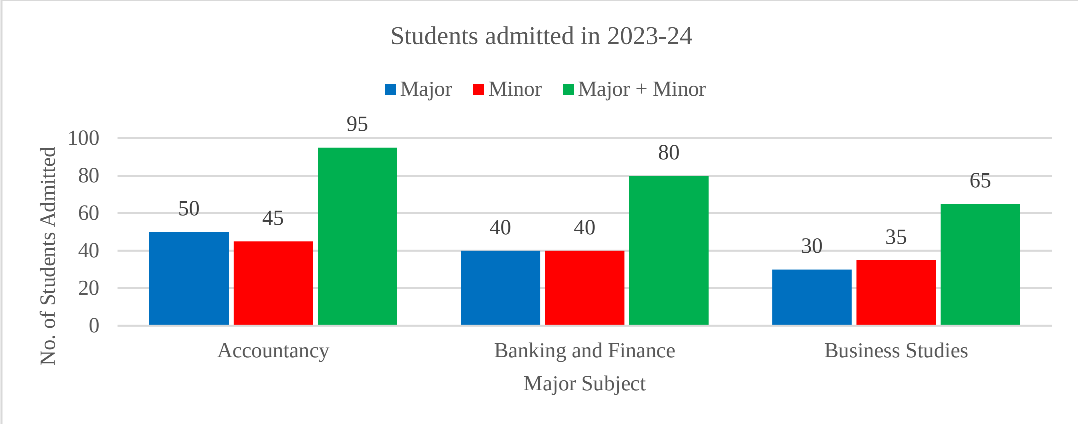

Impacts (Merits and Demerits):

j. The implications of the policy are analyzed using the predictive analysis technique. For Student, the imact of NEP 2020 is analyzed as -

(1) Student Centric Model: The current teacher centric model where the teachers decide the subjects, curriculum, evaluation, etc will be replaced by student centric model where student gets right to decide the subject, he/she has to study from the institution, as well from SWYAM MOOC, and from ODL **[3, 4]**.

2) Multiple Entry and Exit Path and Lateral Entry- The Undergraduate degrees in every subject will be of either three- or four-year duration with multiple exit options including a certificate after passing first year, a diploma after passing second year, or a Bachelor 's degree after passing third year.

3) Research & Innovation Focused: Research is included in UG, PG level and have a holistic and multidisciplinary education approach. Focus on Research & Innovation at UG & PG levels transform current UG and PG courses with information oriented into research-oriented education.

4) Multidisciplinary / Improved STEM model of HE Curriculum: NEP 2020 has proposals of a liberal education to support multidisciplinary and cross-disciplinary education and research in under-graduation and post-graduation levels. It definitely improves the quality of education in subject of interest with employability skills.

In higher education for all-round progress of students, it is scientifically proved that students should be exposed to art & design thinking to improve their creativity in solving problems along with science, technology, engineering, and mathematics.

5) It incorporates Indian Knowledge System relevant for a particular discipline or field of studies.

Beside all these merits, the following demerits are also there.

1) Early streaming of students into Major subject-only-degree especially in socio-economically disadvantaged areas will be the reason for dropouts.

2) Outcome/Applicability of Major subject-only-degree of socio-economically disadvantaged areas student will be limited.

k. For Teacher, the impact of NEP 2020 is analyzed as –

(1) Faculty Productivity based on Research Output: The faculty members who are guiding quality research with research motives and experience can be role models for their students.

(2) Major and Minor related: Workload for more opted Major subject will increase and vice versa.

(3) Lack of required number of teachers will be the issue to make experiential and Research oriented learning suitable.

(4) Boost to Online training: Use of Information Communication and Computation Technologies (ICCT) including Education technology, Internet technology, Artificial intelligence, Virtual reality, etc are very essential in effective implementation of education in the 21st century.

l. For Institute- the impact of NEP 2020 is analyzed as – (1) To adopt Learning Outcomes-based Approach to Curriculum Planning and Development, Teaching, Learning, and Assessment Methods and Practices are challenging. (2) All Higher Education Institutions (HEIs) have to develop an Institutional Development Plan (IDP) to assess human resources requirements, in terms of faculty and administrative staff, physical infrastructural facilities, ICT-related technology requirements, Learning infrastructures such as Laboratories, Libraries, CPD requirements, Student Support related areas and Teaching infrastructure as well as the projection of growth and transformations in line with NEP. (3) All HEIs have to focus on research and innovation by setting up (1) Start-up incubation centres, (2) Technology development centres, (3) Centres in frontier areas of research, (4) Centre for Industry-academic linkage, and (5) Interdisciplinary Research Centres including humanities and social sciences research. (4) The HEIs must be committed to the holistic development of students and faculty training and should work on the establishment of a quality learner support system, infrastructure upgradation, and end-to-end digitization. (5) All higher education institutions with current nomenclature of affiliated colleges will expand as multi-disciplinary autonomous colleges with degree giving power in their name or becomes constituent colleges of their affiliated universities **[5]**.

Conclusions: The implications of the policy are analyzed using the predictive analysis technique as well Focus group analysis technique. The Indian higher education system is moving from teacher centric to student centric, information centric to knowledge centric, marks centric to skills centric, examination centric to experimental centric, learning centric to research centric, and choice centric to competency centric.

Minimum 40 x 4 = 160 to maximum 44 x 4 = 176 credits are allotted for four-year degree programe. The credits are distributed among **(a)** Major (Core) Subject, **(b)** Minor subject, **(c)** Generic Elective, **(d)** Skill, **(e)** Ability and **(f)** NCC/NSS/Yoga + Community + Research Project. In new structure, student has to devote his 70% to study rigorously the major subject only and only 10% efforts towards Minor subject. Students facilitates with Student Centric Model, Multiple Entry and Exit Path and Lateral Entry, Research & Innovation Focused, Multidisciplinary and Indian Knowledge System.

Early streaming of students into Major subject-only-degree especially in socio-economically disadvantaged areas will be the reason for dropouts. Lack of required number of teachers will be the issue to make experiential and Research oriented learning suitable. All higher education institutions with current nomenclature of affiliated colleges will expand as multi-disciplinary autonomous colleges with degree giving power in their name or becomes constituent colleges of their affiliated universities.

References: -

1 Government of India (2019). Draft national education policy 2019. (Dr Kasturirangan Committee Report). New Delhi: Ministry of Human Resource Development, Government of India. Retrieved from https://mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/Draft_NEP_2019_EN_Revised.pdf

2 Aithal, P. S., & Aithal, Shubhrajyotsna (2020). Analysis of the Indian National Education Policy 2020 towards Achieving its Objectives. International Journal of Management, Technology, and Social Sciences (IJMTS), 5(2), 19-41. DOI: http://doi.org/10.5281/zenodo.3988767.

3 "NEP 2020: Maharashtra CM directs to appoint experts' committee for implementation of new education policy". Hindustan Times. 21 August 2020. Retrieved 15 September 2021.

4 Government of India (2015b). Report of the committee for evolution of the new education policy (R. T. S. Subramanian Committee). New Delhi: Ministry of Human Resource Development. Retrieved from http://niepa.ac.in/New/download/NEP2016/ReportNEP.pdf

5 Maniar, Vikas (14 September 2019), "Overlooking the Idea of Common School in the Education Policy" (PDF), Economic and Political Weekly, 54 (37): 18–19

6 Govt. Resolutions: - A- Maharashtra Govt., Deptt. of Higher Education, Report of Dr. Ravindra Kulkarni dated 04/11/2022, B- Maharashtra Govt., Deptt. of Higher Education, GR NEP-2022 dated 06/12/2022, C-UGC guidelines on "Curriculum & Credit Framework for UG Program", dated 07/12/2022, D-UGC guidelines on "National Credit Framework (NCrF)", UGC, September 2022, E-UGC guidelines on "Adoption of Choice Based Credit System", April 2022, F-UGC guidelines on "National Higher Education Qualification Framework (NHEQF), October 2022, G-Maharashtra Govt., Deptt. of Higher Education, GR NEP-2022 dated 20/04/2023 No. 202304201925266908.

Women Empowerment

***Dr. Chandrashekhar Malviya**, H.O.D., Sociology, Athawale College of Social Work, Bhandara*
E-mail: cmalviya4@gmail.com Mobile No.: 09822267299

***Abstract**: Women's empowerment has been discussed for the last several decades. This means increasing and improving women's social, economic, political, and legal empowerment to ensure equal rights for women. Women make a significant contribution to a growing economy. Empowerment of women is essential to achieving sustainable development. From the second half of the 20th century, women's empowerment issues gained importance among university scholars as well as national and international platforms. A productive and reproductive life requires the full participation and partnership of both women and men. All over the world, women face threats to their lives, health, and well-being due to overwork and lack of power and influence. Although the government of India at once granted the right to vote to all citizens regardless of caste, creed, gender, and color. After independence, women were mostly confined to newspapers, but most women were in fact. It was powerless until the last decade of the last century. Given their low socioeconomic status, academia, bureaucrats, and governments are beginning to place great emphasis on women's empowerment.*

Due to India's feudal society, women's progress is still slow. The current scenario for women's empowerment is highly imbalanced across many sectors of society. A nation's all-around development is only possible when women become strong. Literacy plays a key role in advancing women's rights and empowerment and improving the general standard of living and the social status of women. Although various actions have been taken through laws and policies to empower women, there are still large gaps that need to be implemented through stronger policies and laws and create an environment for awareness.

***Key Word**: Women Empowerment.*

Introduction: In the 21st century, the world is eagerly growing and embracing women to contribute to improving society and the world economy. Women's empowerment is a very necessary bright future for family, society, and country. It means empowering women independent women, economic independence, positive self-esteem, and confidence to encourage active participation in all demanding situations and all kinds of socio-political development activities.

In the multicultural, multilingual, multiracial, and multireligious Indian subcontinent, women face the same challenges or various kinds of problems. It just varies from state to state, community to community, and where even in the 21st century is considered a healer. The main perpetrators walk freely, suffer, and are tortured with impunity. Is discouraged from taking part in political activities, and many women are starving or half-fed. In short, bound by the chain of social taboos, they face many challenges throughout their lives.

Women's education is more important if women are educated. Education is a key factor in welfare, development, and welfare for women. Recognized as education important agent of social change and development in any society and country. Education is a must means of empowering women with knowledge, skills, and confidence they must participate fully development process. Education is important for everyone, but it is necessary for the survival and empowerment of women and girls. Women's education helps to eradicate many social evils like the unemployment problem etc. If women do not have an education, future generations will not have the education. There are some safety laws for women in India that apply which protect women from all crimes against women. Women's rights are human rights. They cover all areas such as health, education, political participation, economic well-being and freedom from violence, and others. Women have the right to full and equal enjoyment in all forms non-discrimination is essential to achieve human rights, peace and security, and sustainable growth. Various NGOs play a key role in women's empowerment. Many schemes and programs of empowerment for women are provided by the government. Therefore, to fully develop the country, women's empowerment is a valuable tool for the country in the 21st century.

Forms of Empowerment of Women: Women's empowerment means women have more power and control over their lives. The empowerment of women and the improvement of their political, social, economic, and health status are in themselves especially important. We must also achieve sustainable development. When this becomes clear in more than

two self-evident words, 'female empowerment' means the complete liberation of women from the socioeconomic shackles of dependence and deprivation. In order, to equalize the value of people, the empowerment of women in this country must be accelerated. To be truly empowered, all women must recognize their rights on their terms. There are many types of female empowerment –

1. Economic Empowerment: Economic empowerment increases women's access to economic resources and opportunities, including jobs, financial services, property, and other productive assets, skill development, and market intelligence. Women's economic empowerment is a prerequisite for sustainable development.

2. Political Empowerment: Establishing mechanisms for women's equal participation and equitable representative action at all levels of the political process and public life in each community and society and enabling women to articulate their concerns and needs and ensure the full and equal participation of women in the decision-making process in all spheres of life.

3. Educational: Education is considered one of the most important means by which women acquire the knowledge, skills, and confidence necessary to fully participate in the development process. It is a key factor for women's empowerment, prosperity, development, and well-being. Women's education in India plays a key role in India's overall development and education is a powerful tool for the liberation and empowerment of women.

4. Health: Empowering women starts with ensuring their health and safety. Women's health issues are of paramount importance to the well-being of the country and are a crucial factor in assessing women's empowerment in the country.

5. Psychological: The psychological component, on the other hand, involves the development of emotions that women can use to improve their condition. This means building the belief that they can be successful in their change efforts.

6. Legal: Inform them about civil rights, exercise their legal rights when needed, and provide good legal empowerment literacy programs to prepare and review documents related to women's legal freedoms.

In the future, women's empowerment should be there from all dimensions. If there is no woman empowerment, national development is never possible. Therefore, women's empowerment is essential for the development of family, society, and above all nation.

Women's rights, Legal protection of Women in the Indian Constitution: The rights available to women in India can be classified into two categories, namely constitutional rights, and legal rights. Constitutional rights are those which are provided in the various provisions of the constitution. Legal rights, on the other hand, are those which are provided in the various laws (acts) of the parliament and the state legislatures.

Constitutional Rights to Women: The rights and safeguards enshrined in the constitution for women in India are listed below:

1. Article 15(1) The state shall not discriminate against any citizen of India on the ground of sex.
2. Article 15(3) The state is empowered to make any special provision for women. In other words, this provision enables the state to make affirmative discrimination in favor of women.
3. Article 16(2) No citizen shall be discriminated against or be ineligible for any employment or office under the state on the ground of sex.
4. Article 23(1) Traffic in human beings and forced labor are prohibited.
5. Article 39(a) The state to secure for men and women equally the right to an adequate means of livelihood.
6. Article 39(d) The state to secure equal pay for equal work for both Indian men and women.
7. Article 39(e) The state is required to ensure that the health and strength of women workers are not abused and that they are not forced by economic necessity to enter avocations unsuited to their strength.
8. Article 42 The state shall make provision for securing just and humane conditions of work and maternity relief.
9. Article 51-A(e) It shall be the duty of every citizen of India to renounce practices derogatory to the dignity of women.
10. Article 243-D (3) One-third of the total number of seats to be filled by direct election in every panchayat shall be reserved for women.
11. Article 243-D (4) One-third of the total number of offices of chairpersons in the panchayats at each level shall be reserved for women.

12. Article 243-T (3) One-third of the total number of seats to be filled by direct election in every municipality shall be reserved for women.

13. Article 243-T (4) The offices of chairperson in the municipalities shall be reserved for women in such manner as the state Legislature may provide.

Legal Rights for women : Various legislations contain several rights and safeguards for women.

1. Protection of women from Domestic Violence Act 2005.
2. Immoral Traffic (Prevention) Act 1956.
3. Indecent Representation of Women (Prohibition) Act 1986.
4. Commission of Sati (Prevention) Act 1987.
5. Dowry Prohibition Act 1961. 6. Maternity Benefit Act 1961.
6. Medical Termination of Pregnancy Act 1971.
7. Pre-Conception and Pre-Natural Diagnostic Techniques (Prohibition of Sex Selection) Act 1994.
8. Equal Remuneration Act 1976.
9. Dissolution of Muslim Marriage Act 1939.
10. Muslim Women (Protection of Rights on Divorce) Act 1986.
11. Family Courts Act 1984.
12. Indian Penal Code 1860.
13. Code of Criminal Procedure 1873.
14. Indian Christian Marriage Act 1872.
15. Legal Services Authorities Act 1987.
16. Hindu Marriage Act 1955.
17. Hindu Succession Act 1956.
18. Minimum wages Act 1948.
19. Mines Act 1952 and Factories Act 1948.

The following other legislation also contains certain rights and safeguards for women.

1. Employees' State Insurance Act 1948.
2. Plantation Labour Act 1951.
3. Bonded Labour System (Abolition) Act 1976.
4. Legal Practitioners (Women) Act 1923.
5. Indian succession Act 1925.
6. Indian Divorce Act 1869.
7. Parsi Marriage and Divorce Act 1936.

Thus, we see in 21st-century society the acceptance of women's empowerment for global development, women as active participants in development, participation in and leadership in their own development. Women's education is essential for empowering women in the 21st century. Education is a valuable tool for enabling women and girls to participate in their lives and the decisions that affect them in raising their social status. Women's empowerment makes them independent decision-makers. The social, political, and economic progress of the country is possible through the empowerment of women. So, for the development of the country, women must be empowered in all aspects. To do so, women must be given more opportunities and benefits.

References:

1. *Khatri, R. (2016).'The Role of Education towards Women Empowerment in India.' International journal of Advance Research, 4(11) pp-550-555.*
2. *Jyothsna, K. Y. (2016).'Status of Women Education in India.' International journal of Multidisciplinary Advance Research Trends, 3(1) pp-139-155.*
3. *Mandal, K. C. (2013).'Concept and Types of Women Empowerment.' International forum of Teaching and studies, 9(2) pp- 17-30.*
4. *Rajamani, R.C. (2012). March of democracy. Yojana, Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi*
5. *Literacy, Women Empowerment and Sustainable Development http://www.perspectives.devalt.org/2018/03/20/literacy-women-empowerment-andsustainable-development/*
6. *Understanding Women's Empowerment – worldvision.com*
7. *Women Empowerment through Self Help Groups-Interventions towards Socio-Economic Welfare https://www.researchgate.net/publication/334249287_Women_Empowerment_through_Self_Help _Groups-Interventions_towards_Socio-Economic_Welfare/*

Dr. Babasaheb Ambedkar's vision for women empowerment.

Ganesh M. Pathode*, Assistant Professor,Dept. Of English,S.B.K. Arts College Sakoli.*

Abstract *: Dr. Babasaheb Ambedkar Fought for the rights of women in India during British rule and after independence His contribution towards the women empowerment is very significant. He made many provisions in constitution of India so that women must be treated equally in the society. The provision of equality to women made for all streams whether it is education, employment, social and economic rights. According to him participation of women in the economic development is impossible without developing their social status and providing them social economic equality. So he laid down the foundation of concrete efforts by providing the constitutional framework and codifying the common civil code for hindus and other sections of the Indian Society. It is only due to Ambedkar that today women feel self-confident and self dependent. This present paper analyzes the contribution of Ambedkar as a social reformer for strengthening the position of women in Indian Society.*

Keywords :- *Independence, provision, Framework, contribution, reformer, constitution.*

Research Methodology : The present paper is basically descriptive and analytical in nature. In this paper an attempt has been taken to recognize the contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar towards women empowerment in India. The basic objective of this paper is to analyze Dr. B.R. Ambedkar's role and vision, causes and remedies of the women in India. The data used in this paper is purely from secondary sources to the need of this study especially collected from internet, published papers, books and speeches delivered by Dr. B.R. Ambedkar in various conferences and meetings.

Introduction : The work of women's emancipation was sown by Mahatma Jyotiba Fule and same Journey took place from Agarkar, Ranade, Maharshi Karve to Dr. Babasaheb Ambedkar. Dr. B.R. Ambedkar gave importance to the Organization development to women. Thus women are given a leading position in the process of social reform. He motivated through many meetings, speeches and writing to entrust this important responsibility to women. He worked to invigorate and inspire their dark life. Manusmiriti was the main cause of women's destruction. Women were kept in dark corner. Freedom, Knowledge, wealth etc. were denied to them. At that time, Dr. Babasaheb had looked at the merciless mentality of hindus and the thought of emanicipation of the self was emanating from his pen through writing. In the month of April 1931 Mahaparishad held in town Hall Nagpur. The main objective of the conference was to spread education and reform panchayat rules. In this Tulsabai Bansode, was the first representative of women swavargos. The 9 th conference of Mahaparishad held in 1920 of chikhali, 50 women were present. Dring the June 1920 Indian Exclusion Conference on the resolution of compulsory and free education, Shivatkar, Puranik women like Bansode, Ku. Rukminibai Kotangale etc. boldly gave speeches stressing the need for children's education. In the issue of Muknayaka dated September 11, 1920. Babasaheb Ambedkar published the statements made by some dignitaries regarding women's educations.

Dr. B.R. Ambedkar knew that if he wanted to be elevated the women, there was no other way of education. So he started Siddharth and Milind education institutions under the organization of people's Education Society to provide education to dalit children. Kisan fogu Bansode, Kalicharan Nandagaawali etc. a native of the poor community took steps in the field of Social education under the guidance of Babasaheb. Then three hostels were opened for poor children especially girls during the period of 1920 and 1921 in Varhad region. Thirteen resoultions passed by the Vidarbha Maha Parishad held on 30 May 1922 to provide scholarships to students. Chokhamela community school was established in Nagpur in 1922 Nandagawli himself opened a school for untouchable children in 1913.

According to B.R. Ambedkar one of the most important ways to eliminate caste discrimination is inter - caste marriage. So, he encouraged inter caste marriage so that the feeling of hatred, jealousy among each other will be destroyed and love and affection will increase After the formation of the Mahar Sangh in Nagpur, Mahar youth revolted against the oppression of women workers in the 'Empress Mill and Orange market regarding the demands of night shift, reduction for working hours, double wages and bonuses etc. They revolted demands for welfare, provident fund, maternity allowance for women workers, care

arrangements for children etc. From all the above events, it can be clearly seen that Babasaheb Ambedkar's thought and his speech had a deep impact on that driven women. There are some representative examples but across India, such awareness is taking place among women and especially dalit women are the vanguard.

Satyagraha of Chavadar Tala : On 27th Deember 1927 while addressing women on the occasion of Mahad Satyagraha, Dr. Babasaheb Ambedkar said, "We will no longer live in such a stigmatized condition". Make the decision of Social advancements like men. Give up your dirty habits. Educate girls to improve our next generation. For Mahad Satyagrah money was collected in which Bhikubai and Hirabai Nagaokar also contributed Financially. On December 29, 1927 when Babasaheb went to see Raigad fort, the women of the area came in large numbers to welcome him. Seeing them noticing the change in their living conditions, Babasaheb was happy that his message had reached every household.

Kalaram Mandir Satyagrah : The Kalaram Mandir Satyagrah Started on 3 march 1903 On April

1, the priest opened the doors, two out of twelve satyagrah were women. They were arrested. When an untouchable girl who came to enter the temple was pushed back by the priest, she rose up with the pride awakened by Babasaheb and lashed out in the face of the priest. In this satyagraha, Yamunabai Lokhande, Parvatibai Lokhande Bhikubai etc. responded and held dharnas at the door. Thus, people had great respect for Babasaheb inspired by his speeches many women came forward in social work.

Hindu Code Bill : Through Hindu Code Bill, Dr. Ambedkar wrote a manifesto for the liberation of women. All the ways of their upliftment which were narrowed in the name of custom, tradition, religion, culture were opened. The Hindu Code Bill made the hindu women who were living a life of constant humiliation and slavery became self dependent. Babasaheb gave her radiant appearance. He freed her from the bond of "Hearth and Child". Dr. Babasaheb never considererd the differance between men and women. So, he made special provisions in the constitution for women to get equal status. According to Article 14 of the constitution, all citizens are equal. According to Article 15 (i) no one shall be discriminated against in any form. According to article 41, everyone will get equal share of work, education and wealth. Article 43, 44 and 45 provided equal work, equal pay and equal opportunity. According to Article 46, women belonging to seheduled caste/ tribes will get equal share in wealth. Four important laws were passed between 1955 and 1956 which would drasticall change the life of Hindu women which includes – (a) Hindu Marrige Act (b) Hindu Succession Act (c) Hindu Adoption and maintenance Act.

Pioneer of women's progress in modern India : Dr. Babasaheb Ambedkar: In todays modern era, women are freed from the yoke of patriarchal culture and are facing new challenges. Her condition has changed radically. The miserable, solitary woman, trapped in the yoke of manusmiriti, has ever perished. Instead of that, a strong woman, who fights for her rights for marching satyagrahas, agitations is living in India today. She sings the song of revolution, resisting and oppression. The 21st century woman is equipped for change. But the motivation behind this is only Dr. Ambedkar. It is derived from the leadership work of Babasaheb Ambedkar. many women today are seen working for other women in modern times. In the last three decades, many small and big struggles like, In Mathura rape case in 1978, local women staged demonstations sit-ins and protest. A 14 year Maharashtrian girl named Mathura was raped by the police in a police station. And both rapist cops were later acquitted by the lower court and later by the supreme court. Women spoke out against the incident in different cities and expressed their anger by holding ralies, meetings and agitations against the court's decisions. Many women activists are working on social work such as domestic violence, alcohol prohibition putting pressure on individual leaders to bring about social reforms.

Conclusion : Dr. Babasaheb Ambedkar has done an excellent job to make women strong and sef-dependent. When the law of the country gives equal status to women, then all other restrictions are automatically discarded. Her eye-catching progress, Sky high identity is proudly created by Ambedkar. As independent, she is strong conscientious. Her involvement in social work is glorious. Her ability to uphold the Indian Family system is admirable. Today her position of women in the society has changed drastically. They have no longer stick to the old traditions. She has regained the very high status of

woman. In modern times, women's wings have gained so much strength that now this sky is not enough to take them. Dr. Ambedkar is a symbol of knowledge and character. He regarded education as a means to reach the doors of light and perception to remove the regions of darkness and ignorance. According to him, if the Sociely really wants to make women progress, the women from the other side come forward to participate in the social work actively.

References :-

1. *Dr. Babasaheb Ambedkar's writings on women, Mahendra Gaikwad, Sangharsh Prakashan Nagpur.*
2. *The National Policy for the Empowerment of Women 2001.*
3. *Indian Women : Struggles and Liberation, Vrinda Karat, translated by : Usha Chavhan, Granthshilpi Prakashan Delhi.*
4. *Mathew Thomas (1991), Ambedkar Power and Progress, B.R. Publishing Corporation, New Delhi.*
5. *Women in Contemporary India, Translated : Manjusha Gosavi, Editor : Rehana Ghadiyali, Diamond Publication, Pune.*

A Study of Knowledge, Awareness and Attitude of Students toward Sickle Cell Anemia in Tumsar, Bhandara

Dr. Sunita Arjunrao Rathod, *Assistant Professor, S.N. Mor College, Tumsar, Dist. Bhandara (MS)*

Abstracts: *"Sickle Cell Anemia" is one of the most troublesome and fatal disease. Not only the patient suffering from it, but his keens also face a lot of hardships while combating this disease. Sickle Cell Anemia is a hereditary disease, the affected or abnormal genes are transferred from parents to offspring and that is how it is transferred from generation to generation. This study aimed was assessing the knowledge, awareness and attitude of sickle cell anemia among students in Tumsar, Bhandara. This was a descriptive study design. The representative sample was drawn by adopting random sampling method. Total 200 college students were selected by adopting random sampling procedure from S. N. More College, Tumsar, dist. Bhandara. Data collected from the Interview Schedule included socio demographic parameters, knowledge, awareness and attitude toward Sickle Cell Anemia. Data were analyzed using the statistical package for social sciences. Most respondents demonstrated a fair level of knowledge and most of the respondents have a high level of awareness in risk factor, prevention and management and a low level of the awareness of the symptoms of sickle cell disease. Most of the respondents have positive attitude about awareness and knowledge.*

Key Words: *Knowledge, Awareness, Attitude, Sickle cell Anemia*

Introduction: "Sickle Cell Anemia" is one of the most troublesome and fatal disease. Not only the patient suffering from it, but his keens also face a lot of hardships while combating this disease. Till date, there isn't any sure-shot treatment for "Sickle Cell Anemia". Due to which, the patient has to be hospitalized repeatedly; There is no end to his agony, till death. "Sickle Cell Anemia" may probably be more dangerous than HIV or Cancer; more over, it's a hereditary disorder which makes it even graver. In spite of all this, there are no solid steps taken by the government to that effect. The fact that not much is known about "Sickle Cell Anemia", even the patient and his relatives are not that aware as to what exactly is Sickle Cell Anemia, worsens the scenario, in addition to the fatality of the disease and the grievous consequences. Sickle Cell Anemia is a hereditary disease, the affected or abnormal genes are transferred from parents to offspring and that is how it is transferred from generation to generation. Thus, people suffering from this disorder further produce biological offspring's which serve as the carriers of the disease and so the disease paves its way from one family to other and so on. This is a huge blow to a healthy, disease-free prodigee. Sickle cell disease is an inherited blood disorder that affects red blood cells. People with Sickle cell disease have red blood cells that contain mostly an abnormal type of hemoglobin. Sometime these red blood cells become Sickle shaped and have difficulty passing through small blood vessels. When Sickle shaped cells block small blood vessels, less blood reaches to that part of the body. Tissue that does not receive a normal blood supply eventually becomes damaged. This is what causes the complications of Sickle cell disease. Hemoglobin is the main substance of the red blood cells. It helps red blood cells carry oxygen from the air in our lungs to all parts of the body. Normal red blood cells contain hemoglobin A. Hemoglobin S and hemoglobin C are abnormal types of hemoglobin. Normal blood cells are

soft and round and can squeeze through tiny blood tubes. Normally, red blood cells containing mostly hemoglobin S do not live as normal blood cells. They are also stiff, distorted in shape and have difficulty passing through the body's small blood vessels.

Methodology: This study aimed was assessing the knowledge, awareness and attitude of sickle cell anemia among students in Tumsar, Bhandara. This was a descriptive study design. The representative sample was drawn by adopting random sampling method. Total 200 college students were selected by adopting random sampling procedure from S. N. More College, Tumsar, dist. Bhandara. Data collected from the Interview Schedule included socio demographic parameters, knowledge, awareness and attitude toward Sickle Cell Anemia. Data were analyzed using the statistical package for social sciences.

Results and Discussion:

Table 1 - Socio demographic characteristics of respondents (n=200)

Sr. No.	Variable	Frequency	Percentage
1.	**Age**		
	18	125	62.5
	19	48	24.0
	20	19	09.5
	21	08	04.0
2.	**Gender**		
	Male	81	40.5
	Female	119	59.5
3.	**Religion**		
	Hindu	113	56.5
	Buddhist	86	43.0
	Muslim	01	00.5

Table 1 shows that of 200 respondents, 125 (62.5%) were of 18 years, 48 (24%) were of 19 years, 19 (9.5%) were of 20 years and 8 (04%) were of 21 years old. 81 (40.5%) were male and 119 (59.5%) were female respondents. Hindu religions respondents were 113 (56.5%), Buddhist were 86 (43%) and 01 (0.5%) respondents were Muslims.

Table 2 - Knowledge of Sickle Cell Disease (n=200)

Sr. No.	Variant	Yes		No	
		F	%	F	%
1.	Information of sickle cell disease	178	89.0	22	11.0
2.	Cause of sickle cell disease	145	72.5	55	27.5
3.	Symptoms of sickle cell disease	176	88.0	24	12.0
4.	Investigations for diagnosis of sickle cell disease	196	98.0	04	02.0
5.	Knowledge regarding sickle cell crisis	73	36.5	127	63.5
6.	Knowledge regarding transmission of Sickle cell disease	126	63.0	74	37.0
7.	Knowledge regarding prevention of Sickle cell disease	120	60.0	80	40.0
8.	Precautions to be taken to live healthy life	167	83.5	33	16.5
9.	Treatment to be taken for sickle cell disease	139	69.5	61	30.5
10.	Knowledge regarding genotype	135	67.5	65	32.5

Table 2 shows that out of 200 respondents, 178 (89%) respondents had correct knowledge of sickle cell disease and 22 (11%) respondents had not accurate knowledge of sickle cell disease. 145 (72.5%) respondents had knowledge regarding hereditary nature of sickle cell disease. However, 55 (27.5%) respondents did not know the cause of sickle cell disease. 176 (88%) respondents had knowledge about symptoms of sickle cell disease like joint pain and yellowness of eyes, easy fatigability, pain in abdomen, fiver, difficulty in breathing, chest pain and headache. But 24 (12%) respondents did not know the symptoms of sickle cell disease. 196 (98%) respondents knew that the investigation done for diagnosis of sickle cell disease is blood examination. And 4 (2%) respondents did not know the investigations for diagnosis of sickle cell disease. 73 (36.5%) respondents had knowledge about sickle cell crisis and 127 (63.5%) respondents did not know the sickle cell crisis. 126 (63%) respondents had correct knowledge regarding transmission of sickle cell disease and 74 (37%) respondents did not know the transmission of sickle cell disease. 120 (60%) respondents knew that sickle cell disease can be prevented but 80 (40%) respondents did not know the prevention of Sickle cell disease. 167 (83.5%) respondents knows precautions to be taken to live healthy life and 33 (16.5%) respondents did not know about precautions to be taken to live healthy life. 139 (69.5%) respondents knows treatment to be taken for sickle cell disease where as 61 (30.5%) respondents doesn't know. 135 (67.5%) respondents were have the knowledge regarding genotype and 65 (32.5%) respondents doesn't have.

Table 3 - Level of Knowledge regarding Sickle Cell Disease (n=200)

Sr. No.	Level of Knowledge	Frequency	Percentage
1	Poor (0-6)	23	11.5
2	Fair (7-13)	102	51.0
3	Good (14-20)	75	37.5
Total		**200**	**100**

Table 3 shows that out of 200 respondents, 23 (11.5%) had Poor, 102 (51%) had Fair and 75 (37.5%) had good knowledge regarding sickle cell disease respectively.

Table 4 - Awareness regarding Sickle Cell Disease (n=200)

S. N.	Variant	Yes		No	
		F	%	F	%
1.	Are you suffering from sickle cell disease?	23	11.5	177	88.5
2.	Do you think genetic factors are risks of sickle cell disease?	144	72.0	56	28.0
3.	Do you think fatigability is one of the symptoms of sickle cell disease?	139	69.5	61	30.5
4.	Do you think pallor is a sign of sickle cell disease?	165	82.5	35	17.5
5.	Do you think premarital screening is important in the prevention of sickle cell disease?	165	82.5	35	17.5
6.	Do you think daily folic acid is part of the management of sickle cell disease?	78	39.0	122	61.0
7.	Do you think avoiding too cold/hot weather is part of the management of sickle cell disease?	57	28.5	143	71.5
8.	Do you think daily exercise is part of the management of sickle cell disease?	129	64.5	71	35.5
9.	Do you know your genotype?	135	67.5	65	32.5
10.	Are you testing for sickle cell disease?	165	82.5	35	17.5

Table 4 demonstrate that the awareness regarding sickle cell disease of the 200 respondents, 23 (11.5%) reported that they have sickle cell disease and 177 (88.5%) don't have. Out of 200 respondents, 144 (72%) respondents think genetic factors are risk of sickle cell disease while 56 (28%) don't think. 139 (69.5%) think fatigability is one of the symptoms of sickle cell disease and 61 (30.5%) don't think. 165 (82.5%) respondents think pallor is a sign of sickle cell disease and 35 (17.5%) don't think. 165 (82.5%) respondents think premarital screening is important in the prevention of sickle cell disease and 35 (17.5%) don't think. 78 (39%) respondents think daily folic acid is part of the management of sickle cell disease and 122 (61%) don't think. 57 (28.5%) respondents think avoiding too cold/hot weather is part of the management of sickle cell disease and 143 (71.5%) don't think. 129 (64.5%) respondents think daily exercise is part of the management of sickle cell disease and 71 (35.5%) don't think.

Out of 200 respondents, 135 (67.5%) respondents know their own genotype and 65 (32.5%) don't know. 165 (82.5%) respondents had tested for sickle cell disease and 35 (17.5%) were not.

Table 5 - Level of awareness regarding Sickle Cell Disease (n=200)

Sr. No.	Aspects	Level of Knowledge			
		High		Low	
		F	%	F	%
1.	Risk Factors	144	72.0	56	28.0
2.	Symptoms	74	37.0	125	63.0
3.	Prevention	165	82.5	35	17.5
4.	Management	109	54.5	91	45.5

Table 5 shows that level of awareness regarding sickle cell disease in four significant aspects of the 200 respondents. 144 (72%) have a high level of awareness regarding sickle cell disease risk factors, while rest were 56 (28%) have low level. Awareness regarding symptoms of the disease was low level that is 125 (63%) respondents were as high level in 74 (37%). Awareness level of prevention regarding the disease is high in 144 (72%) were as 56 (28%) have low level. An awareness level of management regarding the disease was high in 109 (54.5%) and low in 91 (45.5%).

Table 6 - Attitude to Sickle Cell Disease (n=200)

Sr. No.	Attitude	Responses				
		Strongly disagree	Disagree	Undecided	Agree	Strongly agree
1	Sickle cell disease is a curse of god	120 (60.0%)	16 (08.0%)	10 (05.0%)	30 (15.0%)	24 (12.0%)
2	Only poor people suffer from sickle cell disease	130 (65.0%)	08 (04.0%)	04 (02.0%)	28 (14.0%)	30 (15.0%)
3	Sickle cell disease being a genetically transmitted disorder, not much can be done to prevent it.	19 (09.5%)	15 (07.5%)	103 (51.5%)	32 (16.0%)	31 (15.5%)
4	Health check-up should be done regularly for sickle cell disease.	03 (01.5%)	05 (02.5%)	48 (24.0%)	32 (16.0%)	112 (56.0%)
5	There is a need to take regular treatment for sickle cell disease	09 (04.5%)	07 (03.5%)	57 (27.5%)	25 (12.5%)	122 (61.0%)
6	Repeated blood transfusions can cure sickle cell disease	57 (28.5%)	22 (11.0%)	99 (49.5%)	12 (06.0%)	10 (05.0%)
7	There is need for pre-marital screening of spouse for sickle cell disease	05 (02.5%)	13 (06.5%)	138 (69.0%)	23 (11.5%)	21 (10.5%)
8	Pre-natal diagnosis is necessary to prevent sickle cell disease	13 (6.5%)	18 (09.0%)	133 (66.5%)	16 (08.0%)	20 (10.0%)
9	All children should be screened for sickle cell disease	00 (00.0%)	03 (01.5%)	08 (04.0%)	22 (11.0%)	167 (83.5%)
10	Sickle cell disease as an illness is less know in society and needs more awareness	00 (00.0%)	00 (00.0%)	24 (12.0%)	26 (13.0%)	150 (75.0%)

Table 5 shows, out of 200 respondents, attitude regarding sickle cell disease is a curse of god 120 (60%) were strongly disagreed, 16 (8%) were disagreed, 10 (5%) were undecided, 30 (15%) agreed and 24 (12%) strongly agreed. Out of 200 respondents, 130 (65%) were strongly disagreed, 8 (4%) were disagreed, 4 (2%) were undecided, 28 (14%) agreed and 30 (15%) strongly agreed with the attitude of only poor people suffer from sickle cell disease. Out of 200 respondents, 19 (9.5%) were strongly disagreed, 15 (7.5%) were disagreed, 103 (51.5%) were undecided, 32 (16%) agreed and 31 (15.5%) strongly agreed with the attitude of Sickle cell disease being a genetically transmitted disorder, not much can be done to prevent it. Out of 200 respondents, 03 (1.5%) were strongly disagreed, 05 (2.5%) were disagreed, 48 (24%) were undecided, 32 (16%) agreed and 112 (56%) strongly agreed with the attitude of health check-up should be done regularly for sickle cell disease. Out of 200 respondents, 09 (4.5%) were strongly disagreed, 07 (3.5%) were disagreed, 57 (27.5%) were undecided, 25 (12.5%) agreed and 122 (61%) strongly agreed with the attitude of there is a need to take regular treatment for sickle cell disease. Out of 200 respondents, 57 (28.5%) were strongly disagreed, 22 (11%) were disagreed, 99 (49.5%) were undecided, 12 (6%) agreed and 10 (5%) strongly agreed with the attitude of repeated blood transfusions can cure sickle cell disease.

Out of 200 respondents, 05 (2.5%) were strongly disagreed, 13 (6.5%) were disagreed, 138 (69%) were undecided, 23 (11.5%) agreed and 21 (10.5%) strongly agreed with the attitude of there is need for pre-marital screening of spouse for sickle cell disease. Out of 200 respondents, 13 (6.5%) were strongly disagreed, 18 (9%) were disagreed, 133 (66.5%) were undecided, 16 (8%) agreed and 20 (10%) strongly agreed with the attitude of pre-natal diagnosis is necessary to prevent sickle cell disease. Out of 200 respondents, 03 (1.5%) were disagreed, 08 (4%) were undecided, 22 (11%) agreed and 167 (83.5%) strongly agreed with the attitude of all children should be screened for sickle cell disease. Out of 200 respondents 24 (12%) were undecided, 26 (13%) agreed and 150 (75%) strongly agreed with the attitude of sickle cell disease as an illness is less know in society and needs more awareness.

Conclusion: Most respondents demonstrated a fair level of knowledge and most of the respondents have a high level of awareness in risk factor, prevention and management and a low level of the awareness of the symptoms of sickle cell disease. Most of the respondents were strongly agreed with the attitude of health check-up regularly for sickle cell disease, there is a need to take regular treatment for sickle cell disease, all children should be screened for sickle cell disease, the disease as an illness is less known in society and needs more awareness. Most of the respondents were strongly disagreed with the attitude of Sickle cell disease is a curse of god, only poor people suffer from the disease and repeated blood transfusions can cure the disease. Most of the respondents were undecided with the attitude of Sickle cell disease being a genetically transmitted disorder, not much can be done to prevent it, repeated blood transfusions can cure the disease, there is need for pre-marital screening of spouse for the disease, pre-natal diagnosis is necessary to prevent for disease. From the above conclusions it has been pointed out that "Most of the respondents have positive attitude about awareness and knowledge."

References:

1. *Adigwe, O. P. (2022). Knowledge and awareness of sickle cell disease: a cross sectional study amongst unmarried adults in Nigeria's capital city. Journal of Community Genetics, 13 : 579-585*
2. *Deshmukh, P.; Garg, B.S.; Garg, N.; Prajapati, N.C. and Bharambe, M.S. (2006). Prevalence of sickle cell disorders in Rural Wardha. Indian Journal of Community Medicine, 31(1) : 1-4*
3. *Patel, A.B. and Pathan, H.G. (2005). Quality of life in children with Sickle Cell Hemoglobinopathy. ;http://resources.metapress.com/pdf-preview.axd.*
4. *Patil, Sonali; Thikare, Anand; Wadhva, Sarika; Narlawar, Uday and Shukla, Shruti. (2017). Knowledge, attitude and practice regarding sickle cell disease in adult sufferers and carriers in a rural area. International Journal of Community Medicine and Public Health, 4(4) : 1075-1080.*
5. *Ramteke, S. (2003). Janlewa Sickle Cell. Nagpur: Khanna Bharati Western Coalfield Ltd. p-10,11*
6. *Zanjal, Saroj. (2013). A study on prevalence of sickle cell anemia in pregnant women and children (0-12 years) & their social economic statues in chandrapur district. Nagpur: R.T.M. Nagpur university, Unpublished Ph.D. Thesis, pp-1*

Script Of The Past, Records Of The Future

Decoding Modi Script and Digitizing Land Records for Modern Day Land Administration

Prof. Patil Dhanashree Vasantrao Vasudha *(M.A. History), Don Bosco College, Kurla.*

Abstract*: The preservation and management of land records play a pivotal role in modern governance systems, ensuring effective land administration and facilitating sustainable development. However, in various regions, historical land records are manuscripts that pose challenges for interpretation and utilization. The Modi script, an ancient writing system used in various parts of South Asia, presents such a challenge, with its complex characters and limited expertise in deciphering. This research paper utilizes a combination of Qualitative and Quantitative research. The comprehensive analysis aims to address the critical issues surrounding the Modi script and its impact on land administration and cultural heritage preservation. It explores the potential of digitization in unlocking the secrets held within historical land records and leveraging technological advancements to decipher the Modi script efficiently. The deciphering of the Modi script holds immense value as the script provides valuable insights into the traditions, customs, and historical context of the regions. Furthermore, by understanding and digitizing the Modi script, we can safeguard the intangible historical heritage embedded within these ancient texts and settle various land disputes. It emphasizes the importance of modernizing land administration systems, preserving cultural heritage and facilitating sustainable development.*

Keywords*: Modi Script, Ancient script, Decoding Sales Deed, Deciphering Deeds, Land Ownership and Disputes, Modernization, Digitizing Land Records, Language Preservation, Language Analysis.*

Introduction: The rapid urbanization in Maharashtra has created a demand for efficient land records management systems that can support the needs of urban development. Historical land records are crucial for maintaining ownership, resolving disputes, and facilitating land-related transactions. However, preserving and accessing these records pose challenges due to their age, fragility, and linguistic variations. Transition to a digital era has further complicated land records management, requiring accurate digitization and preservation techniques. The Modi script, with its historical significance, presents an opportunity to overcome these challenges and enhance land records management systems in urbanizing India.

Land Acquisition Bill: The land acquisition bill is a primary focus as we require land for urbanization and industrialization, which is growing at an amazingly fast pace. Compensation in terms of money, resettlements, and social status were allocated to the Families affected during land acquisitions. Under these circumstances proof of ownership of land becomes important.

Hyderabad Land Revenue Act No. 1317- 'Fasli' was the original Land Revenue Act. After linguistic reorganization of states Marathwada became an integral part of Maharashtra. Then after Maharashtra Land Revenue Code 1966 came into force. The maps prepared on cloths are a unique character of survey in Marathwada. These Land Records are in Urdu, Kannada, and Modi script (Fig.1,2). Development of country depends on the fertility of land and the wealth created from it which is possible through cadastral surveys. Land Records provide basic information about the land, which is particularly important for industrialization, agriculture, investment, other industries and for projects in general. The maps of survey numbers and classification details of land prepared at the time of colonial period are a basis of surveys till today. For instance: When Defense Ministry officials needed a pre-independence map of its land embroiled in the Adarsh housing controversy, they could not find one in their records. The officials turned to the Maharashtra State Archives, which pulled out information within hours. Thus, this helps us to know the importance of manuscripts in modernization.

Figure 1 Modern Modi Script Calligraphy

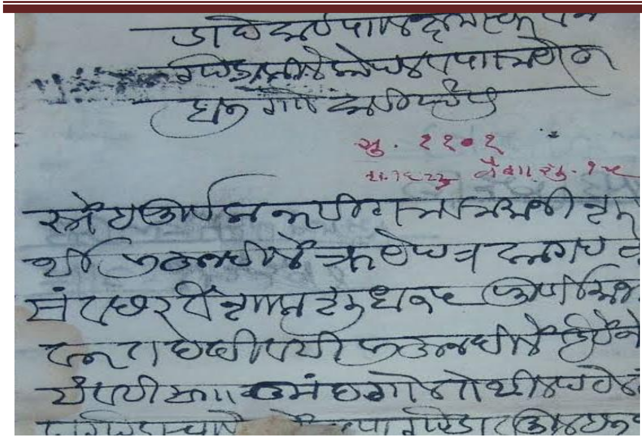

Figure 2 Marathi Modi Script Sales Deed

Origin and Evolution: Modi Script: The script is the soul of language, and various languages have their own scripts. During medieval era, Marathi was primarily written in the Modi script (Fig.1). The government orders were issued in two languages– Persian and Marathi in the Modi script. Persian was the primary court language and Marathi Modi script was used for local administrative communication and documentation. Simultaneously, blending these two languages led to the evolution of a hybrid dialect called *Dakhani Hindi* or *Dakhani Urdu.* Hemadri or Hemadpanth who was a minister during the reigns of Mahadev and Ramdev Yadav (1260-1309) gave rise to the Modi Script which proved to be easier and faster to write as compared to *Balbodh* (i.e., Devanagari). Modi is also known as Mudiay, Mudi & Vanyavati. Due to its tendency to deviate from accepted standard norms of a written script, it acquired a reputation with infamous adjectives such as Bhoot lipi, Rakshas lipi, Pishacch lipi (Fig. 1,2). The primary source of this epithet is believed to be the Marathi verb "modane," meaning to break. However, there are also experts who suggest an alternative theory, proposing that the term 'Modi' could have originated from the word 'Mouryi'. This indicates the origin or derivation of Modi from an earlier 'Brahmi' script used during the reign of the Maurya dynasty (322–185 BCE). However, there is no resemblance in these two scripts, so this opinion is no longer valid. Other languages written in Modi are Hindi, Sindhi, Urdu, Brajbhasha, Gujarati, Kannada, Telugu, and Tamil (Fig.1,2). The Modi script is divided into six categories (periods) viz., the ancient period, the Yadav period, the Bahamani period, the Shiv period, the Peshwa period, and the English period. Sample of the Yadav period is preserved at the Dept. of Archives, Aurangabad, Maharashtra, and various Historical Documents at Bharat Itihas Sanshodhan Mandal, Pune (BISM), etc.

Nature of the Marathi Modi Script : i) The script comprises of 48 distinctive letters, of which 36 are consonants and 12 are vowels (Fig.3). ii) Before the commencement of writing, horizontal lines are drawn across the page between which the script is then written. iii) The letters themselves are full of moulds or curves (cursive script). This is due to the influence of Persian and Arabic writing which aided in moving from one character to the next without lifting the pen from the paper. Thus, Modi had a sort of "cursive" style of writing, although reading it may not have been as easy. iv) No punctuation marks or conjuncts are used in this script. It does not have any marks to indicate the termination of a sentence and the perpendicular stroke is not used as in the Devanagari script. v) In Devanagari, a perpendicular stroke 'l' is given for long vowels. Thus, the comparison of Modi script with that of Devanagari script shows: 1. The two scripts 5 alphabets that are common. 2. Their alphabets, in general, are similar in shape and have some resemblance to each other. vi) Corrections are made by placing a small horizontal line underneath the erroneous letter or word and not scratched out. vii) Some words, which need to be repeated often, are assigned abbreviated forms, and are thereafter referred to through those. The ink that was used initially to write Marathi-Modi was a paste made of tamarind seeds mixed with powdered charcoal/ lac and that was almost indelible and the *lekhn* (reed pen) prepared from the marsh plant or bamboo.
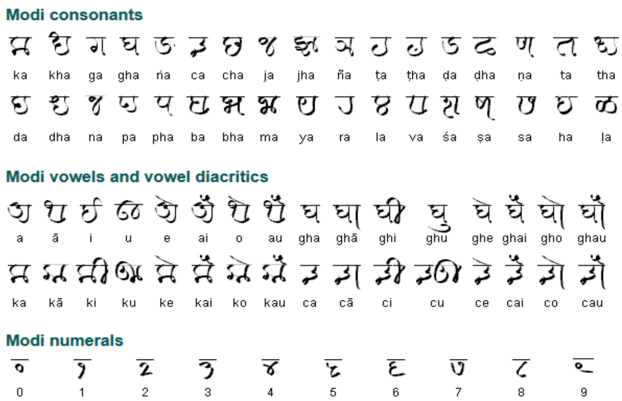
Figure 3 Modi Script: Consonants, Vowels, Diacritics and Numerals

Popularity and Usage : During Chhatrapati Shivaji's regime the Chandraseniya Kayastha Prabhus was responsible for popularizing and gaining subsequent national recognition to the script. It served as the primary script for administrative, legal, and

literary purposes during the medieval period. Official letters in Modi were circulated as far as Delhi in the North and Thanjavur in the South. Further details on the usage of the Modi script are as follows:

1) Administrative and Official Documents: The Modi script was extensively used for writing official documents, including royal decrees, land grants, revenue records, and legal agreements. The early administrative papers of East India Company and Peshwas of Pune also adopted this script and used it widely as it provided a standardized and recognized writing system for recording and maintaining administrative affairs.

2) Literary Works: It was the preferred script for writing poems, plays, historical accounts, and other literary compositions. Notable Marathi poets and writers used the Modi script to document their works, contributing to the rich literary heritage of the language. There are some *nirupas* (messages) written in Marathi-Modi and issued by either Tipu Sultan or the early Wadiyar's of Mysuru (Mysore).

3) Manuscripts and Inscriptions: The Modi script was commonly employed for transcribing and preserving ancient manuscripts and inscriptions. These manuscripts contained religious texts, philosophical treaties, commentaries, inscriptions on Palm leaf and monuments, which were prevalent in ancient India.

4) Regional and Cultural information: The Modi script held deep regional and cultural significance in Maharashtra, where Marathi is predominantly spoken. The script played a vital role in shaping the linguistic and cultural landscape of the region during the medieval period.

All these documents, which are mines of authentic historical information and published original material, could provide a foundation for a serious study of the political, social, and economic history of India (Fig. 2). However, with the advent of British colonial rule in India, the Modi script began to lose its prominence. The British administration favored the Devanagari script and encouraged its use in official communication, education, and literature. This shift in preference led to a gradual decline in the usage of the Modi script, as Devanagari became the dominant script for writing Marathi.

Significance and Revival : The Modi script served as the primary script for documenting the *tale band* (balance sheets), *dehzadas* (village records), *rozkinrd* (military papers), *kaifiyats* (questionnaire or narratives), *nivadpatras* (judicial paper) and *zaminzadas* (land records) (Fig. 2). Missionaries also took interest in learning this script and wrote Marathi books in Modi. Before the Maratha rule in Karnataka, the Muslim rulers at Vijayapura (Bijapur), Mysore and in small *jagirs* in Karnataka had given a significant place to the Marathi language and the Modi script.

The Modi script holds significant importance in the context of land acquisition and land disputes due to its historical usage in recording land-related information. These authentic records, written in the Modi script, provide evidence of land boundaries, ownership, and transactions.

The Modi script continues to hold cultural and historical importance despite its decline after 1950 due to difficulties in typecasting. Modern initiatives aim to digitize and document Modi script texts, ensuring its accessibility for research, study, and cultural preservation. By reviving the script, individuals can access and interpret these historical land records, validating traditional land claims and asserting their cultural heritage. Scholars and experts in the Modi script contribute their expertise in deciphering and understanding these records, aiding in legal proceedings, and establishing the historical context of disputed lands.

Contributions and Government Initiatives: The National Mission for Manuscripts expresses concern over the preservation of valuable records, stored in private institutions like palaces, temples, and private libraries, which are at risk of decay. However, the Maharashtra State Archives department in Mumbai possesses over 30 crore priceless documents, some dating back to the 16th century, which are being digitized to ensure their preservation. The Pune Archives alone holds about 4 crore documents in the Modi script, containing a wealth of historical information. Learning the script not only aids in directly reading ancient texts but also avoids confusion caused by controversial authors. Dr. Sonali Pednekar, a historian, played a significant role in helping the Modin Saheb Aga & Sakharam Ajgaonkar group discover their business's historical roots through transliteration of 19th-century 600-pages logbook written in the Modi script. Her expertise revealed details about their partnership, operations, and business turnover.

Figure 4 User interface of 'Modi Puratan Dastavej Jatan Pranali Annotation and Digital Archiving System Website

Ramakant Mane, assistant police commissioner officer, dedicated himself to deciphering the Modi script after his father's distressing letter in the year 1988, revealed the loss of ancestral lands due to a fading Marathi script. Mane's expertise in the script has been instrumental in resolving 50 land disputes in Maharashtra, providing evidence from historical documents dating back to the 18th century.

Union Minister Faggan Singh Kulaste in line with Prime Minister Narendra Modi's vision, highlighted the importance of digitizing land records under the Digital India Land Record Modification Program (DILRMP), with 93% (records of 6,10,103 out of 6,56,149) of village rights records and 68% (1,11,33,332 out of total 1,62,65,879) of maps already computerized. The introduction of a multilingual software application -"Modi Puratan Dastavej Jatan Pranali Annotation and Digital Archiving System" aims to overcome language barriers, enabling access to land records in various languages listed in Schedule VIII (Fig. 4). Efforts to revive the Modi script include online workshops, certificate courses, and PGDMP courses offered by institutions like BISM (Pune), Indira Gandhi National Center for the Arts (IGNCA / Vadodara), Shivaji University (Kolhapur), and Vaze College (Mumbai). Mandar Mukund Lawate (BISM, 2008) expert in the field of Modi script conducts classes and was a resource person in the ten-day training course on the basics of Modi script organized by the state department of art and culture in 2018, 2020, and 2022, respectively. World Famous Calligrapher Achyut Palav conducts Calligraphy Modi script Workshops throughout the year in India. In the digital times government officials like Digvijay Patil, IFS officer posts on twitter to spread awareness about the historicity and relevance of the Modi Script. The release of the 'Modi Lipi - Learn Modi Script' android application by the Centre for Development of Advanced Computing (C-DAC) further promotes awareness and preservation of the script among the new generation (Fig. 5).

Figure 5 User interface of 'Modi Lipi – Learn Modi Script' Android App

Conclusion: The Modi script holds significant relevance in urbanizing Maharashtra through its impact on land records management. By preserving historical land records and facilitating their digitization, the script enables accurate and accessible information for urban development (Fig. 4,5). However, several challenges, including preservation, digitization, and skill development, need to be addressed to effectively utilize the Modi script. By implementing recommended strategies and fostering collaboration among stakeholders, Maharashtra can leverage the rich heritage of the Modi script to support sustainable urbanization and land governance.

References :

Books / Publications / Papers:

1. *Tumich Modi Shikha (2011) (2nd Edition) – Dr Madhukar R Kulkarni - Diamond Publications, Pune.*
2. *Modi Shikha (2007) – Gangadhar Mahambre – Padmarekha Arts Publications, Pune.*
3. *Devnagari Lipi: Chinhanchi Shastriya Oolakh and Aarekhan Paribhasha (2008) – Mukund Gokhle – Nirali Prakashan, Pune.*
4. *History of Modi Script in Maharashtra (PDF) (2008) - Rajesh Khilari http://www.goeiirj.com/upload/may2013/8.pdf*
5. *Modi Vachan aani Lekhan Set– G R Walimbe (www.sahyadribooks.org)*
6. *Mughal Documents of Aurengzebs Reign V1 P2 – M A Nayeem (www.sahyadribooks.org)*
7. *AksharLeni – Madhukar Kulkarni(www.sahyadribooks.org)*
8. *Lekhan prashasti – Anuradha Kulkarni (www.sahyadri books.org)*
9. *Reviving Modi Script – Rajendra Bhimraoji Thakre, MIT Institute of Design, Pune (rajendrathakre@mitid.edu.in)*
10. *Scripts of Power -Writing, language practice and Cultural History in Western India – Prachi Deshpande (2022), Permanent Black (ISBN: 978-8178246598.*
11. *Towards Modi Script Preservation: Tools for Digitization, Kishor Patil, Neha Gupta, Damodar M and Ajai Kumar Centre for Development of*

Advanced Computing (C-DAC), Pune, https://aircconline.com/csit/papers/vol12/csit121305.

Internet / Web / Pictography Resources:

1. *http://modi-script.blogspot.in/2010/05/learn-modi-script-online.html?m=1*
2. *http://www.ancientscripts.com/modi*
3. *http://www.omniglot.com/writing/modi.htm*
4. *https://www.cdac.in/index.aspx?id=print_page&print=pk_itn_spot1004*
5. *https://thewire.in/history/what-an-18th-century-sale-deed-reveals-about-language-and-territory-in-the-deccan*
6. *https://pib.gov.in/PressReleaseIframePage.aspx?PRID=1800618*
7. *https://factly.in/what-is-the-status-of-land-record-digitization-in-india/*
8. *https://ignca.gov.in/regional-centers/southern-regional-centre/post-graduate-diploma-in-manuscriptology-and-palaeography-pgdmp-in-bengaluru/*
9. *https://twitter.com/Digvijay_IFS/status/1200075866669121536*

News Articles:

1. *Dead Modi Script Comes Alive - http://m.timesofindia.com/city/mumbai/Dead-Modi-Script-Comes-Alive-in-courts-and-coaching-centers/articleshow/36574115.cms.*
2. *Modi Documents of Maratha Era to be digitized - http://m.thehindu.com/news/national/tamil-nadu/modi-documents-of-maratha-era-to-be-digitised/article4742215.ece.*
3. *Digitization of Land records dating back to Peshwa era - http://www.dnaindia.com/mumbai/report-digitisation-of-land-records-dating-back-to-peshwas-to-begin-soon-1992476*
4. *Demand for old land records at peshwa daftar sees new highs - http://archive.financialexpress.com/news/demand-for-old-land-records-at-peshwa-daftar-sees-new-highs/905090.*
5. *Cop decodes old script to settle ₹10k-cr land cases- https://www.hindustantimes.com/india-news/cop-decodes-old-script-to-settle-10k-cr-land-cases-101672164395253.html.*
6. *Decoding the Modi script: Lifting a veil on history https://timesofindia.indiatimes.com/city/goa/decoding-the-modi-script-lifting-a-veil-on-history/articleshow/61710711.cms*
7. *'Scroll is rare, needs to be protected'- https://www.mid-day.com/mumbai/mumbai-news/article/Scroll-is-rare--needs-to-be-protected-say-Mumbai-city-experts-19667186*
8. ***For Modi script to decipher old land records, farmer travels 100 km daily https://indianexpress.com/article/cities/pune/for-modi-script-to-decipher-old-land-records-farmer-travels-100-km-daily/.***

Changing Values in Indian Society

***Dr. Sunirmal Surendra Kabiraj**, Associate Professor, Tirpude College of Social Work, Civil Lines, Nagpur.*

***Abstract**: The studies of values in sociology with reference to social change in Indian society require a multidimensional approach. A value being a desirable behaviour of individual that is acceptable to society immediately catches the attention for its implicit and explicit character. For qualitative understanding values may be broadly divided into two type i.e. positive values and negative values. Positive values highly receive rewards and praised in the society whereas negative values deserve punishment and subjected to humiliation. Modern India nation state has a past colonial legacy that has reflected in Indian society in the various phases of social transformation and socio-cultural value changes. This paper is an attempt to know about changes of traditional, modern, postmodern, and globalized values and its impact on in Indian society. Indian society has moved from ancient primitive barbaric society to medieval feudal monarchy and modern democratic society. Each stages of social transformation has brought its unique and newness in the society in the form of culture and value changes.*

***Key words**: Values, Social Change.*

Introduction: Study of value in relation to the social change and development is a different subject differs from individual to individual, group to group and society to society. The socio-cultural value as a preferred course of action is somewhat considered as an institution and defended.[1] The term value may have multiple meaning varies from subject to subject. The value study is also done in Management, Economics, Commerce, Anthropology and Sociology. The study of sociology reflects that, socio-cultural values acquire a central place in any human society and while studying values it is important to know about norms. Culture with its guidelines always directs conduct in a particular situation. The guidelines of culture are known as norms a specific direction to human action in the form of acceptable behaviour in a given condition. There are several classifications of values, while discussing values one may refer to cardinal values, ordinal values, socio-cultural values, political values, economic values, humanistic values, democratic values, etc. When we discuss about culture change, values being an integral part of culture initially change occurs with the instrumental values like economy, technology, production and consumption that influence the living styles.[2] The value changes may takes place due to internal and external sources and at micro and macro level. The education, legislation, uses of technology, religion, reforms and people's disagreements to reformation are some of the internal sources of value change. The enculturation, international trade and business, war and aggression, natural calamities, science and technology, etc. are some of the external sources of value changes. New roles, migration, urbanization, industrialization etc. are however, contextual or micro changes. The economic, political, legal, cultural, and physical / geographical

factors may be an instrumental to bring internal and external source of value change.

Values: Historical past and contemporary Indian society: There are several factors responsible for emergence of the modern India nation state as a multi-religious, multi-racial, multicultural, multi-ethnic, and multi-lingual country. It is one of the world's oldest civilizations and the largest populated countries in the world. The historical development is conscientious for having present day composite culture in modern India. Several centuries old flows of outsiders and continuous merger of culture with different racial and religious groups into Indian subcontinent over the period of time have very heavily influenced India's culture and society. This composite culture of India is accountable for development of its literature, philosophy, music, art, architecture, sculpture, and paintings in Indian subcontinent. The external aggressions by foreigners like, Greeks, Muslim, Mangol, Huns, Afghan, etc. and the spread of Hinduism, Buddhism, Jainism, Islam, and Sikhism in India brought significant changes in the mainstream society. The pre-British India sharing border with ancient Persia through Hindu Kush and Pamir Plateau and since several centuries the fusion of culture took place among the Hindus, Buddhist, Jain, Muslims, Sikhs and several tribal groups. After independence, India has been declared as a secular nation with Hindu majority population. The Muslim is minority but in terms of their population size they are also large population constituting 14.2% of country's total population. According to Population Census Report 2011, there are Hindu 80%, Christian 2.3%, Sikh 1.7%, Buddhist 0.7%, and Jain constitute 0.4% population are living in India. There are also many tribal religions largely influenced by Hindu, Muslim, Christian, Buddhist, and Jain communities. Thought the numbers of Zoroastrian, Judaism and the believer of Bahai faith are small but they are influential in the society. The scientific and technological advancement and particularly information and technological revolution have brought a spectacular upheaval in the world by interconnecting, market, people, society, economy, polity and culture. The globalization process has reinforced the network and communication system all over the world facilitating every sphere of social life. Social connections in the global space has no territorial obstacle and it seems global territory has got reduced by conquering the distance and reducing the time to accomplish the task with machine and technology. This has largely influenced the traditional socio-cultural values, encourage consumer culture, consumer behaviour, and material aspirations among the people and make vulnerable to traditional social, religious and ritual practices of Indian society. The impact of globalization process in India reflected in the form of increasing social inequality, gender gap, and regional disparity.

Traditional values in Indian society: The Oxford Dictionary of Sociology explains the term tradition as a laid down practices in the society that seek to infuse certain actions standard, values and norms entail continuity with the past, and connected with extensively conventional rituals. Indian cultural tradition is unique and governed by traditional values. Making comparison of both traditional and present society, individuals bears the values in the present society can however, be distinguished from the four points of view. Individual seems to be modern in identity and traditional in life style and individuals modern in identity and traditional in life style. Individual seems to be traditional in identity and traditional in life style and individual modern in identity and modern in life style. The ancient social institution of classical Hindu society was characterized Vedic tradition, Varnashram, Dharma and Karma. Modern society has evolved from that of the Middle Ages, which at first sight appears to be a society of traditional type. Most studies on social change in Indian are identified with spread of these values in regional or national spheres. The diversity of human needs, material and emotional requirements account for the multiplicity of values. Values differ from person to person and somebody's value has no particular significance for other.[3] In Indian society caste is an endogamous unit but education, migration in search of job opportunities, occupational mobility, and common place of work for men and women in corporate world, companies and factories has encouraged inter-caste marriage. Widow marriages, divorcé marriages etc. are taking place in a large extent by marriage bureaus and special advertisement through mass media, internet connection and telecommunication network. The age of marriages has gone up due to both economic and cultural factors. The education and employment are considered more or less as valuable for both boys and girls. Similarly Indian women are no more a neglected or deprived section in the society. The identity of today's women is changed and their performance in some case stood better than their male counterparts. Caste, class and occupational relations in traditional Indian society experience the basis of hierarchical social arrangements with social position and graded inequality based on ideology. But the modern industrial society determines social inequalities in terms of class relations and individual achievements. D.P. Mukherji pointed out that, the new middle class with nationalist awakening has emerged in Indian social structure due to British rule and governed by the Indian tradition. Indian tradition presents a rigid socio-

cultural force after the emergence of new middle class but yet to be adaptive and accepted.[4] Mukherji unleashing many vigour of cultural inconsistency in Indian society primarily spotlighted and stumble upon Indian and western tradition that has given rise to new middle class. This augment of cultural inconsistency produced a dialectical route of conflict and synthesis require move forward to play a major role in the class structure of Indian society.[5] The social change is inevitable to any society whether it is based on class relations or forces of science and technology. In the context of social change in India, S.C. Dube has discussed about the classical tradition, national tradition, regional tradition, local tradition, western tradition, and local sub-cultural tradition. [6]

Modern values: The modernization of Indian society began with the British rule in India that has marched with the discovery of Indian subcontinent by European. The industrial revolution in Europe heralded a new era of science and technological advancement. Modern or traditional values can be examined indicating to socio-cultural alteration and progress in economy that has taken place in a stipulated time period. Study of value change is to be seen with reference to tradition-modernity dichotomy pertaining to social structure and its functioning. In the value premises, the traditional society distinguishes from the industrial modern society. The modern values are distinct from traditional values with reference to the behaviour pattern associated with the current socio-cultural practices. The uniqueness of modern society comes from advance in the science and technology providing new avenues to the social life. This new avenues largely impacts established way of family and marital life in the society bringing changes in culture, polity, economy, and society. The modern values in Indian society entail western principles of freedom, rationality, liberty, equality and justice smear by a split from traditional value associated with the family, marriage, society, polity, culture and economy. Modernity also engulf with positive and negative values. In fact, the modern technology has facilitated easy, faster and simple way to take place the occurrences of negative values like crime, murder, theft, kidnap and terrorist activities, etc. Modernity is referred as development, progress and prosperity and valuable tool to combat socio-cultural backwardness of our society. The forces of European Enlightenment, Renaissance and industrial revolution have made the first move to the modern society. Modernity embody with the reason, rationality, empiricism, progress, science, universalism, freedom, toleration, and standardization of human nature.[7] Indian sociologists state that modernity changes the caste system in Indian society and move forward the emergence of class system. Social mobility among the people due to modern occupation, increasing social relations in the socio-political, cultural and economic activities, urbanization and industrialization have brought changes in Indian value system. The modernity implies the emergence of secular state and polity, the world wide capitalist order, advance from social to gender division of labour and transformation from spiritual to material culture.[8] Human rights with social responsibility, democratic participation, tolerance, cultural pluralism, creativity, and gender equality, obligation to environment protection, and cooperation and caring are some of the modern values adapted and practiced in modern Indian society.

Globalization and values: India has witnessed rapid socio-economic changes since the implementation of liberalization policy. Cities in India are now developing unevenly with rural migration, industrial workers, inequality etc. Unemployment, poverty, caste and communal conflicts, manmade pollution and public disorder have increased the urgency in the area of urban policy. Malpractices have been adopted to possess higher status in the society. Corruption has grown phenomenally and no area of life is free from it. Prof. Srinivas opines that there has been tremendous increase in all kinds of violence including organized violence against the state, inter group violence, intra-familial violence etc. In the conditions of globalization process, the flow of capital has been observed in the form of Foreign Direct Investment (FDI) and strengthens India's economy and this FDI flow help to reduce financial burden and internal problems. Linkages of trade and commerce relation with India and other countries are observed even in ancient and medieval periods. Since 1990 there has been increased in inflow of capital and goods and help India's economic growth. There has been the economic growth but it does not fulfil India's expectation. The process of globalization does not contribute to social, cultural and economic integration of people in the society through equitable access to the fruits of developments available out of it that facilitating better quality of life. Though there is a breakthrough in IT sector, which recognise skills of Indian professional all over the world but yet to boost Indian economy. Globalization along with privatization is affecting Indian women in many ways. It has reduced employment opportunities due to the introduction of sophisticated technology both in agriculture and industry. Indian women are gainfully employed in handicrafts and household industries. These are mainly concentrated in unorganized private sector and this sector is gradually losing its ground due to entry of mechanized products and mass producers of these products in the local markets. The process of

globalization brought outstanding changes in the field of science, technology, economy, polity and social institutions in India, which ultimately brought about changes in traditional cultural styles, rituals and religious practices. The structure of society has changed many ways and new trends are being observed in areas concerning the family nexus, the nature and the extent of unemployment and social inequality.

Conclusion: Over the twentieth century, Indian society has witnessed significant changes through the different phases of social transformation. Technological advancement has led dramatic revolution by interconnecting amongst nation states and people across the culture and territorial boundaries at the backdrop of globalization policies. Accessibility to wider range of places took place through the networking systems of travel and communication, building up our society and brought new set of social values in the processes of globalization. This became irreversible because of increasing interdependence among the nation states all over the world affecting traditional culture, beliefs, religious and ritual practices.

References:
1. *International Encyclopaedia of Sociology, p. 1473.*
2. *Singh, Yogendra, Culture Change in India: Identity and Globalization, Rawat Publication, New Delhi, 2000, p.120.*
3. *Singh, Yogendra, Culture Change in India: Identity and Globalization, Rawat Publication, 2000, p. 120.*
4. *Singh, Yogendra, Social Stratification and Change in India, Manohar Publication, New Delhi, 1989, p. 125.*
5. *Singh, Yogendra, Modernization of Indian Tradition, Rawat Publication, Jaipur, 1986, p. 19.*
6. *Singh, Yogendra, Modernization of Indian Tradition, Rawat Publication, Jaipur, 1986, p. 16.*
7. *Doshi, S.L., Modernity, Post Modernity and Neo-Sociological Theories, Rawat Publication, Jaipur, 2003, p. 2.*
8. *Saran, A.K., Illuminations, Central Institute of Higher Tibetan Studies, Varanasi, 1996, p. 17.*

A Behavioural Study of Life Insurance Purchase Decisions

Pratik Ghode *, 760 New Nandanvan Nagpur- 440009, Mail id –pratik.ghode@gmail.com*

Introduction: The Indian economy is one of the fastest growing economies in the world with GDP per capita growing at a rate of 7.1% per Annam[1] the country is also experiencing a demographic shift towards a younger population with about 35% of the population being between 15 and 34 years of age[2] in 2017. In the next few decades, unprecedented numbers of young people are expected to enter the workforce, earn and save part of their earnings. India's household financial savings were estimated to be about 8.1% of the Gross National Disposable Income (GNDI), or about $26 trillion in the financial year 2016-17. About a fourth of these savings are invested in insurance Thus, the insurance sector is large and will grow further in the coming years. Understanding consumer behaviour and what influences purchase decisions is important for different players in this industry including regulators and insurance companies. Life insurance allows individuals to secure the financial future of their families in the event of their own premature death. It also serves the savings and investment needs of individuals who may be unaware of or wary about investing in mutual funds or the stock market. Unlike countries in the developed world, social security or government pension schemes are accessible to only a small part of the population in India. Most people use bank savings, fixed deposits, post office savings and public provident fund (PPF) as instruments for savings and investment. Due to the lack of access to formal financial markets and lack of information and financial literacy, life insurance assumes a critical role in the financial wellbeing of a large part of the society. It is especially important for rural and poorer sections of the society.

Rational and Behavioural Theories in Insurance Economics: Traditional economic theory assumes that individuals act as rational agents. They evaluate their choices based on the expected utility of the outcomes of these choices and make decisions to maximize their overall expected utility. Behavioural economics on the other hand posits that actual human behaviour differs from the rational model of utility maximization (Simon 1982, Thaler and Benartzi, 2002, Kahnemann and Tversky, 1979). The observed departure from rational behaviour is attributed to limits to cognitive ability as well as common cognitive biases that are deeply embedded in the human psyche. Madrian (2014) mentions three ways in which these biases work: (i) imperfect optimization; (ii) bounded self-control and (iii) nonstandard preferences. Imperfect optimization (or bounded rationality proposed by Simon, 1957) indicates that human beings have limited ability to process the information available to them. This may be due to lack of time, knowledge, cognitive ability and presence of distractions. Bounded self-control refers to the fact that even if one understands what they need to

do, emotional or psychological barriers may cause behavioural intentions not leading to actual behaviour.[4] Nonstandard preferences refer to the fact that people have different preferences that are influenced by their beliefs and values, as well as social norms and cultural factors. Their preferences also change with time and depend on their circumstances at a given point of time and the frame of reference of their decision making. These three factors are particularly relevant in understanding how decisions related to personal financial management may not follow rationality. The first factor, "bounded rationality" is relevant because financial concepts are considered to be difficult to comprehend. Levels of financial literacy is low even among educated individuals (Lusardi and Mitchell, 2009; Hung et al., 2009; Huston, 2010). Insurance is a sophisticated instrument for risk reduction and requires a high level of financial aptitude and knowledge for the consumer to be able to make intelligent choices.

Evolution of the Life Insurance Sector in India : The insurance sector in India was under public ownership until late 1990s. With the liberalization of the insurance sector, the Insurance Regulatory and Development Authority Act (IRDA) was passed in the year 1999 to regulate and promote the insurance industry in India. Insurance Regulatory and Development Authority of India (IRDAI) was set up as a statutory body to regulate Indian insurance and re-insurance market and to protect the interest of its stakeholders. The Indian insurance sector was further liberalized in the year 2015 with Insurance Law (Amendment) Bill 2015 and Foreign Direct Investment (FDI) limit was increased from 26% to 49%. Today, the life insurance market in India is one of largest in the world both in terms of total premium expenditure as well as number of policies sold. In insurance business India is ranked 10th among 88 countries.

Limitations and future research: While this study has covered a very large dataset across Indian households, it was limited by the variables which were already included in the Indian Household Development Survey, the primary aim of which was not targeted towards the life insurance sector. There have been several policy changes with the life insurance sector being opened up to private players in late 1990's. The Insurance Regulatory and Development Authority of India (IRDAI) try to increase the awareness of insurance. Lower premiums and greater awareness led by both IRDAI and advertisements may lead to more people purchasing life insurance products. In this study, we could not see the effect of these specific changes in the life insurance sector in India. These could possibly be studied in future research.

Reasons given for Policy Lapsation: Lapsation of a life insurance policy is discontinuation of premium payment by the policy holder during the period of operation of the policy, due to any reason other than the death of the policy holder. The length of life of a lapsed policy can be defined as the period between the month when the last premium instalment was paid and the month the policy was issued. In India, the acceptance of a proposal for life insurance necessitates administrative processes which, together with the agent's commission and medical charges, cost the Life Insurance Corporation almost the whole of the first year's and a major part of the second year's premium. Early lapses, therefore, pose a major financial problem to the Corporation. In this study, the pattern of early policy lapses was empirically investigated with a view to formulating a model for the lapsation phenomenon. It has been realized that the phenomenon is not amenable to any simple statistical model due to an inherent stratification in the population of lapsed policies.

Reported reasons by the policy holders for their life insurance policy lapse. About 43% of the respondents whose policies had lapsed indicated that their policy lapsed because they find that the original reason for taking life insurance was not relevant any more. Another 15% reported that the insurance policy did not meet their investment needs or they felt that they had made a mistake when buying the policy. Thus about 15% of insurance lapse could be possibly attributed to mis-selling. About 21% reported that they forgot to pay the premium while another 20% said that they could not afford the premium.

Key Takeaways: *Life insurance can be financial tool to help you provide for your loved ones after your death, but it's a significant investment. *Many factors contribute to the cost of your premium and whether you qualify for discounts. *Age is the most important factor in determining your premium cost. The younger you are, the lower your payments. *Gender is also a key factor in life insurance cost as women generally live longer than men. *Insurance companies consider your health, lifestyle, family medical history, driving record, and whether or not you smoke.

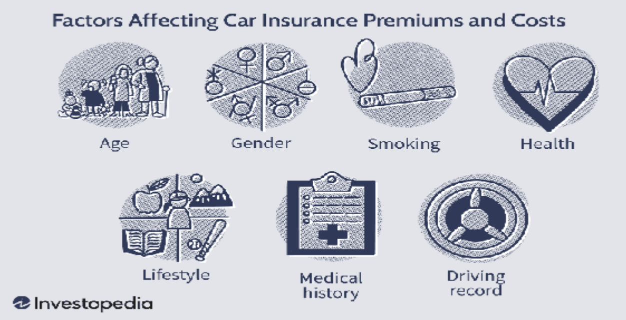

1. Age: The primary factor affecting the cost of life insurance premiums is the age. Life insurance policies are less expensive for younger people, who have longer life expectancies and are less likely to get ill. In some cases, you may not even qualify for life insurance if you are over a certain age.[1]

Typically, the cost of a life insurance premium increases from 8% to 10% on average for every year of age. Essentially, the longer you wait to buy life insurance, the more you will have to pay for premiums. With term life insurance, your premium remains the same every year. However, after your term life insurance expires, should you buy insurance again, your premium will likely be higher because you are older and your health status may have changed. The premiums for whole life insurance should stay the same. Qualifying medical exams are likely to get more stringent as you age.

2. Gender: Gender is also a significant factor in the price of life insurance. Insurance carriers use statistical models to approximate how long someone with a specific profile will be around. Women, on average, live nearly five years longer than men, so they have lower rates as a result.

3. Smoking: Smoking puts you at a higher risk for many health problems. So, life insurance companies charge more to insure smokers. In fact, smokers may pay more than twice as much as non-smokers for comparable coverage. An insurance company may classify you as a smoker even if you occasionally smoke cigarettes, cigars, or vapes. If you lie to your insurance company about your smoking habits and get caught, you policy could be canceled.

4. Health: The underwriting process for most carriers includes a medical exam in which the company records your height, weight, blood pressure, cholesterol, and other vital metrics. In some cases, it may also require an electrocardiogram (ECG or EKG) to check your heart. It's important to get serious conditions like high cholesterol and diabetes managed before searching for coverage to ensure a competitive rate. Some companies offer "no exam" policies, but expect to pay more.

5. Lifestyle: If you lead a risky lifestyle with hobbies such as racing cars, scuba diving, or rock climbing, you'll probably have to pay substantially more for insurance. Some companies also charge more if you have a relatively dangerous profession such as a police officer or a miner4

6. Family Medical History: Having a family history of stroke, cancer, or other serious medical conditions may predispose you to these ailments and result in life insurance higher rates.

Carriers are usually interested in any conditions your parents or siblings have experienced, especially if they have contributed to a premature death. Some life insurance companies factor in your family's health history more than others.

7. Driving Record: Many life insurance companies will look at your driving record during the underwriting process. Whether or not they ask about violations on the application, they can access your Department of Motor Vehicles records to find out if you have any concerning violations. Keep in mind that the last three to five years carry the most weight. So if you've improved your driving habits since then, you may benefit from a more favourable price.

Conclusion: In this thesis we have studied several aspects of life insurance demand in India. We were interested primarily in understanding the consumer behaviour associated with life insurance purchase decisions in the Indian context. We studied how individuals made a decision about purchasing insurance, how they made choices about the kind of insurance policy they choose and also the reasons behind why some of the insurance owners let their policies lapse.

First, in order to get an understanding of the dynamics of insurance demand in India, we were interested in seeing which socioeconomic and demographic factors affect changes in life insurance demand within a household. While there have been several studies that have looked at cross-sectional data to analyse household demand for life insurance – i.e. static models, there have been few studies that have looked at changes in insurance consumption. We used a large household level dataset of 34,885 households based on the Indian Human Development Survey which was conducted in two waves in 2004 and 2011.

We were interested in the factors that affect the probability of acquisition of insurance or discontinuation of insurance. For the independent variables, we built a derived variable called SEC class which indicated the socioeconomic class that the household belonged to, based on the level of education of the head of the household and the assets owned. We also built a derived variable that indicated whether a household was poor based on a threshold level of consumption. Separate logistic regression models were built for rural and urban households. Results from these models indicated that variables related to the financial

condition of the household (socioeconomic status, the poverty indicator and changes in reported income) were the most important predictors that indicated whether the household would acquire insurance or discontinue coverage.

Among the demographic variables we found that family size, the gender and education of the household head affected the probability of acquiring or discontinuing 100 insurance. In terms of financial inclusion, households that had bank accounts or had taken bank loans were more likely to be insured. Models for insurance expenditure yielded similar insights. In the second study, we were interested in investigating the factors that affect the attitudinal factors that affect consumer behaviour with regard to purchase of insurance.

References:

1. *Agarwal, S., Driscoll, J. C., Gabaix, X., & Laibson, D. (2009). The age of reason: Financial decisions over the life cycle and implications for regulation. Brookings Papers on Economic Activity, (2), 51-117.*
2. *Agarwalla, S. K., Barua, S. K., Jacob, J., & Varma, J. R. (2015). Financial literacy among working young in urban India. World Development, 67, 101-109.*
3. *Ahmed, A. (2013). Perception of life insurance policies in rural India. Kuwait Chapter of Arabian Journal of Business and Management Review, 2(6), 17-24.*
4. *Ajzen, I. (1991). The theory of planned behaviour. Organizational behaviour and human decision processes, 50(2), 179-211.*
5. *Ajzen, I., & Fishbein, M. (2008). Scaling and testing multiplicative combinations in the expectancy–value model of attitudes. Journal of Applied Social Psychology, 38(9), 2222-2247.*
6. *Akerlof, G. A. (1991). Procrastination and obedience. The American Economic Review, 81(2), 1-19.*
7. *Anagol, S., Cole, S., & Sarkar, S. (2017). Understanding the advice of commission's motivated agents: Evidence from the Indian life insurance market. Review of Economics and Statistics, 99(1), 1-15.*
8. *Annamalah, S. (2013). Profiling and Purchasing Decision of Life Insurance Policies among Married Couples in Malaysia. World Applied Sciences Journal, 23(3), 296-304.*

Values in the world of Construction Work : Employers vis-à-vis Women Construction worker”

Dr. Shilpa Puranik, *Assistant Professor, Tirpude College of Social work, Nagpur. 9422458653.*

Abstract : *The word value comes from the Latin word valere, which means to be valuable. As a result, the term value etymologically refers to the worth of something. The values are principles, standards or characteristics that are thought to be worthwhile or desirable. It means values leads to good thoughts, which in turn lead to good behavior. The Construction industry has its own characteristics and peculiarity. Every industry shall follow core values these Core values provide meaningful guidance to employer and employees which helps to create a strong sense of trust and belongingness safety, respect, collaboration, integrity are some of the value which helps to create healthy atmosphere at the workplace. In India women workforce are engaged in unorganized sector. Majority of the women engage in construction industry. The push and pull factors are compelled women to involved themselves in the construction industry. It is essential to understand how these women workforce experiencing the human values at their workplace. In this article the researcher has examine the employer- employee interaction pattern, discrimination practices, change in family structure and change in occupation pattern. This paper is based on the empirical study carried out in the Nagpur city by the researcher Total 200 Women construction workers (Building, Road, Cable and Drainage construction works) were selected from the Nagpur city.*

Key words : *Construction industry, values , women*

Introduction: In India, Construction is one sector, which has a substantial size and has shown the highest employment growth among the major activity sectors. It contributes 15 per cent of rural non agricultural employment. The Major sub sectors of construction in terms of employment are (Deshpande and Rodgers, 1994: 72). i) Construction and maintenance of buildings (45 per cent). ii) Construction and maintenance of Roads (24 per cent). iii) Construction and maintenance of Waterways (21 per cent).

Employment in these three sub sectors has grown at the rate of 11, 13 and 9 per cent annum respectively.

In India the capital invested in the construction industry is much larger than any other industry. A large number of skilled and unskilled labourers are absorbed in this industry. The investment made in the construction activity during the first 30 years after independence was more than the total investment on it during the 150 years of the British rule in India.

Women in construction industry: The peculiarity of the construction industry and increasing

demand of construction work lead to more absorption of labour force in the industry. The industry develops in terms of availability of work attracting to the unemployed, semi employed and migrants. The female absorption in construction work from 1971, 2.7 per cent females were working in the construction industry which increased to 5.9 per cent in the year 2001. In a period of thirty years the increase has been by about 3.2 per cent. (Economic and Political Weekly April, 24, 30, 2004). Recent data shows that 6.2% of women are in the construction industry. Although it has perceived as male dominated industry, a recent ministry of labor and employment data shows that an increased percentage of women are engage in construction industry.

Importance of Value experiencing in life for wellbeing : There are no sources in the current document. Human values are nothing but the thoughts and values of human beings. They play a vital role in the life cycle of a human being. Human values help us to grow and succeed in our life. Simply human values can be regarded as a decision-making quality of a person. Every decision is made in an organization or a company based on human values. Human values play a vital role in an individual, relationship, organization as well as in society. It includes honesty, love, peace, loyalty, etc. These are the qualities that are important for humans in all stages. Human values always reflect your thoughts. One must take all the possible efforts to maintain his or her human values. i) One's attitude decides the quality of the person. Learning human values makes a person understands the attitudes and behaviors of the other person. ii) It helps you to gain some motivation to manage your work and make progress in a right way. iii) Human values help to tell our perception of the world around us. iv) By learning human values you can know which is right and which is wrong. v) Learning human values makes one person understand other human beings as well as his organization. vi) Human values are an integral part of one's life. vii) Being a loyal person is also considered the best human value. viii) Helping is also considered an important human value. Helping a person at the right time is very important. ix) Possessing the clarity of what you want is your biggest value which helps you to build a strong foundation. x) If you follow all the human values then you will gain self-respect. xi) Only if you have self-respect others will respect you. xii) Human values help to find what do you want in your life. xiii) Human values help in decision making in important times. xiv) Human values help a person to enjoy his life in a better way.

UNDHR : Value: The Universally accepted values are listed out in the United Nations and Declaration of Human Rights, (UNDHR) and that are formally accepted by all the nations and that signed that documentation. There are certain **primary** or **core** values which are accepted by all human beings as ideals, and these would include **Justice,** Love and Honesty, among others, with regard to the other values, which could be called ancillary or secondary values. In short it can be defined that "**Values are the ideal norms to with human being subscribes."**

Values in world of construction work: On the basis of this Declaration following some values are seen in the construction industry in regard to women construction worker, during my Research work, that are the value of importance of the inherent worth and dignity of every individual, including the belief that every individual is capable of change and development. It has seen that in the construction Industry women are not Experiencing dignity from the Employer. They are consider as a **Production Unit not as Human Being**. Means Employer expected from them only out come, what ever time and period they have decided to complete it . In this situation women have no voice to shared their problems in regard to their work with the Employer as well with the Supervisor.

The value of importance of the basic rights of every Human being to claim the fulfillment of his /her basic needs(i.e., the need for food, water, health ,livelihood, shelter, Education, Environmental security, Family and community identity and interdependence) as basic human rights.

Importance of basic rights of women construction workers are not considered by the employer. It has seen that the basic facilities such as water(95 per cent), shelter (100 per cent), toilets (100 per cent), crèches (100 Per cent) are not provided by the employers at the worksites and as well as at the houses provided by them for the employee. The profit making attitude leads to provide ill human environment for the employees.

The value of importance of equity and equality, non hierarchy, discrimination in terms of gender and sexual orientation examine, following three types of discrimination has seen in the construction site.

1. Women construction workers are received per day wages on the basis of their gender if the men are doing same work they received per day wages more than women.

2. If the husband or son is working in the same site , her wages will paid to either to her husband or to her son

3. Even her son or other men employee recruit on same work at work place after her recruitment, they will paid more than her by the employer. The patriarchal value leads the no equity and inequality towards the women construction worker seen in the construction industry.

Women are not getting opportunities to upgrade their skills. It has been observed that once she enter in the site as a unskilled worker she remain in a same position till she left. In construction industry, lack of motivation strategies to upgrade their skills hampers their creativity and contribution in the field.

The **family values of the construction workers are changing** due to non availability of the employment in the rural area, Industrialization, centralized development activity in the Urban area, Fast growing urbanization and new policies of development. The whole family migrate from rural to urban area. Previously the younger ones and older people stay at their native place and earning members migrate for the search of employment in the urban area and they were frequently visit their native place . Their family values and social values were taught by the older people to their kids . But in the present condition these employees are compelled to migrate with their kids and they are not able to visit to their native place frequently. Kingship feeling and family norms are changing. which will affect on the coming generation

In India, family occupation has seen in other Industry according to their caste and culture such as carpentry, Agriculture, Weaving, Leather work etc. Now a day's **construction work occupation becomes a family occupation. All family members are engaged in this work**, even though they are getting low wages. The social security and no other options for younger ones are leading to more absorption of the family members in the construction industry. The security of the Girl child and Caring and raring responsibility of the women in the family forced to her to engaged her kids in this industry.

Conclusion: Our constitution provide to protect dignity and self respect to every citizens of the country, apart from this special safeguard for women is also made for them to eliminate discriminations at workplace. The present data of the study shown two extremity in the construction Industry . At the one side the employers are earning more and more money and becoming capitalist and in other side the women labours are deteriorating their conditions including their health. The Lack of Humane approach of the employer has affect on the labour of this Industry. Establishment of Humane Value (which include dignity, love, Honesty Justice) that is **primary** or **core** value in this sector is the emerging need of the time. Why we want to establish the Humane value in this sector? The reason is that , the Purpose of the Business is that to make money it has accepted but if employers focused will be on the money then coming future it will harmful for them and it also will affect on the construction labour community. In this context the employer has to establish good relationship through giving dignity, and respect to their women labour. It will help them in their business for the longer period and their employees will ready to work with them in any place.

The employer should provide basic amenities to the women employees at their work site and at the place of their residence. This will help to the women employees to keep their health in good condition. It will definitely reflect on their increased efficiency and productivity. In short the humane value of the employer towards their women employee will help to increased the production (Money)of the work and will develop moral bond among the employees with their work.

References

1. Deshpande L.K.and Rodgers Gerry. (1994): "Economic Liberalization and labour in India", The Indian Labour Market and Economic structural change, B.R. Publishing Corporation, New Delhi.
2. Economic And Political Weekly VOl.39, No.17, April 24-30, 2004.
3. Josantoney Joseph And Gracy Fernandes (2006): An Enquiry in to Ethical Dilemmas in Social Work, Research Unit, College of Social work, Nirmala Niketan, 38 New Marine Lines, Mumbai
4. Puranik Shilpa(2004): "A Study of working Conditions and related Problems of Female Construction Worker in the Nagpur City", Ph.D. Study, RTM Nagpur University, Nagpur.
5. https://www.cushyvalues.com (2021),Importance of Human values in life

Socio- Political Dimensions of Protest in Bhabani Bhattacharya's *So Many Hungers!*

Amol M. Khandwe, *Assistant Professor in English, S. N. Mor College of Arts and Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar Email: amolkhandwe86@gmail.com Contact No: 9764810615*

Abstract: *This essay focuses on the socio-political context of India and the subjects of So Many Hungers! by Bhabani Bhattacharya, including hunger, poverty, famine, war, politics, freedom, imperialism, and economic exploitation. The novel's realism is its most noteworthy feature. In the book So Many Hungers, the tragedy of the country's division is shown together with social awakening and protest, the extreme poverty of peasants, the Indian liberation movement, and its varied facets. the painful social and political changes, both mentally and physically, experienced by India's poor peasants and labourers. According to Bhattacharya, an artist must inevitably be concerned with reality and the truth. He never presents life or society as a photographic or journalistic record. One can easily locate the reflection of Indian culture, society and struggle in it.*

Key words**: **Hunger, peasants, partition, freedom struggle.

Introduction: Among the writers who were Indo Anglican in the 20th century, Bhabani Bhattacharya holds a notable position. His stories, as well as the novels So Many Hungers, He Who Rides a Tiger, Shadow from Ladakh, Music for Mohini, and A Dream in Hawaii, have received praise from all around the world. 26 languages contain versions of his writings. The Bengal Famine and the Quit India Movement are the backdrops for his debut book, So Many Hungers!, which explores the themes of starvation and exploitation. Hunger for food, sex, money, love, freedom, and name and fame are only a few of the many forms of hungers discussed in the book. These hungers are global and affect the entire world community as they are not specific to any one location or group of people.

Illustration of Pain and Sacrifice: The book describes the struggles, sorrows, and sufferings of Bengalis in general as well as the residents of Calcutta and the nearby village of Baruni. This book is set against the backdrop of the 1942–1943 man-made famine, when certain black merchants began stockpiling rice. The Gandhian Satyagraha movement, which culminated in the Quit India Movement, took place during this time. So Many Hungers!, Bhattacharya's debut novel, is a powerful and outstanding piece of literature. Based on events that were directly observed and accurately recounted, it is a dismal story that is laced with sighs and tears, misery and squalor, poverty and starvation, as well as heroic suffering and sacrifices. However, because of the careful selection, meticulous organisation, and artistic control that went into the novel, it is not a journalistic work.

"A worthy illustration of how contemporary history is transformed by a socially conscious artist into fiction of permanent relevance to mankind".

The author describes the various and complex facets of hungers. Hunger is used by liberation fighters on a hunger strike led by Devesh Basu as a spiritual weapon in their fight for political freedom from imperial expansion, as well as for money, food, sex, human dignity, and respect. Food insecurity is best discussed in So Many Hungers! as it renders people unhuman. The starved guys argue over a small amount of food as they have forgotten their moral and cultural standards. A mother is forced to eat when her son is dead on her lap due to a lack of food. In order to obtain small amounts of food for herself and her loved ones, hunger also forces a girl to expose herself to men. The author portrays a picture of that condition of hunger in the novel.

"Wave after wave of hunger stricken masses surging from the country side. A great many were in no fit state to consume solid food. They ate and died. To give them rice was to kill them".

In So Many Hungers!, Bhattacharya depicts an India where millions of people perished from starvation while Samarendra perished from a thirst for the money he had accumulated. Although he cares deeply for his son, he even loves money more. Rahoul to Cambridge to satisfy his need for knowledge and then returns to India with a D.Sc. He was unable to join the National Movement because of his insatiable curiosity. Kunal has an unquenchable desire to join the army and finds fulfilment only after doing so.Devata was apprehended by the court and now feels satisfied in his desire to serve the poor and ignorant. He

overcame all hungers by his desire to serve others. The hunger for name, fame, and wealth of Sir Abalbandhu is insatiable. Only death and nothing can satisfy this horrible guy, who knows no bounds and never feels content. Two people's hunger shows that despite the difficulties, humanity still triumphs. One such instance involves a woman who sacrifices the integrity of her body to help the helpless poor. The other is the hunger a beggar feels when he pays someone in need with his meal ticket. Since so many hungers occasionally appear, it is this yearning for sacrifice that unites all of humanity into one immortal race.

Writes Balram S. Sorot

"While in the novels of Indian English writers in general, the problem of conflict or synthesis between tradition and modernity figures as secondary theme, in the writing of Bhabani Bhattacharya it assumes the significance of dominating issue in contemporary Indian life. The author analyses the political, social, religious and economic problems of the modern India through the perspective of this basic conflict in our ethos ".

The depiction of the Indian people's revolutionary theme and their participation in the freedom movement and freedom struggle, the nation's uprising against foreign rule and the distinctive influence of Tagore, Gandhi, and Nehru on the movement and its event, the characterization of the characters and the themes of their thoughts and actions, and the plot construction are all distinctively Indian and closely related. The novelist used even the smallest aspects from Indian culture, tradition, and religious beliefs since she has a good eye for observation. His understanding of Indian customs, moral principles, and religious beliefs and practises is quite astounding. His artistic application of this knowledge has made it an integral part of the book.

The novel explores a variety of human hungers, including those for food, love, lust, monetary gain, name recognition, political freedom, imperial expansion, and respect for oneself and others. The main idea of the book is how everything is interconnected. The novel's title itself is highly appropriate and alludes to human hunger. The principal themes of the tale are the man-made Bengal famine and man's insatiable desire for wealth and power. The Quit India Movement and Gandhiji's Satyagraha for the nation's complete liberation served as the inspiration for the motif. They are forced to flee their birthplaces because of the exploitation.

The Reflection of Independence Movement : Rahoul appears to be preoccupied with his studies and research at Cambridge University at the beginning of the book and appears to have nothing to do with India. However, later on, when he learns about the terrible famine in Bengal and the subsequent deaths of millions of people, he becomes outraged. He is the perfect man because of his lofty ideals and sophisticated perspectives on human existence. On the basis of his upbeat and idealistic views on life and society, he seeks to affect social change. He has a strong sense of inner assurance that the sacrifices made by men and women during the Bengal Famine, which resulted in the deaths of millions of people, will not go in vain and lead to change in Bengal. Therefore, he offers assistance to the needy and destitute people affected by the huge man-made disaster despite the fact that he is the son of a wealthy commerce man and profiteer. Kunal, his younger brother, is a charming and loving person. Kunal is a vibrant and adventurous young guy who embodies great principles and a cheery personality, much like his brother Rahoul, however he only appears in the first half of the book. After leaving his house to serve as an Army Officer in North Africa and Italy, little is known about him. The lawyer father of Rahoul is the complete opposite of Devesh Basu. The protagonist of the book, Samerendra Basu, is pitted against Rahoul and Kunal on the one hand, and Devesh Basu and Samerendra Basu on the other. Samarendra Basu is an extremely cunning and avaricious individual who has no regard for the country or society. His sole goal is to appease the British Rulers in order to obtain enormous fortune, fame, and notoriety. His business, Cheap Rice Ltd., buys rice from farmers at a discount and stores it in order to sell it at a higher price in the future. He is quite proud of his boys, but near the end of the book, when he learns that Kunal is missing in Italy and that Rahoul has been arrested in connection with the Quit India Movement. His father Devesh Basu is popularly known as Devata is prototype of Gandhiji himself. He is beloved and venerated by the people of Baruni Village. He has infused Rahoul with trust in existence. In fact the character of Devesh Basu is based on Gandhiji and represents his principles of life with all its dignity, courage and strength of truth and moral values. He always thinks about the welfare of the villagers. He advises the villagers not to sell rice to the

government agents and thus, tries to save them from the exploitation of the tradesmen and hoarder of rice.

As a result of being a miniature of India, the village of Baruni becomes active after Gandhiji's Quit India Movement and gains support. Like a sincere devotee of Gandhiji, Devesh Basu exhorts the villagers not to pay taxes to the oppressive king. Another hunger in the book is symbolised by the tale of the peasant girl Kajoli. Her story draws attention to the problem of poverty, squalor, and food insecurity brought on by the artificial famine. Bhattacharya mentioned in a private letter to Professor K. R. Chandrasekharan that the story of the jackal trying to eat a live person was based on news reports and that the story of the baby licking the breast of a dead mother on a train platform was based on eyewitness testimony.

Thus, in writing So Many Hungers!

"Simultaneously to be objective to make emotional impact on the reader, and prevent his own affronted humanity from subjectively colouring the picture".

Father and brother of Kajoli are detained for taking part in the Civil Disobedience Movement. To care for the family, Devesh Basu or Devata adopts Kajoli's mother as his daughter. while her father and brother were not present. Later, Devata is also detained for supporting the cause and transported to Dehra Dun Jail. Devata, who was actively opposing his detention during the historic Quit India Movement, began to die quickly in the jail itself. With reference to Gandhiji's national campaign and the oppressive reign of the Britishers on the one hand, and the hunger, destitution, death, and misery of the Bengal Famine on the other, the tale of the novel So Many Hungers! operates on two levels. the historic Quit India Movement and the tragic Bengal Famine with reference to Gandhiji's state-wide movement and the unfair rule of the Britishers on the one hand, and the starvation, misery, death, and sufferings of the people in the wake of the Bengal Famine on the other. The storylines of Kajoli and Rahoul are combined in the novel's composite plot to highlight its two main themes, freedom and hunger. The central character of the book is Rahoul, who stands in for India's educated, forward-thinking, and strong young. Like other young people, he wants to see India liberated from the British Empire's foreign tyranny and to bring happiness to the nation's citizens. Rahoul's personality undergoes a major transformation as a result of the Quit India Movement, as Bhattacharya skilfully illustrates. Rahoul joins the Quit India Movement and battles against the oppressive authority of the British in India after running into his grandfather in Dehra Dun's central jail. He too is detained and transported to jail one day. He is joined by other inmates at the jail gate. They all hum the catchy tune by Tagore, "The more they tighten the chain, the more the chains loosen." Rahoul's journey comes to a close as the book's conclusion when he seeks voluntary detention in exchange for the liberation of his nation. The story of Rahoul, which deals with the issue of political independence, is interspersed with that of Kajoli and her family, who suffer from starvation and poverty in the wake of the Bengal Famine. The plot of the work is quite complex in character. The tragedy that befell the innocent Kajoli family is a portent and a representation of the destruction that will befall all of Bengal.

Conclusion: Overall, this book stands out for its social realism and open-minded approach to its theme—the issues facing modern-day India. It does a good job at portraying India's socioeconomic realism, which includes poverty, misery, and hunger. India, with all of its diverse social, historical, and geographical legacy, helped him centre his work. His character characterization and in-depth treatment of the issues and challenges faced by Indians in his novels are faithful to his stated literary goals. His power and control over the happenings in the book are amazing and charming.. This adds to his success as a novelist and social realist of present day India. Bhattacharya shows his concerns about the exploitation of women in the patriarchal system. He wants to attack on the conventional attitude of men towards women. He gives a message to the people through his novel to get freedom from their foreign masters, which is the clear indication of breaking the shackles of imperial rule of Britishers. The book offered advice on how India's underprivileged should overcome their vulnerability and prevent exploitation. That goal can be reached through freedom. To be free, every one of us must achieve freedom. He emphasises the primal instinct of humans by demonstrating the triumph of morality over selfishness.

References

1. *Bhattacharya B., "So Many Hungers", New Delhi: Orient Paperback, Print.1987.*
2. *Badal, R. K. , Indo Anglian Literature: An Outline, Bareily. (1975),*
3. *Gupta, B.A., So Many Hungers! A study "Aspect of Indian Writing in English", ed. M.K. Naik, Madras, Macmillan, 1979.*
4. *Sorot, S.B., the novels of Bhabani Bhattacharya, prestige books, New Delhi, 1991.*
5. *Chandrasekharan, K. R., Bhabhani Bhattacharya. New Delhi: Arnold Heinemann, 1974.*
6. *Iyengar, K. R, Srinivasa, Indian Writing in English, Bombay, Asia Publishing House, 1973*

The Effects of Stress on the Sports Professionals: A systematic review

Dr. Sanjay R. Agashe, *HOD. Department of Physical Education and Sports, S. N. Mor College Tumsar.*

Abstract: *Historically, sports and society have always been intimately related. Throughout the evolutionary phase of mankind, it has been observed that physical fitness and competitive environment reflects and creates social conditions – including the factors that either facilitate or impede social change. However, in the late 20th century, the development of sports field has revolutionized the extent to which most people have access to it. Today, all kinds of competitions are organized with varied interests. However, the down side of this is that there is a tendency for it to be taken for granted and exerting extra stress to perform better in all the competitions. This is especially true in larger cities, where people do not spend adequate time to think about the effects of stress, which may hamper their physical and professional growth. In this haste, effects of stress need to be evaluated for improving the sports performance as well as ability to remain good performer for prolonged period.*

Keywords: *physical fitness, competitive environment, stress to perform, effects of stress.*

Introduction: Martens, Vealey, and Burton (1990) stated, "stress has been defined as stimulus, intervening and response to variables by different researchers. As a stimulus variable stress is a precipitator; as an intervening variable, a mediator; and as a response variable, a behavior." There are many factors which can cause stress for an athlete. There are two ways these are demonstrated, the stress model and the stress response process (Fig. 1).

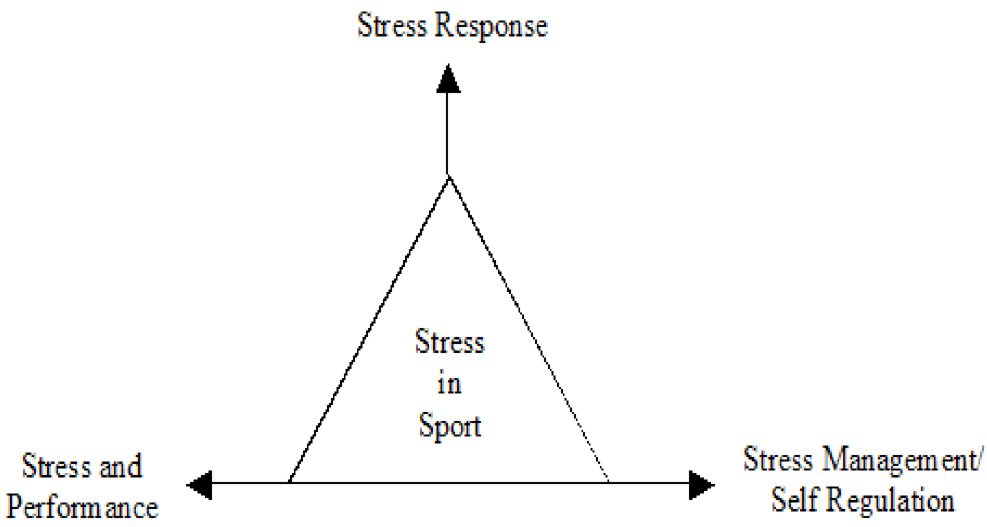

Stress Model, Graham-Jones & Hardy (1990)

The stress model demonstrates what factors affect stress in sport. Stress can affect performance, the way an athlete responds to the stress can affect it, and the management of the stress can negatively or positively affect the athlete's stress level. The general stress response process consists of five stages viz. Stage 1 is the environmental demand; stage 2 is the athlete's perception of the environmental demand; stage 3 is the stress response to the environmental demand; stage 4 is the behavioral consequences of the stress response to the behavioral demand; stage 5 is the return to a homeostatic position. Stress is a factor of life that affects everyone, but athletes tend to suffer from it more than non-athletes, due to the amount they are required to balance, between work, practices and games, as well as family pressures and everyday life. Hence, in the backdrop of above information an attempt has been made in this review to get an insight of the effects of high stress on the health of an individual.

Methodology: The literature was reviewed using the principles of deductive reasoning, wherein care was taken to use all the facts published in standard scientific journals with science citation index number. The general methods of content analysis have been

followed to review the published literature. Based on the review, the discussion is presented hereunder.

Discussion: Stress may play a role in the pathogenesis of the metabolic syndrome. However, the scant evidence available is not population-based, restricting the external validity of the findings. The risk was further increased according to accumulation of stressful finance-related events and to having at least three stressful life events in any of the life domains assessed. Accumulation of stressful life events was associated with insulin resistance, obesity, and triglycerides. The associations were not confounded by sex, age, lifestyle, or family history of diabetes. Life events perceived as stressful, particularly those related to finance and work, may be a signal for poor metabolic health.

Stress may play a role in the pathogenesis of the metabolic syndrome. However, the scant evidence available is not population-based, restricting the external validity of the findings. Pyykkönen et al., (2010) assessed associations between stressful life events, their accumulation, and the metabolic syndrome in a large population-based cohort. Authors reported that accumulation of stressful life events was associated with general health deterioration.

There are many disorders which are related to stress. Typically an athlete is diagnosed with general stress disorder, but there are more specific stress disorders as well. These disorders include, obsessive-compulsive disorder (OCD), depression, and post-traumatic stress disorder (PTSD). OCD is visible in many international level sportspersons wherein they follow few rituals every now and then. Thus, it is apparent that the coach and support staff should look into these aspects during the preliminary sports career of an athlete. Furthermore, depression can cause a person to become stressed, and stress can cause depression because a person will become preoccupied with what is stressing them out, and will begin to focus only on that and soon not find pleasure in their normal everyday activities which will end up like a snowball effect and continue to get worse, unless they get help. Hence, timely help is necessary to cope with the stress.

Signs and Symptoms of Stress: There are numerous signs and symptoms of stress, which are often highly individualized. For example, Ray and Weise-Bjornstal (1999) described seven categories in which an athlete may experience stress. These categories are: affective, behavioral, biological / physiological, cognitive, imaginal, interpersonal, and sensory (Ray and Weise-Bjornstal, 260). Each category has its own set of signs and symptoms. Affective signs and symptoms include: anxiety, anger, guilt, depression, shame and feeling sorry for oneself. Behavioral signs and symptoms include: sleeping disturbances, restlessness, aggressive behavior, alcohol or drug abuse, sulking, crying, poor performance, absenteeism, and clenched fists. Biological or physiological signs and symptoms include muscle tension, increased heart rate, indigestion, stomach spasms, pain and headaches.

Cognitive signs and symptoms are frustration, worries, distortion, exaggeration, unrealistic performance expectations, self-defecting statements and self handicapping. The imaginal signs and symptoms include images of failure, images of reinjury, flashbacks of being injured, images of helplessness, and images of embarrassment. The interpersonal signs and symptoms include withdrawal, manipulation and argumentation. The last category, sensory, includes tension, nausea, cold sweat, clammy hands, pain and butterflies in the stomach (Ray and Weise-Bjornstal, 260). There are many signs and symptoms of stress, which are not all experienced by each person, and each person can experience a variety of signs and symptoms.

Conclusions: No one has escaped the effects of stress and anxiety and sportspersons are no exception. Past research has established that many athletes struggle with these conditions more than the rest of the population. This is intriguing especially as despite the well-documented benefits from exercise and sports participation on mental health, some athletes at all times experience psychological, emotional, and behavioral problems. A lot of athletes struggle to handle the stress and anxiety that comes along with a full class load, the demands of their sport, as well as the pressures of their family and friends. Besides, the degree of competition at local levels has also increased manifolds and now individuals are not participating in sports for the purpose of recreation. This has negatively affected the lifestyle as well as the general health. In view of this it may be concluded that more and more studies are warranted to understand the complexity of the problem i.e. effects of stress on the performance of the players.

Bibliography

1. *Graham-Jones, J. & Hardy, L. (1990). Stress and performance in sport. New York, New York: John Wiley & Sons.*
2. *Hackford, D., & Spielberger, C.D. (1989). Anxiety in sports: An international perspective. New York, New York: Hemisphere Publishing Corporation.*
3. *Hann, Y.L. (2000). Emotions in sports. Champaign, Illinois: Human Kinetics.*

आधुनिक महापुरुषों पर कबीर का प्रभाव

***डॉ. राजकुमारी यादव**, एस. एफ. एस. कॉलेज, नागपुर. मो: ९६७३६३९९३२*

आधुनिक काल में समाज की परिकल्पना का रूप हमेशा बदलता दिखाई पड़ता है। समाज का संकल्प भी प्राचीन काल से आधुनिक काल में बहुत भिन्न हो गया है। प्राचीन काल, मध्यकाल, आधुनिक काल के समाज का चित्रण परस्पर बदलता चला आ रहा है परंतु जो कबीर के समय की समस्याएं हैं वह आज भी कायम है। इसलिए समाज में प्रत्येक काल में कबीर जैसे महान संतों की आवश्यकता रहेंगी। आधुनिक काल को वैज्ञानिक युग कहा जाता है। आधुनिक काल में वैज्ञानिक उन्नति दिन दुगनी रात चौगुनी बढ़ती जा रही है और साथ ही उसके साथ ही साथ सामाजिक, राजनीतिक, धार्मिक, एवं राष्ट्रीय क्षेत्रों में विभिन्न प्रकार के परिवर्तन होते जा रहे हैं। इन परिवर्तनों के बीच में कई प्रकार की कुप्रथाएं प्रचलित हो रही है सभी जगह छोटे–बड़े का अंतराल भी दिखाई पड़ता है। यह तो सर्वविदित बात है कि इस दुनिया की उत्पत्तियॉ के साथ ही साथ अथवा मानवोत्पत्ती के साथ ही अच्छाई और बुराई इन दोनों का समीकरण सभी बातों में परिलक्षित होता है मनुष्य का मन हमेशा भलाई की अपेक्षा बुराई की ओर आकर्षित होता है इसीलिए प्राचीन काल से आधुनिक काल तक मनुष्य के सारे क्रियाकलापों में कई असंगतियां देखने को मिलती है। जब सामाजिक व्यवस्थाएं अव्यवस्थित होकर पथभ्रष्ट हो जाती है, तब समाज में व्यवस्थाओं का आरंभ होता है। सामाजिक व्यवस्था में कई मानव उपयोगी प्रथाएं होती है जिसमें मानव कल्याण एवं विश्व मंगल भी संभव है। जब ऐसी उपयोगी प्रथाएं पथभ्रष्ट हो जाती है, तब वह स्वयं कुप्रथाएं बन जाती है। आधुनिक काल की रचनाओं की और दृष्टि डाले तो हमें पता लगेगा कि वर्णाश्रम व्यवस्था के औचित्य और अनोंचित्त्य निरर्थकता और उपयोगिता आदि पर विचार विमर्श किए गए हैं इनमें जातिवादी भेदभाव को मिटाने की प्रेरणा भी दी गई हैं। आधुनिक युग की सामाजिक असंगतियों का अनुसरण करते समय हमारे सामने आधुनिक काल की पारिवारिक स्थिति प्रत्यक्ष होती है परिवार में माता–पिता, पुत्र–पुत्री, सगे–संबंधी के बीच में होने वाली कुप्रथाएं है। पति पत्नी के बीच वैवाहिक जीवन में होने वाली विषमता है आर्थिक असमानताएं आदि आज की ज्वलंत समस्याएं हैं। समाज में नारी संबंधी समस्याएं एवं कुप्रथाएं आज भी सबसे दर्दनाक है। दहेज संबंधित समस्याएं, बाल विवाहसंबंधी कुप्रथाएं विधवाओं की उपेक्षा संबंधी बातें पुरुषों के नारी पर अन्याय और अत्याचार करने की हालातों की समस्याएं, परस्त्री और परपुरुष गमन संबंधी समस्याएं आदि प्राचीन काल की अपेक्षा आधुनिक काल में बढ़ती जा रही है। मध्यकाल में जाति वर्ग और वर्ण गत विषमताएं उच्च कोटि पर थी, पर आज भी उनका वह रूप अन्य रीति में समाज के बीच में स्पष्ट परिलक्षित होता है। उच्च जाति के लोग आज भी निम्न जाति के लोगों से अलग रहना चाहते हैं। उच्च जातियों के बर्तन और अन्य साधन कुत्ते और बिल्लियों के द्वारा छू जाने पर भी त्याज्य नहीं होते किंतु शूद्र के द्वारा दलितों के स्पर्श होने पर उन्हें बेंच दिया जाता है या तपाकर शुद्ध किया जाता है। उनका विश्वास है कि निम्न जाति के लोगों के स्पर्श से यह चीजें अशुद्ध हो चुकी है। लेकिन कुत्तों के स्पर्श से उतना अशुद्ध नहीं होता। आज नियम द्वारा ऐसे आनाचारों को समाज से हटाने का प्रयास किया गया है तो भी कई ग्रामों में यह प्रथा आज भी प्रचलित है। ब्राह्मण अपने साथ शुद्ध और दलितों को भोजन भी खाने नहीं देते। यह रीति केवल हिंदुओं में ही नहीं मुसलमानों में भी कहीं कहीं दिखाई पड़ती है। मुसलमानों में शिया सुन्नी को लेकर विवाद और घृणा है। जाति संबंधी इस विषमता को भारत से सदा के लिए दूर करने की इच्छा से हमारे संविधान निर्माता दलित वर्ग के उच्च नेता डॉ. आंबेडकर हमारे संविधान निर्माताओं ने प्रयत्न किया और भारतीय संविधान में उनके उद्धार के लिए नियम जोड़ दिए तो भी जाति संबंधी असंगतिया और विषमता आजादी के ५० वर्ष बाद भी भारत में प्रबल रूप से कायम है। ऐसे अनेक सामाजिक प्रथाओं को दूर करने के लिए मध्यकालीन संत तथा अन्य भक्त कवियों के समान आज के समस्त शिक्षित भारतवासियों को भी भरसक कोशिश करने की आवश्यकता है।

आज की युगीन परिस्थितियों को चुनौती देने के लिए मध्यकालीन साहित्य पर दृष्टि डालते समय हमें यह स्पष्ट रूप से मालूम होता है कि मध्यकालीन में हिंदू मुस्लिम एकता के लिए तमाम भक्त कवियों ने भरसक कोशिश की थी। इसके लिए उन्होंने धर्मनिरपेक्षता का आधार भी लिया था। स्वतंत्र भारत ने भारत के अधिनियम में धर्मनिरपेक्षता को महत्वपूर्ण स्थान दिया है। भारतीय संस्कृति में धार्मिक सहिष्णुता परंपरागत विशेषता है जिसे आज भी भारतवासी चाहते हैं।

कबीर और संत कवियों का महापुरुषों पर प्रभाव:

राजा राममोहन राय: मध्यकाल से प्रभावित राजा राममोहन राय ने भारतीय संस्कृति को धर्म अनुशासित किया है। उन्होंने ब्रह्म समाज की स्थापना की, जिसके द्वारा मूर्ति पूजा, जातिभेद, अस्पृश्यता, बालविवाह, सती प्रथा, पशुबली आदि प्रथाओं को समाज से दूर करने का प्रयत्न किया है। साथ ही जातिप्रथा तथा अंधविश्वास को भी दूर करने का प्रयास किया गया उन्होंने अपने समय का पूरा लाभ लेकर सारी कुप्रथा और गलत बर्ताव पर प्रतिबंध लगाया था। स्त्रियों पर हो रहे अत्याचार का विरोध करके उन अत्याचारियो को सजा दिलाने का भरसक प्रयास किया गया। स्त्रियों की शिक्षा के लिए उन्हें उनका महत्व बताया गया। समाज में दिन प्रतिदिन बढ़ रहे अंधविश्वासों को दूर करके शिक्षा ही प्रथम महत्वपूर्ण है यह लोगों में जागरूकता लाने का कार्य राजा राममोहन राय ने किया।

स्वामी दयानंद सरस्वती: स्वामी दयानंद सरस्वती ने आर्य समाज की स्थापना की। इन्हें आर्य समाज के संस्थापक माना जाता है। इन्होंने आर्य समाज के माध्यम से लोगों में सर्वधर्म समन्वय की भावना जागृत की। आर्य समाज के द्वारा लोगों में लोक कल्याण की प्रेरणा दी गई। इन्होंने समाज में अंधश्रद्धा, छुआछूत की भावना, नारियों पर हो रहे अत्याचार, सती प्रथा जातिभेद की भावना को खत्म करने का सफल

प्रयास किया। स्वामी दयानंद ने लड़कियों को शिक्षा देने का शुभ कार्य आर्य समाज द्वारा चलाया था वह आज भी हमें दिखाई देता है। समाज में लड़कियों को लड़कों के बराबरी में अधिकार होना चाहिए, उनमें कोई भेदभाव नहीं होना चाहिए, यह समाज को बताया। हिंदू मुस्लिम के झगड़े भेदभाव को रोकने के लिए उन्होंने सर्वधर्म समभाव को जागृत किया और लोगों को सर्व धर्म का पालन करने की प्रेरणा दी।

स्वामी रामकृष्ण परमहंस: भक्तिकालीन कवियों और कबीर से प्रभावित स्वामी परमहंस ने धर्म को केवल बौद्धिकता की वस्तु ना बताकर प्रत्यक्ष अनुभव का विषय बताया है। उन्होंने सभी धर्म के लोगों को बताया कि मानव एक है। उन्हें अलग–अलग जातियों में मत बांटो और उनके कार्यों को महत्व दो जाति को नहीं। साथ ही वे कहते थे कि सभी धर्म में एकता का महत्व रहना चाहिए जिससे कि कोई देश पर हम पर हावी ना हो सके। मिलजुल कर रहने में एकता बनाए रखने में ही हमारे देश की उन्नति है। जिसके लिए हमेशा एकता पर बल देकर अपने कर्मों के प्रत्यक्ष अनुभव से अपना जीवन यापन करो।

महात्मा गांधी: गांधी जी का पूरा व्यक्तित्व मध्यकालीन कवियों और कबीर से प्रभावित था। गांधीजी के समय में देश के हालत बहुत खराब थे। उस समय सांप्रदायिकता के नाम पर अनेक प्रांतों में दंगे फसाद हो रहे थे। बाबरी मस्जिद तोड़ने की घटना उनका उदाहरण है। मध्य काल के कवियों और कबीर ने समाज सुधार और धार्मिक एकता का जो संदेश दिया था उसको आधुनिक जमाने में महात्मा गांधी ने भारत की स्वतंत्रता के लिए अपने जीवन की कुर्बानी देते हुए सिखाया और समझाया कि भारत में अस्पृश्यता उन्मूलन, सांप्रदायिकता का बहिष्कार, धार्मिक एकता की स्थापना, खादी ग्रामोद्योग का प्रचार प्रसार, सामाजिक कुरीतियां तथा कुप्रथाओं का दूरीकरण, अहिंसा परम धर्म मानना, नारी स्वतंत्रता का समर्थन, सर्वोदय सिद्धांत का प्रचार, दहेज का तिरस्कार, सती प्रथा का विरोध मानवतावादी मूल्यों की प्रतिष्ठा समस्त भारत वासियों को संपूर्ण रुप से ध्यान रखना चाहिए। महात्मा गांधी ने अपने देश में जो एकता की लहर और समाज सुधार का प्रयास आरंभिक किया और उसमें सफल भी हुए। महात्मा गांधी आधुनिक काल के कबीर के रूप में जाने जाते हैं। कबीर को उस युग की आंधी भी नहीं झुका सकीं, विपक्षियों के षड्यंत्र से वह टूटे नहीं, उसी प्रकार महात्मा गांधी नवयुग में तब अंग्रेजों की राजसत्ता में भारतीय समाज पूरी तरह खींच रहा था वहां गांधीजी भारतीयों को स्वराज्य दिलाने आए अंग्रेजों को जब तक वापस नहीं भगाया तब तक अंग्रेजों से लड़ते रहे और परस्पर तटस्थ होकर खड़े रहे। गांधीजी कबीर की ही बात दोहराते हैं – भारतवर्ष एक पक्षी है। हिंदू मुसलमान उसके दो पंख हैं, आज यह दोनों पंख अपंग हो गए और पक्षी आसमान में उड़ कर स्वतंत्रता की शुद्ध हवा लेने में असमर्थ हो गया है। इसलिए बाहरी मिलाप से पहले दिल का सम्मेलन आवश्यक है। ईट चुने की चुनाई के पहले ह्रदय मंदिर की चुनाई बहुत जरूरी है अगर यह हो जाए तो सब तो हुआ ही है। हिंदू मुस्लिम की मित्रता सिर्फ भारत के लिए मंगलप्रद नहीं सारे विश्व के लिए कल्याण का एक आदर्श है। हिंदू मुस्लिम मित्रता का हेतु है भारत के लिए सारे संसार के लिए एक मंगलमय प्रसाद होना, क्योंकि इसकी कल्पना के मूल में शांति और सर्वहित का समावेश किया गया है। कबीर और गांधी इन दोनों संतो की अभिव्यक्ति का माध्यम लगभग एक ही था। पोथी की भाषा को छोड़कर इन्होंने जनभाषा को अपने काम लायक छांटा। दोनों का उद्देश्य एक ही था अधिकाधिक लोग उनकी भावनाओं को सुने, समझे, बुझे। कबीर को अधिकतर निम्न स्तर के लोगों के बीच क्रांति की आग फैलानी थी। गांधी को भी गांव गांव में घूम घूम कर देहातियों तक अपनी आवाज पहुंचाने थी। इन दोनों की भाषा में प्रसाद गुण कूट–कूट कर भरा हुआ था।

डॉ. शंकर दयाल शर्मा: यह भारत के पूर्व राष्ट्रपति के रूप में जाने जाते हैं। इन पर भी मध्यकालीन साहित्य कबीर संत कवियों का प्रभाव था। साथ ही ब्रह्म समाज के संस्थापक भी प्रभावित थे, उन्होंने धर्मनिरपेक्षता का महत्व स्पष्ट करते हुए बताया कि ब्रह्म समाज के संस्थापक राजा राममोहन राय ऐसा महान व्यक्तित्व है जिसने पहली बार हमारी लोक चेतना पर आधुनिकता की दस्तक दी थी उनकी भारतीय चेतना झंकृत हो उठी। इस चेतना ने एक नई सोच की शुरुआत की। बाद में होने वाले चिंतकों और समाज सुधारकों ने उसे आगे बढ़ाया। स्वामी दयानंद सरस्वती, महर्षि अरविंद, विवेकानंद, रवींद्रनाथ ठाकुर, ईश्वर चंद्र विद्यासागर, बंकिम चंद्र चटर्जी आदि चिंतकों के लिए उपजाऊ भूमि का निर्माण राय ने ही किया था। मेरा दृढ़ विश्वास है कि भारतीय चिंतन आरंभ से ही धर्मनिरपेक्ष रहा है। इसके बारे में ऋग्वेद के 'एकम् सद् विप्रा बहुधा वंदति' से लेकर इस तरह के अनेक कथन हमारे उपनिषद, पुराण और अन्य ग्रंथों में बिखरे हुए हैं। हमारे यहां के मध्य काल में भी धर्मनिरपेक्षता की यह भावना अपनी पूरी ताकत के साथ मौजूद थी, लेकिन इस पूरे योग के दौरान कुछ शरारती तत्व हमेशा सक्रिय रहे हैं, जो हमारी इस स्वर्णिम चेतना को बरगलाने में लगे रहे। डॉ. शंकर दयाल शर्मा ने मध्यकालीन कवि और कबीर के प्रभाव से प्रभावित होकर समाज में स्वतंत्र भारत में प्रतिदिन बढ़ने वाली सामाजिक कुरीतियां, धार्मिक कुप्रथाएं राजनीतिक शक्तियों से देश को अनेक देश प्रेमियों के अमोघ एवं अमूल्य बलिदान तथा त्याग से सच्चे स्वतंत्रता आज प्रतिदिन दुर्बल हो रही है। अपने देश में केवल विदेशियों का शासन रहा है, उन्होंने अपने राजनीतिक समय में लोगों को परस्पर इन बातों से अवगत कराने का कार्य किया। देश में कई उदाहरण देकर उन्होंने लोगों के विचारों में परिवर्तन लाने का निरंतर प्रयास किया। इस प्रकार हम देखते हैं कि कबीर काव्य कालजयी है। आज भी हमें और आने वाली पीढ़ी को कबीर साहित्य की आवश्यकता होंगी। उनके काव्य के द्वारा आने वाली पीढ़ी हमेशा उससे मार्गदर्शन लेती रहेंगी।

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) कबीर साहित्य की परख, परशुराम चतुर्वेदी.

२) कबीर वाणी और मानवीय युग, अशोक कुमार.

३) कबीर का मानवतावाद, आचार्य भगवान दास कबीरपंथी.

४) हिंदी अनुशीलन, घनश्यामदास.

समकालीन महिला कथाकारों की कृतियों का तुलनात्मक अध्ययन

***डॉ. प्रतिमा रा. बैसवारा**, सेंट फ्रांसिस डी सेल्स कॉलेज, नागपुर*

भारतेन्दु काल से चली आ रही परंपरा वर्तमान में भी परिवर्तित समय के साथ समकालीन कथाकारों ने अपनी कृतियों द्वारा पाठकों को पढ़ने की प्रेरणा दी। समय के साथ समाज तथा साहित्य दोनों में बदलाव आए है। प्रत्येक दशक में अपने समकालीन कथाकारों ने अपनी कृतियों द्वारा आंदोलित किया। उन्होंने समाज की जागृति के लिए वातावरण को समझा तथा जागृत होने की नई परिभाषा दी। लेखकों ने कोई 'वाद' में न उलझकर अपनी स्वतंत्र लेखनी से तत्कालीन परिस्थिति को उजागर किया। समाज के भीतर रहकर समाज में होने वाली गतिविधियों को समझकर उनकी समस्या का समाधान अपनी कृतियों द्वारा किया। इनमें उल्लेखनीय कथाकार है— मालती जोशी, राजी सेठ, सूर्यबाला, मृदुला गर्ग, कृष्णा सोबती, नासिरा शर्मा, उषा प्रियवंदा, रमणिका गुप्ता आदि।

राजी सेठ: राजी सेठ नौशेहरा छावनी (पाकिस्तान) में सन् १९३५ में जन्मी 'राजी सेठ' का लेखन सन् १९७५ से प्रारम्भ हुआ। कहानी, कविता, उपन्यास, समीक्षा आदि सभी विधाओं में लेखन कार्य किया। अनन्त गोपाल शेवडे पुरस्कार, हिन्दी अकादमी सम्मान, भारतीय भाषा परिषद पुरस्कार, वाग्मणि सम्मान, रचना पुरस्कार से सम्मानित किया गया। 'अन्धे मोड के आगे' कहानी संग्रह की प्रथम कहानी समान्तर चलते हुए में पिता द्वारा अतीत में हुए प्रसंगों को बताया गया है। लेखिका ने मध्यम वर्गिय सोच को बताया है कि समाज का स्वरुप बदल रहा है, जो नहीं बदला वह भी बदलाव के उन्मुख है। समाज में सुरक्षित होने की चाह नारी में कहीं—न—कहीं विद्यमान अवश्य है। इस संदर्भ में समान्तर चलते हुए कहानी उल्लेखनीय है। 'तुम्हारे होने से मैं अत्यंत सुरक्षित महसुस करती हूँ।'[१] पिता—पुत्र का पत्र देखकर अनायास ही अपनी पत्नी मंजुला के शब्द याद आते है। राजी सेठ का कथा साहित्य जिन्दगी से जुडा होने के कारण वह हटकर नहीं लिख पाई। परिवार मानवीय संबंधों का वह रंगमंच है जहाँ मनुष्य के विविध संबंधों की झलक मिलती है। उनका कथा साहित्य बदलते पारिवारिक स्वरुप के संदर्भ में, अलग—अलग कोणों को प्रस्तुत करता है। आज रिश्ते नाम मात्र रह गये है। किसके पक्ष में आधुनिक युग में स्वतंत्र जीवन जीने वाली, स्वतंत्र सोच रखने वाली नारी की कहानी है। परंपरागत मूल्यों और संस्कारों के विपरित खडी है बेला। 'उस पर अतीत की परंपरा का बोझ नहीं था। जीवन को नए मौलिक दृष्टिकोण से देखने की भयंकर जिद उसमें थी।'[२] इसके विपरित पति विक्की धार्मिक निष्ठा से उन सब बातों की पुष्टि करना चाहता था, जिसे वह अपने घर में देखता था। 'एक उमगाई हुई तत्परता से माँ उन्हें खिलाती—पिलाती, ओढाती—सुलाती, जैसे वह एक व्यक्ति न होकर एक बबुआ हों।'[३]

अन्धे मोड के आगे कहानी स्वतंत्र विचारों वाली स्त्री की कहानी है। कहानी की नायिका पति सुरजित से उब कर अपने बॉस मिश्रा की चमक—दमक उसके वैभव में फिदा हो जाती है। वह सुरजित के व्यवहार से तंग आकर मिश्रा से शादी कर लेती है। परंतु वह जीवन से अब भी संतुष्ट नहीं है। जिस मिश्रा की ओर वह आकर्षित हुई थी, आज उसका स्पर्श भी असहनीय था। 'ऐसा ही था, तो इस नये जीवन की शुरुआत उसने क्यों की? सुरजित को पीछे छोड़कर क्यों चली आयी? कामों में कोई अंतर नहीं..... वहीं एक बंधी—बंधायी गृहस्थी को दिन भर अपना थोड़ा— थोड़ा भाग सौंपते रहना.... शाम तक राह देखना, प्रतिक्षा करना और समय के बचे हुए भाग को दूसरे के उपयोग के लिए छोड़ देना।'[४]

'अस्तित्व से बड़ा' कहानी में लेखिका ने त्रिकोणात्मक प्रेम के अलावा समय को बलवान बताया है। हर समय मानव जीवन परिवर्तन की प्रक्रिया से गुजरता है किन्तु कभी समय अपने साथ बड़ा तीव्र परिवर्तन भी लाता है। इस कहानी में समय ही था जिसने अपना अस्तित्व रिनू के जिन्दगी में अंकित कर दिया। उसने बहुत अधिक प्रयास किया रिनू के घरवालों के साथ घुल—मिल ने का, जिससे कभी—भी रिनू के लिए झोली फैलाए तो कोई इनकार न कर सके। रिनू ने पूछा था। 'आपने तो पहले कभी कुछ नहीं कहा कहा था, लेकिन मजाक इतना अधिक किया कि जीवन ही मजाक बन बैठा।'[५]

राजी सेठ ने जहाँ मध्यमवर्गिय परिवार का चित्रण किया है। वहीं आधुनिक परिवेश में स्वतंत्र विचारों वाली नारियों की स्थिति बताई है। किस प्रकार मानवीय पतन हो रहा है। आर्थिक परिस्थिति से होने वाली दुविधा, कष्ट, संत्रास इनकी कहानियों में दिखाई देते है। आधुनिक जीवन की विसंगतियों, अलगावों उत्पीड़नों, निराशाओं का चित्रण है।

सूर्यबाला: वाराणसी में २५ अक्तूबर १९४३ को जन्मी सूर्यबाला समकालीन कथा साहित्य में इनका लेखन अपनी विशिष्ट भूमिका और महत्व रखता है। अब तक प्रकाशित पाँच उपन्यास दस कथा संग्रह और तीन व्यंग्य संग्रहों के अतिरिक्त डायरी, संस्मरणों पर भी उन्होंने लेखन कार्य किया। समाज, जीवन, परंपरा आधुनिकता एवं उनसे जुड़ी समस्याओं को एक खुली, मुक्त और नितांत अपनी दृष्टि से देखने की कोशिश की है, उनमें न अंधश्रध्दा है, न एकांगी विद्रोह।

'एक इन्द्रधनुष जुबेदा के नाम' कहानी संग्रह की कहानी 'समान सतहें' में लेखिका ने आर्थिक स्थिति को बताया है। मंजु के चाचाजी जो कभी दिल खोल के लोगों की इच्छा की पूर्ति करते थे। उनके चेहरे पर शिकन नहीं होती थी। गरुर से लिपटी आवाज, रुआब से तनी गरदन परंतु समय की करवट बदलते ही जैसे सब उड़न छू हो गया था। मंजू द्वारा अपने पति को बताए चाचाजी के व्यक्तित्व को विपरित परिस्थिति पाकर उसका सोचना धरा ही रह गया। दयनीय दशा के कारण चाचाजी अपनी पढ़ी—लिखी लड़की को दुहेजु को भी देने को तैयार थे। उधार के पैसों से दामाद का स्वागत करना उनकी मजबूरी बन गई थी। बेटी के गुल्लक के पैसे देकर दामाद को विदा करना तथा दामाद को सास द्वारा दिए गये नोट को देखकर लगता है। 'सहसा नोट का खुरदुरापन टटोलते मैं चौक गया.......यह—यह तो ठीक मेरी जेब में पड़े दूसरे नोट जैसा ही है। उँगलियों में खुरखुराता वह नोट मुझे अंदर तक कचोट गया और मिट्टी की एक हल्की सोंधी सी बास—यही बास मेरी जेब के दूसरे नोट से भी आएगी, जब मैं उसे छोटी वाली लड़की को दूँगा।'[६] लड़की

को हिचकियाँ लेता देखकर उसे अपने बेटे की याद हो आई। 'वह चीख मारता फर्श पर लेटा रो रहा है....'[७] दो विभिन्न स्वभाव के व्यक्ति तंगहाली और आर्थिक मजबूरियों के कारण एक ही सतह में खड़े है। एक ही सतह में खड़े होने का अहसास आज के आदमी का सही अहसास है। 'रेस' कहानी का व्यक्ति गलत महत्वकांक्षा का शिकार है। कहीं हार की सुलह है, कहीं जीत की विडंबना, कहीं अतीत तो कहीं वर्तमान की विसंगतियाँ और कहीं भविष्य के इंद्रधनुष टूटकर आसमान से जमीन पर गिरते है। 'एक इन्द्रधनुष जुबेदा के नाम' एक पिता की दर्द भरी दास्तान है। बहुत दिनों बाद आकाश में इंद्रधनुष देखकर पत्नी जुलेखा तथा बेटी जुबेदा की याद हो आती है। अफजल मुराद जो किसी जमाने में मशहूर कव्वाल हुआ करता था। पत्नी की मृत्यु के बाद जैसे वह अकदम मुक बन गया था। तंगहाली में अपनी गुजर–बसर कर रहा था। उसका शार्गिद शब्बन ही उसकी जरुरत पूरा करता है। एक दिन शब्बन का साथी कलाकार साथ नहीं होने के कारण वह कव्वाल को साथ ले जाता है। उस्ताद के रहते उसकी कव्वाली में शमा बंध जाता है। पुरानी यादें तरो–ताजा हो जाती है। लेकिन शार्गिद को यह पसंद नहीं आता। वह दुबारा गवाने से इंकार कर देता है।

'सुलह' कहानी में नायक दोहरी भूमिका में है नायक तथा क्लर्क। उसकी पत्नी, एक छोटा बेटा भी है। पत्नी अपने कार्य पूरे शिद्दत से करती है। पति की अस्थायी नौकरी होने के बावजूद उसका साथ देती है। अपने मालिक की तारिफ करता है तो उसे चिढ़ होती है। वही मालिक जब छटनी का वक्त आता है तब नायक को भी नौकरी से निकाल देता है। मालिक उसे सांत्वना देते हुए कहता है। अब तो बहुत देर हो गई है। उसे अपनी इच्छाओं से परिस्थितिवश सुलह करना ही पड़ता है। निष्कर्षत: कह सकते है कि इनकी कहानियों में स्वार्थ के संकीर्ण दायरों का लेखा–जोखा तो है साथ ही परिस्थितियों, मजबूरियों से जूझते पात्र है जो मुक्ति के लिए झटपटा रहे है। लेखिका ने कहानी के पहले कहानी लिखने का उद्देश्य बताया है कि कहानी का जन्म कैसे हुआ। क्या परिस्थितियाँ सामने आई की उन्हें लिखने में मजबूर कर दिया। उनका उद्देश्य निम्न और मध्यवर्ग को दावानल की तरह निगलती लाचार तंगहाली को व्यक्त करना ही नहीं वरन् उससे उपजी पंगु मानसिकता, जो हमेशा–हमेशा के लिए आदमी की अस्मिता को सुखाकर तोड़ती है उसे भी दिखाना है।

नासिरा शर्मा प्रगतिशील विचारों की सशक्त लेखिका है जो मानवता को धर्म संप्रदाय या विचारधारा से ऊपर मानती है। १ सितंबर १९४८ को इलाहाबाद में जन्मी लेखिका को २३ दिसंबर २०१६ को साहित्य अकादमी पुरस्कार से नवाजा गया। 'मेरी प्रिय कहानियाँ' कहानी संग्रह की कहानी 'ततइया' कहानी शन्नो बारीन, उसकी सास तथा पति की है। शन्नो की सास पूरे समाज तथा मोहल्ले की स्त्रियों की वकालत कर उन्हें सम्मान दिलाती थी। जब उसकी बहू का वक्त आता है तब उसका व्यवहार बदल जाता है, समय बितने के साथ ही उसके मन में अपने बहू के प्रति प्यार जागता है कि वह भी किसी की बेटी है। मन–ही–मन भगवान से प्रार्थना करती है, 'कृपा आपकी जो मन की ततइया के डंक तोड़ने में सफल भई।'[८] 'पतझड़ के फूल' कहानी एक लड़की अनाहिता उसकी माँ तथा उसकी छोटी बहन कतायून की है। छोटी बहन के विवाह तथा माँ की बीमारी के कारण अनाहिता विवाह नहीं करती। माँ की सेवा–चाकरी करती है। वक्त रहते शादी नहीं करने पर उसे अफसोस होता है, क्योंकि वह दूसरों की जिंदगी संवारने में लगी थी और आज रिश्ता आता भी है तो दो बच्चों के पिता का 'अवसर' छूटी ट्रेन की तरह है जो दोबारा चढ़ तो सकती है, किंतु जिंदगी दोबारा चढ़ने का मौका नहीं देती। 'काला सूरज' यह लघु कहानी है। जिसमें राहब जो कि यूथोपिया की रहने वाली है। उसके सपने चमकदार सूरज की तरह है, लेकिन सपना टूटते ही उसका जीवन निरस हो जाता है, क्योंकि उसके जन्में नहीं बचते थे। जो छ: महिने का जिन्दा था वह भी मृत्यु के कगार पर खड़ा था। सपनों में ही सब हरा–भरा हृष्ट–पुष्ट था। लेकिन आँख खुलते ही बंजर भूमि की तरह जीवन हो जाता था। 'खामोश आतिशकदा' कहानी यूरोप में रहने वाली माही एक पाँच सितारा होटल में हाउस कीपर है। जहाँ चादर और तौलिया बदलवाना और होटल के कमरों में ठहरें मेहमानों की हर जरुरत पर नजर रखना उसका काम है। इस शहर में महजबीन नहीं मारिया है। बहुत सालों बाद उसे एक फोन कॉल आता है। वह ताज्जुब भी करती है। इस शहर में उसे जानने वाला कौन है। फोन में वह अजनबी अपना परिचय 'अलीजा' नाम से देती है। उससे मिलने का वक्त तय करती है। परंतु वह तय समय में नहीं पहुँचकर आठ दिन बाद उससे मिलने उसके घर जाती है। अपना परिचय तथा उससे मिलने का इरादा बताती है। लेकिन माही अपने अतीत को याद न करके हफ्ते भर की छुट्टी के बाद इस्तीफा देकर वह किसी नए देश की तलाश में चली जाती है। नासिरा शर्मा द्वारा रचित कहानियों की भाषा में नयापन देखने को मिलता है। भारत के अलावा विदेशों की पृष्ठभूमि में कहानियाँ लिखी है। समाज के भीतर की ही आम कहानी को भी उन्होंने नये ढंग से पेश किया है। नारियों की कथा–व्यथा उनकी कहानियों में देखने को मिलती है।

'तुलनात्मक साहित्य अंग्रेजी के 'कम्पैरेटिव लिटरेचर' का हिन्दी अनुवाद है। अंग्रेजी के कवि मैथ्यू आर्नाल्ड ने सन् १८४८ में अपने एक पत्र में सबसे पहले 'कम्पैरेटिव लिटरेचर' पद का प्रयोग किया था। परंतु आरंभ में ही इसके शाब्दिक अर्थ को लेकर विवाद रहा क्योंकि साहित्य यदि कहानीकार, कवि आदि की सृजनशील कलात्मक अभिव्यक्ति है, तो वह किसी तरह भी तुलनात्मक नहीं हो सकता। साहित्य की प्रत्येक कृति अपने आप में पूर्ण होती है और साहित्य सृष्टि में कहीं दूसरे साहित्य के साथ तुलना की जरुरत नहीं होती। 'तुलनात्मक शब्द' साहित्य सृष्टि के संदर्भ में प्रयोग में नहीं लाया जा सकता। वस्तुत: रेने वेलेक ने इस प्रश्न को उठाकर 'ऐतिहासिक अर्थविज्ञान' की सहायता से इसका उत्तर देने का प्रयत्न किया है। (१९६३:४६–५३)। 'तुलनात्मक शब्द' में तुलना करने की प्रक्रिया जुड़ी हुई है और तुलना में वस्तुओं को कुछ इस प्रकार प्रस्तुत किया जाता है। जिसमें उनमें साम्य या वैषम्य का पता लग सके। इसी दृष्टि से अंग्रजी में 'तुलनात्मक शब्द' का प्रयोग लगभग सन् १५९८ से ही हो रहा है।'[९] समकालीन कथाकारों की कृतियों का तुलनात्मक अध्ययन के अंतर्गत देखा जाए तो इस युग के कहानीकारों तथा उपन्यासकारों ने न तो परम्परा व मूल्यों को स्वीकारा है न ही किसी

वाद को हावी होने दिया है। उन्होंने अपने भोगे हुए यथार्थ के मध्य से व्यक्ति के संघर्षपूर्ण जीवन का चित्रण किया है। उन्होंने आज की जीवनगत परिवर्तन परिस्थितियों का अंकन किया। आधुनिक परिवेश की जटिल समस्याओं को उठाया है। लेखक समाज का जागरुक अंग है। समाज की परिस्थितियाँ समय के अनुकूल ही चलती रहेगी। इनमें कथाकारों की कहानियों में साम्यता दिखाई देती है तो किन्हीं लेखकों के शीर्षकों व विचारों में साम्यता दिखाई देती है। इन कथाकारों में भाषाओं को लेकर कोई झिझक नहीं है। उन्होंने जिन प्रांत में रहकर लिखा वही की भाषा को अपनी कहानियों में पिरों लिया। कहानीकारों की कहानियों में विषमताएँ होने के बावजूद वह अपने आप में एक–सी प्रतीत होती है। समकालीन साहित्य में परिस्थितियाँ समान होने के बावजूद विचारों में अनेकता है।

निष्कर्ष: निष्कर्षत: कृतियों की दृष्टि से देखा जाए तो प्रत्येक लेखक ने सभी विधाओं में लेखन कार्य किया है। सामाजिक दृष्टि से ही उन्होंने लेखन कार्य किया है। भाषा की दृष्टि से देखा जाए तो सभी लेखकों का वाक्य–विश्लेषण, प्रसंगानुकूल भाषा, मुहावरों, कहावतों आदि गुणों की झलक मिलती है। प्रचलित शब्दों की नई अभिव्यंजना तथा अन्य भाषाओं का प्रभाव ग्रहण कर अपनी भाषा को सशक्त एवं संप्रेषणीय बनाया। आज की पीढी की मानसिकता से पूरी तरह प्रभावित होने के कारण समकालीन लेखक अपनी लेखनी में नयी मानसिकता और परिवेश दोनों को समाविष्ट करने में सफल हो गए। 'आज परिवेश के प्रति प्रतिबध्दता ही वह अपना दायित्व समझता है, इसलिए आज का कहानीकार किसी जीवन दर्शन से प्रभावित नहीं है।'[१०] आज का समाज यथार्थवादी है, आदर्शों को भी मानता है। बदली हुई परिस्थितियों में बदली हुई दृष्टि को लेखकों ने अपनाया है। समस्त परिस्थितियों समस्त शिल्प विधान एक रुप में होते हुए भी लेखक अन्य अपने ही समकालीनों से अलग होता है।

संदर्भ सूची:

१. समान्तर चलते हुए, राजी सेठ, पृ. १६
२. किसके पक्ष में, राजी सेठ, पृ. ८७.
३. किसके पक्ष में, राजी सेठ, पृ. ८७.
४. अन्धे मोड के आगे, राजी सेठ, पृ. १०९.
५. अस्तित्व से बड़ा, राजी सेठ, पृ. ५१.
६. समान सतहें, सूर्यबाला, पृ. २५.
७. समान सतहें, सूर्यबाला, पृ. २५.
८. ततइया, नासिरा शर्मा, पृ. ४५.
९. तुलनात्मक साहित्य की भूमिका, इन्द्रनाथ चौधुरी, पृ. १.
१०.एक दुनिया: समानान्तर, राजेन्द्र यादव, २६

श्रमिक पत्रकारीता द्वारा श्रमसंघ समस्या का विश्लेषणात्मक अध्ययन

***डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे**, विभागप्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर*

***सारांश** : आज के ज्ञानयुग में भूमण्डलीकरण, नीजीकरण, लोकतंत्रात्मक प्रक्रिया तीव्र गती से बढ़ रही हैं। साथ ही औद्योगिक प्रक्रिया, विकास की प्रक्रिया भी बढ़ रही है। एक ओर जहाँ पूँजीपती वर्ग हैं वहाँ पर दुसरी ओर श्रमिक वर्ग भी है। सभी के साध्य व साधन भी दोनो छोर पर है। अपेक्षा, संतुष्टी के माध्यम, ध्येय सभी में अंतर हैं। इन्ही प्रक्रियाओं के चलते आज श्रमसंघ की समस्या की उत्तरोत्तर बढ़ रही है। इन्ही समस्या को उजागर करने हेतू 'श्रमिक संघ पत्रकारीता द्वारा श्रमसंघ समस्या का विश्लेषणात्मक अध्ययन' प्रस्तुत विषय का चयन किया गया है। श्रमिक यह उत्पादन का एक महत्वपूर्ण अंग होता है, कारखाने में अथवा किसी भी उत्पादन की ईकाई या कार्य में बिना श्रमिक के पूर्ण नहीं किया जा सकता, यह माना जाता है कि मशीन, मटेरियल, समय इत्यादी तथ्य उत्पादन रुप में लाने के लिए श्रमिक अथवा मानव होना आवश्यक हैं। क्योंकी उत्पादन को योग्य रुप प्रदान करने के लिए तथा उत्पादन की समस्त क्रियाओ को योग्य रुप संचालित करने के लिए श्रमिकों का होना आवश्यक हैं, अत: श्रमिक यह कारखाने की वृध्दी, समृध्दी व संचालन हेतू एक कुशल साधन हैं।*

***कुंजी शब्द**: श्रमीक, श्रमसंघ, श्रमिकोंकी समस्याएँ।*

प्रस्तावना: वर्तमान युग में औद्योगिक उत्पादन एवम् विकास का युग है, जिसमें विश्व का प्रत्येक देश प्रगती कर रहा है। परंतु औद्योगिक प्रगती के साथ समस्याओं में भी वृध्दि हुई है। श्रमिक वर्ग ने इन समस्याओं से छुटकारा हेतू संगठीत होकर प्रयास प्रारंभ किए। जिससे श्रमिक संघ का निर्माण हुआ। श्रमसंघ एक ऐसा संगठन है, जिसमें श्रमिकों में परस्पर सहयोग की भावना का विकास होता है। श्रम संघो के जन्म का मूल कारण वास्तव में वाग्र मनोवैज्ञानिकता है। श्रम संघ श्रमिकों का एक ऐच्छिक संगठन है, जिसका शक्ति के आधार पर संगठन किया जाता है। श्रम संघ मजदूरी प्राप्त करनेवाले मजदूरों का स्थायी संगठन है, जिसका मुख्य उद्देश्य काम की दशाओ का स्तर सुधारणा एवम् उसमें स्थायित्व लाना है।

श्रम संघ की परिभाषा: औद्योगिक स्तर पर किसी भी प्रकार का सीधा संबंध मालिक व श्रमिक से होता है कारण इससे व्यक्ति को सुरक्षा का अनुभव होता हैं। उसी प्रकार मजदूरी भुगतान एवम् अन्य समस्या हेतू, स्वयं की रक्षा हेतू तैयार की गई संगठना को 'श्रमिक संघ' कहा जाता है।

प्रस्तुत अध्ययन के उद्देश्य: १. श्रमिको की समस्या व विचारो को जानना। २. समाज व देश में संचार माध्यम द्वारा सामने लाया जाना है। ३. इससे श्रमिकों को लाभ पहुचाना हैं। ४. श्रमिक पत्रकारीता के प्रति श्रमिको के विचार जानना। ५. श्रमिको को संगठीत करके, उनमें बंधुत्व की भावना का विकास करना। ६. उद्योगपती एवमं श्रमिको के मध्य उत्पन्न विवादों का निपटारा करना एवम् उन्हें कानूनी सहायता उपलब्ध करना। ७. श्रमिको को शैक्षिक सुविधा के साथ मनोरंजन की सुविधा उपलब्ध करवाना। ८. श्रमिको के लिए रचनात्मक कार्य करना।

प्रस्तुत विषय का चुनाव: यह विषय श्रमिक पत्रकारीता के अंतर्गत आता है। श्रमसंघो के विचार समाज के समक्ष व देश के समक्ष उजागर करने के हेतु से इस विषयपर आधारीत विषय को चुनते समय श्रमिक पत्रकारीता के संबंध में 'सीधे यादृच्छिक पध्दती' से विषय का चुनाव किया है।

प्रस्तुत अध्ययन की उपकल्पना: १. वास्तव में श्रमिको से संबंधित श्रमिक अथवा इस समुदाय की आवश्यकताओं को उजागर करना जिससे इनके समस्या की तीव्रता कम होगी। २. श्रमिकों के विचार व समस्या को समाज के समक्ष लाकर समस्या निराकरण हेतू उपाय संभवत: प्रस्तुत करना हैं। ३. इस अध्ययन के द्वारा श्रमिकों के अधिकार व कल्याण को साध्य किया जा सकता हैं।

अध्ययन क्षेत्र: श्रमिक संघ के अंतर्गत श्रमिको के आचार–विचार तथा समस्या, सवाल व अन्य जानकारीयों का अध्ययन करने के लिए 'एम.आय.डी.सी. हिंगणा सूत गिरणी कंपनी' इस क्षेत्र का चुनाव किया गया।

तथ्य संकलन पध्दती: इस अध्ययन हेतु संभाव्यता नमुना चुनाव पध्दती जो स्तरीय यादृच्छिक है, इसका चयन करके निश्चित प्रमाण में श्रमिको का चयन किया गया। प्राथमिक स्त्रोत में प्रत्यक्ष संपर्क स्थापीत करके, साक्षात्कार अनुसूची के माध्यम से तथ्यों का संकलन किया गया।

भारतीय श्रम संघ की समस्याएं: भारतीय श्रम संघो को बहुत अधिक बाधाओ का सामना करना पडा है फलस्वरुप श्रम संघ का विकास अत्यन्त मन्दगति से हुआ है। श्रम संघ की प्रमुख समास्याएँ निम्नांकित है।

१. **गरीबी एवम् अशिक्षा**: भारत के करीब ६० प्रतिशत से अधिक औद्योगिक श्रमिक निर्धन व असहाय है साथ ही अशिक्षित है। उनमें दासता की प्रवृत्ती, अन्धविश्वास, भाग्यवादी प्रवृत्ती आदि का तीव्र विकास हुआ है। इसलिए वे अपने मालिक को अन्नदाता की श्रेणी में रखकर, उनसे भयभीत रहते है एवम् श्रमसंघ से दुर भागते है। फलस्वरुप श्रम संघ सदैव समस्या ग्रस्त रहते हैं।

२. **एकता का अभाव**: भारतीय श्रमसंघ की प्रमुख बाधा आपसी फूट व द्वेष हैं। इसका मुख्य कारण एक उद्योग में अनेको श्रमिक संघ है। जो स्वार्थो से जन्म लेते व मरते रहते है। एवम् श्रमिको में जातिवाद, धर्मवाद, क्षेत्रवाद, आदि फैलाया जाता हैं। जिससे श्रम संघ को मजबुत नहीं होने दिया जाता एवम् समस्या से ग्रस्त रहते हैं।

३. **सिमीत सदस्यता**: भारतीय श्रमिक श्रमसघं में रुची तो रखते है। परन्तु मालिक के भय से संघ में शामिल व सक्रिय होने से कतराते हैं। भारत में लगभग ५० प्रतिशत श्रमिक सदस्याग्रहण करते है। एवम् अधिकांश श्रमिक वार्षिक चदां देने मे असमर्थ होने के कारण पंजीकृत

नहीं हो पाते हैं। साथ ही इनमें नियमितता का अभाव होता है। फलस्वरुप श्रम संघ के विकास में बाधा उत्पन्न होती हैं।

४. **विध्वसंकारी निती**: श्रम संघ के कोष में धन का अभाव होता है। जिससे वे रचनात्मक कार्य करने मे असमर्थ होते हैं। परन्तु श्रमिको में अपना प्रभुत्व बनाए रखने के लिए उद्योग में तोड़फोड, हड़ताल, असहयोग आदि क्रांतीकारी कदम उठाते है, जिससे एक तो राष्ट्रीय सम्पती का नुकसान होता हैं एवम् श्रम संघ की छबी दुषित होती हैं। साथ ही श्रमिकों की समस्या के समाधान हेतु जनसमर्थन नहीं मिलता है।

५. **एक उद्योग में अनेक संघ** : भारतीय श्रमसंघ की यह विडंम्बंना हैं की एक उद्योग में अनेक श्रमसंघ उत्पन्न हो जाते है जिससे श्रमशक्ति विभाजित हो जाती है। फलस्वरुप मालिक अपने उद्देश्यों व स्वार्थों को पुरा करने हेतु इन श्रमिक सघों को आपस में लड़वाते हैं।

६. **बाहय नेतृत्व:** भारतीय श्रमीक संघ के कमजोर होने का प्रमाण यह है कि श्रमीकों मे उनका नेतुत्व न होकर बाहय नेतुत्व प्रभावशाली रहता हैं। इसलिए जब भी कोई श्रमिक अपने मालिक के द्वारा प्रताड़ित होता हैं तब बाहरी नेता वार्ता करते है। जो सदैव श्रमिकों के हितो की रक्षा नहीं कर पाते हैं। साथ ही बाहरी नेतुत्व राजनैतिक पार्टियों के आव्हान पर उद्योग में हडताल कराते है जो उचित नहीं हैं।

७. **मालिको से प्रभावित**: भारतीय श्रमिक अपने मालिकों से प्रभावित होते है। इसलिए वे मालिक विरोधी श्रम संघ के सदस्य बनना पसंद नहीं करते हैं। एवम् श्रम संघ कि क्रियाकलापो की चुगलखोरी करते हैं। फलस्वरुप मालिक अनुचित सहारो का प्रयोग कर श्रमिकों को प्रताड़ित करते है। इससे श्रमसंघ टुटते नजर आ रहे हैं।

८. **श्रमिकों की प्रवासी प्रवृत्ती**: श्रमिकों मे प्रवासी प्रवृत्ती पाई जाती है। इसलिए हडताल होनेपर वे गांव चले जाते है। जिससे आन्दोलन असफल हो जाता हैं। एवम् श्रमसंघ कमजोर बनते हैं।

९. **व्यक्तिगत समस्या को उद्योग की समस्या बनाना**: भारतीय श्रम संघ स्वार्थों से लिप्त होते हैं। कभी—कभी एक श्रमिक विशेष की समस्या, उद्योग की समस्या बन जाती है। इसका श्रमिकों पर कुप्रभाव पडता है। फलस्वरुप श्रम संघ विकसित नहीं हो पाते।

१०. **श्रमसंघो के फेडरेशन मे प्रतिस्पर्धा:** श्रम फेडरेशन राष्ट्रीय राजनैतिक पार्टियो के अंग होते हैं। इसलिए राजनैतिक प्रतिद्वदंता के कारण उद्योग में प्रवेश करता हैं। एवम् एक दुसरे की आलोचना में हिस्सा लेते हैं। इसके फलस्वरुप उद्योग में सदैव प्रभुत्व की लडाई बनी रहती हैं।

११. **आय व्यय के लेखो मे अनियमितता**: श्रम संघ के आर्थिक साधन सिमित होते हैं। इसलिए चंदे के रुप में धनराशि एकत्रित करना श्रम संघ का व्यवसाय बन गया हैं। परन्तु सघं के आर्थिक व्यवहारो का लेखा नियमित नहीं रखा जाता हैं। फलस्वरुप श्रमिकों का संघ से विश्वास समाप्त हो रहा हैं।

१२. **श्रम कल्याण कार्यो की उपेक्षा**: श्रम सघं को यह कहकर बदनाम किया गया कि इनका प्रमुख ध्येय हडताल करना, औद्योगीक अशान्ती को जन्म देना हैं। लेकीन श्रमसंघ श्रम कल्याण से सम्बन्धित कार्यो को प्राथमिकता नहीं देते है। फलस्वरुप श्रम संघ को विभिन्न समस्याओं का सामना करना पडता हैं।

१३. **भरती की दोषपुर्ण व्यवस्था**: भारत के निजी क्षेत्रो में श्रमिको की भर्ती प्रत्यक्ष रुप से न होकर, मध्यस्थो के माध्यम से होती हैं। जो श्रमिको पर अपना प्रभाव रखते एवम् मध्यस्थ अपने श्रमिको को संघ में सम्मिलीत होने से रोकते हैं, फलस्वरुप श्रमसंघ कमजोर बन रहे हैं।

१४. **सरकारी दृष्टीकोन**: देश का सत्तारुढ राजनैतिक दल अपने फेडरेशन को घोषित करता है। जबकि विरोधी राजनैतिक दल हतोत्सोहीत करता हैं। इसका कुप्रभाव श्रमिकों की एकता पर पडता है। जो श्रम संघ के विकास में बाधक बनता हैं।

श्रमसंघो को सुदृढ बनाने के उपाय: प्रजातन्त्र में श्रमिक संगठनो का शक्तिशाली होना आवश्यक है। इसलिये एक सशक्त आन्दोलन होना चाहिए ताकि श्रमिक संगठित होकर शोषण की समाप्ति व समाजवादी समाज की रचना कर सके द्य श्रम संघ को प्रभावशाली बनाने हेतू निम्नांकित सुझाव दिए जा सकते हैं।

१. **एक उद्योग, एक संगठन**: सरकार श्रमसंघो के विकास में प्रयत्न करना चाहती है तो एक उद्योग में एक संघ की बाध्यता सम्बन्धी कानून बनाना चाहिए। ताकि श्रमिकों में आपसी वैमनस्य व विविधता का अन्त होगा इस प्रक्रिया में संगठन के प्रत्येक वर्ष चुनाव किया जाए एवम् श्रमिक नेताओं के कार्यो का मुल्यांकन किया जाए।

२. **राजनैतिक नेतृत्व पर नियंत्रण**: भारतीय रमसंघो में राजनैतिक नेतृत्व प्रभावी हैं। इसलिए सरकार उद्योग अधिनियम में ऐसे प्रावधान बनाए कि जिसमें राजनैतिक नेतृत्व पर रोक लगे। तभी श्रम संध मजबूत होंगे।

३. **स्वस्थ नेतृत्व**: स्वस्थ नेतृत्व ही संगठन को सही मार्ग दिखा सकता हैं। एवम् श्रमिको में विश्वास उत्पन्न कर सकता हैं। इसलिए बेईमान, भ्रष्ट नेताओं को नियंत्रित करने हेतू वैधानिक नियम बनाए जाने चाहिंए। ताकि चन्दाखोरी करने वाले नेताओं को प्रतिबन्धित किया जा सके । इससे समझदार व ईमानदार नेतृत्व प्रभावित होगा एवम् श्रम संघ सुदृढ होंगे।

४. **सदस्यता में वृध्दि**: श्रम संघ के सदस्यों की संख्या में विस्तार हेतू आवश्यक बनाने में सहायक होगा।

५. **आर्थिक स्थिति में सुधार**: संगठन की सुदृढ़ता उसके कोष पर निर्भर होती हैं। जबकि भारतीय श्रमसंघ के आर्थिक साधन सीमित हैं। इसलिए श्रमिको की भावना को जागृत करना चाहिए ताकि वे चंदा देने हेतू प्रेरित हो तभी श्रम संघ सुदृढ होंगे।

६. **भर्ती पध्दति में सुधार**: भारतीय श्रमसंघ को सुदृढ़ करने हेतु यह आवश्यक है कि श्रमिको की भर्ती हेतू सीधी (प्रत्यक्ष) प्रणाली को अपनाया जाए।

७. **सेवायोजक द्वारा समर्थन**: श्रम संघ को मजबुत करने के लिए सेवायोंजको को अपना दृष्टीकोन बदलना चाहिए। क्योंकी श्रम संघ सेवायोंजको को दुश्मन नही बल्कि सहयोगी हैं।

८. **श्रम पत्रिका का प्रकाशन**: श्रमिको को अपने संगठन की क्रियाओं को ज्ञान प्रदान करने हेतू श्रमपत्रिका प्रकाशन किया जाना

चाहीए। ताकी श्रमिकोको संघठन की निती, भावी कार्यक्रम की रूपरेखा समझ सके।

९. **श्रमिको को शिक्षण एवम् प्रशिक्षण**: अशिक्षीत व्यक्ती श्रम संघ से भयभित रहता है। जबकि शिक्षित श्रमिक संघ का स्वीकार करता हैं। इसलिए श्रम संघ के नेताओं, सदस्यों एवम् कार्यकर्ताओं को शिक्षा प्रदान करने की व्यापक व्यवस्था करनी चाहीए, ताकी वे अपने दायित्वो को समझ सके एवम् पूरा कर सके।

१०. **रचनात्मक कार्यो के लिए प्रेरणा**: श्रम संघ को मजबूत बनाने हेतू यह आवश्यक है कि श्रमसंघ रचनात्मक कार्य को प्राथमिकतासे पुरा करने का सफल प्रयास करे, तभी उद्योग के दोनो पक्षों एवम् सरकार व समाज को लाभ होगा।

११. **श्रमिको मे उत्तरदयित्व कि भावना जागृत करना**: श्रम संघ की सुदृढता के लिए श्रम संघ ने अपने श्रमिको में उत्तरदायित्व की भावना को जागृत करना चहिए। ताकी श्रमिक अपने कार्य के प्रति सजग रहें। इसका अच्छा प्रभाव मालिको पर पडेगा एवम् श्रम संघ मजबूत दिशा की ओर अग्रसर होंगे।

१२. **कोषो की स्थापना**: श्रम संघने श्रमिको के कल्याणकारी कार्यो का संचालन करने हेतू कल्याण कोष की स्थापना करनी चाहिए। इससे श्रम संघ की ख्याति बढेगी द्य इस तरह हडताल, घेराव आदि का योग्य संचालन करने हेतू मजबूति हेतू, कल्याण कोष अत्यंत आवश्यक है।

१३. **वैतनिक कर्मचारी**: श्रम संघ को सुदृढ करने हेतू वैतनिक कर्मचारी नियुक्त किए जाने चाहीए। जो कार्यालय में नियमित सुचना देकर सदस्यता शूल्क वसुल करे एवम् संघर्ष के आव्हान पर विधीवत सुचनाएँ प्रदान करे।

निष्कर्ष : (अ)श्रम संघठन तो औद्योगिक क्षेत्र की धरोहर है जो शोषण युक्त समाज की रचना में महत्वपुर्ण भूमिका अदा करते हैं। इसलिए भारतीय अर्थव्यवस्था उद्योगपतियों, सरकार व जनता को अपना दृष्टीकोन व्यापक कर श्रम संघ को नयी दिशा प्रदान करनी चाहिए। (ब) परंतु भारत में श्रम संघ आदोलन असफल हैं क्योंकि समाज का उपेक्षित दृष्टिकोण, सरकार का असहयोग, श्रम नेताओं की सौदेबाजी, पूंजीपतियों का प्रहार आदि निरन्तर बढ रहे है। इससे श्रम संघ संकीर्ण हो गए। अब यह आवश्यक हो गया है कि राष्ट्रीयता, गरीबी उन्मुलन, रोजगार, राष्ट्रीय उत्पादन आदि तथ्यो को आधार मान कर, श्रम संघ के विकास हेतू नये सिरे से प्रयोग आरंभ करना होगा, तभी देशको कृषि प्रधानता के स्थान पर उद्योग प्रधानता कि ओर अग्रसर करना संभव होगा। (क) श्रमिक पत्रकारिता के संबंध में अध्ययन करने पर यह निष्कर्ष सामने आया है कि श्रमिक पत्रकारिता के संबंध में श्रमिको कि राय बहुत अच्छी है तथा श्रमिको का मानना है कि श्रमिक पत्रकारिता यह होना अत्यंत आवश्यक है। तथा श्रमिक पत्रकारिता के निष्कर्ष के संबंध मे यह निष्कर्ष निकला हैं कि वास्तव मे श्रमिक पत्रकारिता का प्रभाव श्रमिको पर पड़ रहा है। (ड) आज प्रत्येक उत्पादन ईकाई में संलग्न श्रमिक श्रमिक पत्रकारिता के महत्व को जान गये है तथा आज प्रत्येक श्रमिक तथा श्रमिक संघ अपनी समस्या व विचार जो श्रम हित तथा जनहित में है। समाचार पत्र पत्रिका तथा अन्य जनसंचार के माध्यम से दे रहा है।

श्रमिक पत्रकारीता उतने प्रमाण में अभी सभी जगह नहीं फैला हैं। परंतु धीरे–धीरे सभी जगह इसका महत्व बढ़ रहा हैं। साथ ही अब श्रमिक स्वंयम प्रेस कॉन्फेस या प्रेस से मिलकर या साक्षात्कार के द्वारा श्रमिक संबंधी जानकारी व समस्या के बारे मे बताते हैं। तथा उस विषय से संबंधी जानकारी छापने के लिये प्रेस से आग्रह करते हैं। या प्रेस में अथवा पत्रकार से कहते हैं।

सुचना व सुझाव: प्रस्तुत अध्ययन में श्रमिको को श्रमिक पत्रकारिता के संबंध मे जो प्रश्न पुछे गये थे व उनसे बातचीत कि गई थी उन प्रश्नो से उनके कुछ सुझाव सामने आये हैं। तथा अध्ययन हेतु जो प्रमुख निष्कर्ष निकाले गये उस आधार पर संशोधक ने श्रमिको तथा कंपनी को कुछ सुझाव दिये है जो निम्न प्रकार है–

१. श्रमिको ने श्रमिक पत्रकार का स्वागत करना चाहिए। उसे योग्य व सही जानकारी देना चाहिए।

२. श्रमिको ने समय समय पर प्रेस से संपर्क स्थापित करके उन्हें योग्य जानकारी देना चाहिए।

३. श्रमिको ने स्वयं प्रेस के लिए अपनी समस्या व विचार लिखकर भेजना चाहिए।

४. कंपनी ने भी श्रमिक पत्रकार का कंपनी में स्वागत करना चाहिए। व कंपनी के कमर्चारीयो के संदर्भ मे जानकारी प्राप्त करने के लिए इजाजत देनी चाहिए।

५. कंपनी ने अपने बारे में श्रमिको के विचारों को प्रेस में न छापने या जानकारी बिना पुछे भेजने पर पाबंदी नहीं लगाना चाहिए।

६. कंपनी ने श्रमिक पत्रकार पर किसी प्रकार का दबाव नहीं डालना चाहिए।

७. प्रेस ने भी अधिकाधिक स्तंभ व जानकारी समाचार पत्र में छापना चाहिए व श्रमिको को इस ओर आकृष्ट करना चाहिए।

८. श्रमिक पत्रकारिता के संबध में सरकार ने भी योग्य उपाय व साधन तथा कानून बनाने चाहिए। जिससे श्रमिक वर्ग को इस माध्यम का सही रुप से लाभ प्राप्त हो सके।

संदर्भ ग्रंथ सुची:

१. घाटोळे रा. ना. 'समाजशास्त्रीय संशोधन तत्व व पध्दती' श्री मंगेश प्रकाशन, रामदास पेठ, नागपूर, चतुर्थ प्रकाशन, १९९०.

२. रस्तोगी के. के., 'श्रम व श्रम समस्याएँ', ग्यारहवे संस्करण

३. प्रदिपकुमार सिंह, 'कुरुक्षेत्र मासीक पुस्तिका', अगस्त, १९९४.

ध्रुवस्वामिनी नाटक : नारियों का संघर्ष आज भी प्रासंगिक

डॉ. मायावती रा. बैसवारा, *सहायक प्राध्यापक (हिन्दी विभाग), राधा महाविद्यालय, नागपुर.*

प्रस्तावना: नाट्य कला सर्वप्रथम भरतमुनि के 'नाट्यशास्त्र' नामक ग्रंथ में मिलता है। भरतमुनि ने 'नाट्य' शब्द की व्युत्पत्ति 'नट्' धातु से मानी है।[१] धनंजय ने अपने 'दशरुपक' नामक नाट्यशास्त्रीय ग्रंथ में 'नृत' और 'नृत्य' से 'नाट्य' का भेद स्पष्ट करते हुए लिखा है कि 'नृत' ताल लय पर निर्भर करता है। 'नृत्य' भाव पर और 'नाट्य' रस पर आधारित है।[२]

नाटक को पंचमवेद कहा है। नाटक को जब रंगमंच द्वारा खेला जाता है तब विभिन्न प्रकार की सिध्दि मिलती है। जिसके स्वभाव से ही लोक का सुख दुख समन्वित होता है तथा अंगों आदि के द्वारा अभिनय किया जाता है।

उन्नसवीं सदी के उत्तरार्ध में पारसी थियेटर कंपनियां अस्तित्व में आ चुकी थी। हिन्दी में रंगमंचीय नाटकों का आरंभ भारतेन्दु हरिश्चंद्र से माना जाता है। भारतेन्दु ने धनंजय के 'दशरुपक' के पूरे नियमों का पालन करते हुए नाटक की रचना की है। उन्होंने सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक समस्याओं को उठाया। नारी का चरित्रबल, सतीप्रथा आदि नाटकों में लिखा गया परंतु नारी विरोधी रुप नहीं दिखायी दिया।

उसके उपरांत द्विवेदी युग आया उसमें नाटक का रुप दिखाई नहीं दिया। इस युग के नाटकों में भारतेन्दु युग से भिन्न कोई नवीन तत्व का समावेश नहीं हो सका। भारतेन्दुजी के नाटकों की परंपरा ही इस युग में चलती रही। केवल भाषा–शैली, व्याकरणादि संबंधी भूलों को सुधार कर परिष्कृत रुप दिया गया। इस युग में मौलिक नाटकों की अपेक्षा अनुवादों की संख्या ही अधिक है, अंग्रेजी, बंगला तथा अन्य पाश्चात्य भाषाओं से नाटकों का अनुवाद किया गया। तत्पश्चात प्रसाद युग आया। जयशंकर प्रसाद बहुत ही सशक्त साहित्यकार है। उन्होंने ही नाटक को व्यापक रुप दिया। भारतेन्दु के सामाजिक नाटकों को भी उठाया। नारी की भावना को भी उठाया। डॉ. जयनाथ नलिन के अनुसार, 'नाटक को स्वस्थ, साहित्यिक, कलापूर्ण, स्वाभाविक, मौलिक और स्वाधीन रुप देने का सर्वप्रथम श्रेय प्रसाद को ही है। प्रसाद के नाटकों में एतिहासिक, भारतीय संस्कृति का सजीव चित्रण, नाटकीय विधान से भारतीय और पाश्चात्य नाट्यकला का सुंदर सामांजस्य, भावुकतापूर्ण संवाद और कवित्वमय वातावरण। कला और शिल्प की दृष्टि से भी उनके नाटक उत्कृष्ट है।'[३]

प्रसादजी ने अतीत के अन्तराल से अपने नाटकों के लिए सामग्री चुनी। इनके नाटकों में महाभारत काल से लेकर हर्षकाल तक की कथावस्तु मिलती है। जयशंकर प्रसाद एक युगप्रवर्तक लेखक थे, जिन्होंने एक ही साथ अनेक विधाओं में लेखन कार्य किया। प्रसाद के समय तक हिन्दी रंगमंच का पूर्ण विकास नहीं हो सका था। उनके नाटकों में पाठय अधिक है, अभिनय कम। उनके नाटक है– विशाख, अजातशत्रु, राज्यश्री, स्कन्दगुप्त, चंद्रगुप्त और ध्रुवस्वामिनी।

प्रसाद के समय को नाटकों का स्वर्ण युग कहा गया है। उनके नाटक में प्राचीनता में भी नवीनता का समावेश है। ध्रुवस्वामिनी नाटक में स्त्री सशक्तिकरण दिखाई देता है। उनका आखरी नाटक ध्रुवस्वामिनी जो सन् १९३३ में लिखा गया था। उस समय गुप्तवंश का राज्य था। आज से ९० वर्ष पूर्व यह नाटक लिखा गया था। परंतु यह समस्या आज भी प्रासंगिक है। जो लाछंन पहले नारियों के आवाज उठाने पर लगाये जाते थे, आज भी वही होता है।

आर्थिक क्षेत्र में सबल, शिक्षा प्राप्त आधुनिक नारी पुरुषों से पीछे नहीं है। वह अब पुरुष की दासी नहीं, सहयोगिनी है। वह अधिकारों से संपन्न है। अपना जीवन अपने ढंग से जीने के लिए स्वतंत्र है। ऐसी ही समस्या जयशंकर प्रसाद ने ध्रुवस्वामिनी नाटक में नारी के अस्तित्व, अधिकार और पुनर्विवाह की समस्या को उठाया है। इस नाटक में पुरुष सत्तात्मक समाज के शोषण के प्रति नारी का विद्रोह है। ऐतिहासिक पृष्ठभूमि को आधार बनाकर लिखा गया इस नाटक के माध्यम से प्रसाद ने नारी जीवन की जटिल समस्याओं के संबंध में अपने दृष्टिकोण को प्रस्तुत किया है। ध्रुवस्वामिनी की मूल कथा गुप्तकालीन परिवेश में रची गई है। इसमें गुप्तवंश व शकवंश में विरोधाभास है। किंतु इन दोनों के बीच स्त्रियों का ही शोषण होता है।

ध्रुवस्वामिनी इस नाटक की मुख्य नायिका है। समुद्रगुप्त के दो बेटे है। रामगुप्त और चंद्रगुप्त। इनके अलावा शकराज और शिखर स्वामी गौण पात्रों में मिहिरदेव, मंदाकिनी, कोमा आदि हैं। यह नाटक तीन अंकों में है। प्रथम अंक रामगुप्त के शिविर से आरंभ होता है।

दूसरा अंक शकराज के शिविर से आरंभ होता है तथा तीसरा अंक का पर्दा शकदुर्ग के भीतरी प्रकोष्ठ में उठता है और अंत में चन्द्रगुप्त को राजसिंहासन में आसिन बताया है।

पिता ने चंद्रगुप्त के साथ इसका वाग्दान कर दिया है किंतु रामगुप्त ने अपने आमात्य शिखर स्वामी को मिलाकर षडयंत्र से राज्य के साथ–साथ ध्रुवस्वामिनी का भी स्वामी बन बैठा।

ध्रुवस्वामिनी सतोगुणी, उत्तम, वीर एवं श्रृगांर रस प्रधान, राजनीतिक प्रधान, नारी जागृति भावुक, दार्शनिक, कर्तव्यपरायण, दृढ, साहसी और वीर रमणी है। इसके चरित्र के द्वारा प्रसादजी ने नारी की विवशता और व्यथा बताई है।

ध्रुवस्वामिनी चंद्रगुप्त की सरल और सुदंर मूर्ति देखकर आकर्षित होती है, किन्तु वह स्वर्ण पिजंर में बन्द है। प्रथम अंक में ही उसकी दशा का सुदंर चित्र मिलता है। 'ध्रुवस्वामिनी (सामने पर्वत की ओर देखकर) सीधा तना हुआ, अपने प्रभुत्व की साकार कठोरता, अभेभ्रदी उन्मुक्त शिखर! और इन क्षुद्र कोमल निरीह लताओं और पौधों को इसके चरण में लोटना ही चाहिए न।'[४] ध्रुवस्वामिनी को भी इन निरीह लताओं के समान लोटना पडता है। रामगुप्त मदिरा में उन्मत हो विलासी जीवन व्यतीत करता है। ध्रुवस्वामिनी को अपने पति का मधुर सम्भाषण तक सुनने को भी नहीं मिलता। इस राजकुल के अन्त:पुर में उसके लिए नीरज अपमान संचित है। शकराज का संधि–प्रस्ताव गुप्त शिविर में आता है। शकराज संधि में ध्रुवस्वामिनी को माँगता है। कायर रामगुप्त

उसके इस प्रस्ताव को स्वीकार कर लेता है। युध्द की समस्या से छुटकारा पाने के लिए उसे उचित मार्ग वही मिलता है। शिखर स्वामी इस प्रस्ताव को ध्रुवस्वामिनी के समक्ष रखता है। वह अपने नारीत्व के अपमान से मर्माहत होकर व्यंग करती है। वह रामगुप्त से कहती है कि 'ध्रुवस्वामिनी आमात्य तुम बृहस्पति हो चाहे शुक्र, किन्तु धूर्त होने से ही क्या मनुष्य भूल नहीं कर सकता? आर्य समुद्रगुप्त के पुत्र को पहचानने में तुमने भूल तो नहीं की सिंहासन पर भ्रम से किसी दूसरे को तो नहीं बिठा दिया।'[५] ध्रुवस्वामिनी कहती, क्या गुप्त साम्राज्य स्त्री से ही बढा है। शिखर स्वामी जब रामगुप्त का समर्थन करता है, तो वह तिलमिला उठती है और शिखर स्वामी को निर्भिकता से फटकारती है। उसे अपने को पति समझने वाले पुरुष से कुछ कहना है राजा से नहीं। ध्रुवस्वामिनी अपनी रक्षा के लिए रामगुप्त से प्रार्थना करती है किन्तु वह उसे उपहार की वस्तु कह कर अपनी इच्छानुसार किसी दूसरे को दे देना चाहता है। रामगुप्त की बातों से उसका शाश्वत नारीत्व प्रबल रुप धारण करता है और कहती है 'ध्रुवस्वामिनी कुछ नहीं, मैं केवल कहना चाहती हूँ कि पुरुषों ने स्त्रियों को अपनी पशु—सम्पति समझकर उस पर अत्याचार करने का अभ्यास बना लिया है, वह मेरे साथ नहीं चल सकता। यदि तुम मेरी रक्षा नहीं कर सकते, अपने कुल की मर्यादा, नारी का गौरव नहीं बचा सकते, तो मुझे बेच भी नहीं सकते हो। हाँ, तुम लोगों को आपत्ति से बचाने के लिए मैं स्वयं से चली जाऊँगी।'[६] शिखर स्वामी का मानना है कि राजनीति में ऐसी बातों का कोई मोल नहीं तो वह रामगुप्त को निर्लज्ज और क्लीव तक कह जाती है और अपमानित जीवन से छुटकारा पाने के लिए आत्महत्या करना चाहती ही है कि चंद्रगुप्त के आने पर रुक जाती है।

ध्रुवस्वामिनी कारुणिक भाव से कहती है कि, कुमार इसी समय तुम्हें भी आना था। 'ध्रुवस्वामिनी: (खडी होकर शेष से) निर्लज्ज! मद्धप।। क्लीव।।। ओह, तो मेरा कोई रक्षक नहीं (ठहरकर) नहीं, मैं अपनी रक्षा स्वयं करुगी। मैं उपहार में देने की वस्तु, शीतलमणि नहीं हूँ। मुझमें रक्त की तरल लालीमा है। मेरा ह्दय उष्ण है और उसमें आत्म—सम्मान की ज्योति है। उसकी रक्षा मैं ही करुगीं। रशना से कृपाणी निकाल लेती है।'[७] चन्द्रगुप्त से वह सब बात कहती है। चन्द्रगुप्त उसे बचाने के लिए शकराज के पास जाना चाहता है। किन्तु वह चन्द्रगुप्त को रोकती है, अपने क्षुद्र जीवन के लिए इतने बडे त्याग की आवश्यकता नहीं समझती। रामगुप्त के ह्दय में ध्रुवस्वामिनी और चन्द्रगुप्त के प्रति जो शंका थी उसे मूर्त रुप में देख ध्रुवस्वामिनी से कहता है कि तुमने आज मेरी आँखे खोल दी, तो ध्रुवस्वामिनी उसकी अनार्यता को कोसती हुई उसे बाहर जाने के लिए कहती है। ध्रुवस्वामिनी में युग—युग से प्रताडित नारीत्व का दर्प जाग उठा है। वह चन्द्रगुप्त के प्रेम में भाव—विभोर होकर अनुभूतिपूर्ण—क्षण को याद करती है तथा अपने अन्दर के द्वंद को प्रकट करती है।

ध्रुवस्वामिनी और चन्द्रगुप्त स्त्री वेश में शक शिविर में जाते है और शकराज की हत्या करते है। इसके बाद ध्रुवस्वामिनी पुरोहित से अपने विवाह की सत्यता पर शंका प्रकट करती है। वह अपना अधिकार माँगती, धर्म के कर्मकाण्ड को पुरोहित को फटकारती है।

कोमा जब ध्रुवस्वामिनी के पास शकराज का शव माँगने जाती है तो वह अत्यंत कठोरता से उसे कहती है कि शत्रुओं के लिए मेरे पास कुछ नहीं हैं। 'ध्रुवस्वामिनी (शिखर स्वामी से), (पैर पटककर) चुप रहों! प्रवंचना पुतले! स्वार्थ के घृणित प्रपंच! चुप रहो!'[८] किन्तु कोमा द्वारा प्रेम के आलोक महोत्सव की याद दिलाने पर वह उसे शकराज का शव दे देती है। रामगुप्त की आज्ञा से सैनिक जब चन्द्रगुप्त को बन्दी बनाते है, रामगुप्त ध्रुवस्वामिनी को चुप रहने के लिए कहता है। तब शिखर स्वामी अपनी कूटनीतिज्ञता का परिचय देता है। इससे ध्रुवस्वामिनी के लिए ये सब सहन करना असहय हो जाता है, वह शिखर स्वामी को चुप रहने के लिए कहती है। अंत में ध्रुवस्वामिनी को शास्त्र के नियमानुसार रामगुप्त से मोक्ष मिलता है तथा ध्रुवस्वामिनी के साथ चन्द्रगुप्त का पुनर्विवाह होता है।

निष्कर्ष: निष्कर्षत: कह सकते है कि ध्रुवस्वामिनी नाटक द्वारा नारी—समस्या संबंधी प्रश्न उठाया है, जिसमें नारी के पुनर्विवाह की समस्या। समाज की रुढिवादिता के कारण अनगिनत नारियाँ निर्दयी पुरुषों के अत्याचारों को सहती है। चाहे पति दुराचारी, कोढी अथवा नपुसंक ही क्यों न हो पत्नी को उसी के लिए अपना जीवन अर्पण कर देना पडता है। आज भी वही समस्या जिसे हम आधुनिक युग की समस्या कह सकते है। लेकिन समय परिवर्तन के साथ युग—युग की प्रताडित नारी जाग उठी है और वह धर्म के ठेकेदारों तथा कर्मकाण्ड के पुरोहितों से अपने अधिकार की माँग करती है। नारी अपना अस्तित्व समझ रही है क्योंकि उसके अन्त:करण में भी आत्म—स्वाभिमान की चिंगारी रहती है।

डॉ. शशिप्रभा शास्त्री का कहना है कि सामाजिक रस्मोरिवाज परंपरागत नियमों और खुद की संवेदना की जकड़न तले नारी सदियों से दबी रही है पुरुष की हवस के आगे वह मंदिरों में देवदासी बनकर नाची है, तो कोठों पर वेश्या के रुप में पुरुष की वासना को तृप्त करती रही और घर में रानी कम नौकरानी के रुप में अधिक सेवा चाकरी में जुटी रही है। परंतु आज का युग बदल गया है। अब नारियों ने घर की दहलीज के बाहर कदम निकाल लिया है। डॉ. शशिप्रभा शास्त्री ने उसकी स्थिति का चित्रण इस प्रकार किया है। पर समाज ने आज करवट बदली, ज्ञान ने नारी के अज्ञान को आज अपनी उँगली से चीरकर उसे उसकी मर्यादा और अधिकार के प्रति सचेत बना दिया है। ज्ञान ने ही उसमें संवेदना, स्वाभिमान और भावना को जागृत किया है। सामान्यतया समाज में नारी की दीन—हीन स्थिति का कसूर वार पुरुष को ही मानते है।

युगों—युगों की बन्दिनी नारी आधुनिक काल में स्वतंत्रता, स्वच्छन्दता तथा मुक्ति का अनुभव करती है। आर्थिक क्षेत्र में सबल, शिक्षा प्राप्त आधुनिक नारी प्रगति के क्षेत्र में अब वह पुरुषों से पीछे नहीं है। वह अब पुरुषों की दासी नहीं, सहयोगिनी है। वह अधिकारों से संपन्न है। अपना जीवन अपने ढंग से जीने के लिए स्वतंत्र है। कानून में भी नारियों को अपना अधिकार मिल चुका है। साहित्य ने समाज में नारी जीवन को दिशा दी है। अब नारी अपनी दिशा स्वंय निर्धारित कर रही है तथा साहित्य को दिशा दे रही है। प्रगति के मार्ग में नारी कहॉ

तक आगे बढेगी और समाज की ये परिस्थितियाँ नारी को कब तक स्वतंत्र रहने देगी, यह तो भविष्य पर ही निर्भर है। परिवर्तन समाज का नियम है और परिवर्तन ही जीवन है। नारी जीवन ये नया परिवर्तन कब, कैसा होगा यह कहा नहीं जा सकता। लेकिन समाज अब तक समस्त मान्यताएँ और बदलते परिवेश की चुनौतियाँ नारी की जीवन धारा को परिवर्तित करने में सहायक हुई है।

यह कह सकते है कि प्रसादजी ने अपने महान आदर्शों को नवीन रुप से प्रस्तुत कर नारी उत्थान का जो स्वप्न देखा था आज वह साकार होते दिखाई दे रहा है। विशेष रुप से नारियाँ उनके नाट्य साहित्य से प्रेरणा लेकर अपने जीवन को सार्थक करते हुए मानवीय धरातल को ऊँचा कर सकी। कहा जा सकता है कि ध्रुवस्वामिनी नाटक नारियों के संघर्ष के लिए आज भी प्रासंगिक है।

संदर्भ सूची:

१. भारतीय एवं पाश्चात्य काव्यशास्त्र, देशराज सिंह भाटी, पृ. २६६.
२. भारतीय एवं पाश्चात्य काव्यशास्त्र, देशराज सिंह भाटी, पृ. २६६.
३. भारतीय एवं पाश्चात्य काव्यशास्त्र, देशराज सिंह भाटी, पृ. २७२.
४. ध्रुवस्वामिनी, जयशंकर प्रसाद, पृ. ०९.
५. ध्रुवस्वामिनी, जयशंकर प्रसाद, पृ. ११.
६. ध्रुवस्वामिनी, जयशंकर प्रसाद, पृ. ११.
७. ध्रुवस्वामिनी, जयशंकर प्रसाद, पृ. २१.
८. ध्रुवस्वामिनी, जयशंकर प्रसाद, पृ. ४४.

मनीषा कुलश्रेष्ठ की कहानियों में सामाजिक चेतना

कु. मधु गोपीकिशन गुप्ता, *शोधार्थी, हिन्दी विभाग, पी. जी. टी. डी., रा. तु. म. नागूपर विद्यापीठ, नागपूर मो. ९२६०७९७११३*

सारांश : *प्रस्तुत शोध पत्र का मुख्य उद्देश्य 'मनीषा कुलश्रेष्ठ की कहानियों में सामाजिक चेतना' को रेखांकित करना है। मनीषा कुलश्रेष्ठ हिंदी साहित्य जगत के आधुनिक कथाकारों में एक चर्चित और लोकप्रिय रचनाकार है। उनके रचना साहित्य में जीवन के अनुभवों, सामाजिक यथार्थ, यात्रावृत्तांत, समक्ष घटी घटनाओं इत्यादी के दर्शन होते है। उनके साहित्य में विषय की विविधता परिलक्षित होती है। उन्होंने अपने साहित्य के माध्यम से समाज की ज्वलंत समस्याओं को उजागर कर समाज को जाग्रत करने का अतुलनीय प्रयास किया है। उनकी रचनाओं में वर्तमान में उत्पन्न सामाजिक विषमता, सामाजिक कट्टरता, जातीवाद, अकेलेपन की व्यथा, नारी की पीडा एवं उनकी विविध समस्याओं को अंकित कर उन्हें समाज के समक्ष उजागर करने का कार्य किया है। लेखिका ने अपनी कहानियों में समाज का यथार्थ चिंत्रण कर समाज में व्याप्त रूढीवादी मानसिकताओं के चलते पारिवारिक संबंधों, सामाजिक विडम्बनाओं, कुरितियों, अनमेल विवाह, पितृसत्तात्मक समाज, यौन शोषण, मनोवैज्ञानिक समस्या, सांस्कृतिक व धार्मिक आडम्बर आदि विविध समस्याओं को उजागर कर समाज को जाग्रत करने का प्रयास किया है।*

कुंजी : *सामाजिक चेतना, यथार्थ, अनमेल विवाह, पारिवारिक संबंध, पितृसत्तात्मक समाज, यौन शोषण, वेश्यावृत्ति।*

प्रस्तावना: मनीषा कुलश्रेष्ठ का नाम इक्कीसवी सदी की आधुनिक महिला साहित्यकारों में चर्चित व उल्लेखनीय है। वर्तमान चुनिंदा साहित्यकारों में अपनी विशिष्ट पहचान बनाने में उन्होंने सफलता अर्जित की है। उनके लेखन में आत्मियता का दृष्टिकोण परिलक्षित होता है। साहित्यकार विजय राय कहते है, 'उनके पास कथ्य और कहन की निजी संपदा है और भाव–भाषा–शिल्प की मौलिकता के लिहाज से जीवन के प्रति परिपक्व रचना दृष्टि है'।[१] मनीषा कुलश्रेष्ठ का जन्म राजस्थान राज्य के ग्रामीण क्षेत्र घाणेराव गॉव में हुआ। उन्होंने विज्ञान शाखा स्नातक के पश्चात साहित्य में रूचि होने की वजह से हिन्दी साहित्य में एम. ए. तथा एम. फिल किया। उन्होनें लेखन की शुरूवात महाविद्यालय से ही शुरू कर दी थी। 'हंस', पत्रिका मे छपी उनकी 'कठपुतलियॉं' कहानी ने उन्हें एक युवा कहानीकार के रूप विशेष पहचान दी। उनके छः उपन्यास 'शिगाफ', 'शालभंजिका', 'पंचकन्या', 'स्वप्नपाश', 'मल्लिका', 'सोफिया', प्रकाशित हो चुके है। उसी प्रकार सात कहानी संग्रह, 'बौनी होती परछाई', 'कठपुतलियॉं', 'कुछ भी तो रूमानी नहीं', 'केयर ऑफ स्वात घाटी', 'अनामा', 'गंधर्व गाथा', 'किरदार', प्रकाशित हुए है। 'रंग रूप रस गंध', कहानी संग्रह में उनकी सभी ५१ कहानियों का समावेश है। कविता तथा अनुवाद लेखन का कार्य उन्होंने किया। वर्तमान में वे अनवरत रूप से अपना लेखन कार्य कर रही है।

पाठशाला समाज का प्रतिरूप होती है, उसी प्रकार साहित्य समाज का दर्पण होता है। किसी भी रचनाकार का साहित्यिक सृजन मनुष्य के जीवन का आनंद और उसकी वेदना दोनों को एक साथ समाहित करते हुए चलता है। वह लोक की अनुभूति को समग्र रूप से अपने अन्तःकरण में आत्मसात करता हुआ लोकहित आधारित उस यथार्थ बोध पर अपनी लेखनी से अपने मन्तव्य को चित्रित करता है और इस प्रकार अपनी रचनाधर्मिता को एक स्वरूप प्रदान करता है। रचनाकार जिन बातों से प्रभावित और उद्वेलित होता है उन्हें अपनी कल्पनाशीलता से अपने साहित्य सृजन में स्थान देता है। साहित्यकार अपने साहित्य के माध्यम से सामाजिक जीवन का यथार्थ और वास्तविक रूप प्रस्तुत करने का प्रयास करते है। आचार्य रामचंद्र शुक्लजी कहते है कि, 'प्रत्येक देश का साहित्य वहॉं की जनता की चित्तवृत्ति का संचित प्रतिबिम्ब होता है। ऐसे साहित्य में मानव कल्याण की भावना निहित होती है और हिंदी साहित्य इसका प्रमाण है।'[२]

'सामाजिक चेतना' का अर्थ समाज में परिवर्तनशील जागृति निर्माण करना। मनीषा कुलश्रेष्ठ की कहानियों में सामाजिक चेतना के अध्ययन हेतु हमें 'समाज' एवं 'चेतना' शब्द का अर्थ ज्ञात करना आवश्यक है।

साधारण अर्थ में 'समाज' शब्द का प्रयोग मनुष्य के दल, संघ, समूह आदि से माना जाता है। एक–दुसरे से पारस्परिक मेल–मिलाप पर अवलंबित संबंधों को ही समाज कहा जाता है। मनुष्य सामाजिक प्राणी है, अत: उसे समाज में रहने की आवश्यकता होती है। उसी प्रकार 'चेतना' शब्द का अर्थ है ज्ञानमूलक मनोवृत्ति, बोध। मानव में चेतनावृत्ती होती है। चेतना के द्वारा ही मानव अच्छे व बुरे की समझ कर पाता है। चेतना ही मनुष्य पशुओं से भिन्न बनाती है।

मनीषा कुलश्रेष्ठ ने अपनी कहानियों में पारिवारिक संबंधों, अनमेल विवाह, पितृसत्तात्मक समाज, यौन शोषण, मनोवैज्ञानिक समस्या, सांस्कृतिक व धार्मिक आडम्बर, नारी की समस्या आदि विविध समस्याओं को उजागर कर सामाजिक चेतना को जाग्रत करने का प्रयास किया है। उन्होंने कहानियों में सामाजिक चेतना को निम्न शिर्षकों के अंतर्गत उजागर किया है।

स्त्री–पुरूष संबंध: मनीषाजी ने 'परजीवी' कहानी में वैवाहिक जीवन में आई तनाव की स्थिति को दर्शाया है। 'परजीवी' कहानी में कहानी का पात्र अपने विवाह की वजह से असंतोष होता है। उस पर वैवाहिक जीवन में पत्नी की दिन–रात की किट–किट से वह परेशान होकर तनावग्रस्त रहता है, जिससे उसका दाम्पत्य जीवन सुखी नहीं हो पाता। उसकी पत्नी को ऐशो आराम की जिंदगी पसंद है, वह उसे कहती है, 'सुनोजी यह पुराना घर मुझे पसंद नहीं है, इस शहर और इस घर ने तो मुझे बिमार कर दिया है।'[३] स्पष्टत: इन सभी कारणों की वजह से उसके जीवन में कडवाहट आ जाती है, जिसकी वजह से वह तनाव महसूस करता है। इस वजह से पति–पत्नी के रिश्ते के बीच दरार उत्पन्न हो जाती है। लेखिका की खरपतवार तथा ये कुछ लोग कुछ सम्बन्ध यह कहानियाँ स्त्री पुरूष संबंध के बीच तनाव की स्थिती को दर्शाती है।

माता–पुत्र संबंध: लेखिका ने अपनी कहानियों के माध्यम से माता–पुत्र संबंध के सकारात्मक पक्ष परिभाषित किया है। जिससे माता–पुत्र के बीच के प्रेममयी, करूणमयी संबंध वर्णित होता है। 'कुरंजा' कहानी माता–पुत्र के प्रेममयी संबंध को उजागर करती है। इस कहानी में नायिका कुरंजा का पति उसे उसके पुत्र के साथ अकेला छोड़कर चला जाता है। कुरंजा गॉव के बाहर एक निर्जन स्थान पर अपने पुत्र के साथ एक झोपड़ी में रहती है। जुगनू अपनी मॉ से बेहद प्यार करता है। गॉव के लोग कुरंजा को डाकण समझते तथा उसे गंदी गालियॉ देते थे। मॉ के प्रति गॉव वालों के इस बर्ताव से दुखी होकर जूगनू कहता है, 'गांव के लोग उसकी मॉ को डाकण, कुती, रांड और जाने कितनी गंदी गालियॉ बकते हैं, बारिश हो और रूके ना तो भी उसकी मॉ का टोटका कहते हैं, न हो तो.. फिर तो है ही उसका जादू टोना।'[४] यहॉ मॉ के प्रति पुत्र का प्रेम लेखिका ने बेहद मर्मस्पर्शी ढंग से बयां करने का प्रयास किया है। पुत्र के इसी प्रेम को जुगुन के माध्यम से इस संवाद द्वारा व्यक्त किया है कि 'वह बड़ा होकर मॉ को शहर ले जाएगा। जहॉ उसकी मॉ को कोई नहीं जानेगा। न डाकण कहेगा।'[५] माता के प्रति पुत्र प्रेम को लेखिका ने जुगनू के माध्यम से अभिव्यक्त किया है कि गॉव वालों के व्यवहार से दुखी है और मॉ को प्रसन्न करने हेतु शहर ले जाना चाहता है।

पिता–पुत्र संबंध: परिवार में पिता–पुत्र संबंध महत्वपूर्ण होता है। रचनाकार मनीषा कुलश्रेष्ठ पिता–पुत्र के बीच तनावग्रस्त तथा प्रेममयी संबध को अपनी कहानियों में वर्णित किया है। 'प्रेतकामना' कहानी में लेखिका ने पिता–पुत्र के प्रेममयी संबंधों को उजागर किया है। पत्नी की मृत्यु के पश्चात पिता अकेले रहते है। उसका पुत्र सलिल पिता से कटा–कटा से रहता है। जब भी कभी वह पिता से मिलने आता है तो वह महसूस करता है कि यहॉ का वातावरण कुछ नहीं बदला है। पिता के साथ बचपन बिताए गये पलों को वह याद करता है। उन पलों को याद करता हुआ सलिल कहता है, 'पापा भी तो उसे वहीं बैठे मिलते है, वह जब भी आता है, उसकी कार पहचान जाते है और बच्चे की तरह उत्साहित हो नीचे उतर जाते है।'[६] स्पष्टत: लेखिका ने पिता–पुत्र के प्रेममयी संबंध को उजागर करने का प्रयास किया है।

अनमेल–विवाह: परम्परा एवं रूढीगत मान्यताओं के चलते वर्तमान में भी भारत के कई क्षेत्रों में अनमेल विवाह हो रहे है। जिसके कारण स्त्री जीवन में अनेक समस्याएं आती है। 'कठपुतलियॉ' कहानी में मनीषा कुलश्रेष्ठ ने अनमेल विवाह की समस्या का शिकार हुई नायिका सुगना को दर्शाया है। इस कहानी में आर्थिक परिस्थिती की वजह से उसके पिता उसका विवाह उससे उम्र में बड़े, अपाहिज तथा विधुर पुरूष के साथ कर देते है। जिसका स्पष्ट उदाहरण यहॉ व्यक्त है, 'तेरह साल की सुगना का ब्याह तीस बरस के अपाहिज और विधुर कठपुतली वाले रामकिशन से हो गया।'[७] लेखिका ने सुगना के माध्यम से समाज की उन लड़कियों की इच्छिाओं, सपनों को टुकडे–टुकडे होते हुए दर्शाया है, जो आर्थिक परिस्थिती कमजोर होने की वजह से अनमेल विवाह जैसी समस्या का शिकार हो जाती है। 'एक सावली छाया' तथा 'भाग्य लक्ष्मी' कहानी में भी लेखिका ने अनमेल विवाह की समस्या को उजागर किया है।

जाति प्रथा: प्राचीन काल से ही जाति प्रथा प्रचलित रही है। जाति प्रथा अभिशाप की तरह समाज में व्याप्त है। रचनाकार ने अपने कहानियों के माध्यम से जाति प्रथा जैसी समस्या को समाज को जाग्रत करने का अभूतपूर्व कार्य किया है। जाति प्रथा का उल्लेख लेखिका की कहानी 'अवक्षेप' में मिलता है। कहानी की नायिका पदमा संशोधन कार्य हेतु एक रेजीडेंसी कैम्पस और आदिवासी कन्या छात्रावास में जाती है। छात्रावास में वार्तालाप करते हुए वह जाति प्रथा के बारे में कहती है कि, 'इनमें से ज्यादातर लड़कियॉ भील जनजाति की है। सही अर्थों में वन कन्याऐं। सर्वे का केव्हचनेयर भरवाते हुए पता चलता है कि कुछेक लड़कियॉ जो थोडे गोरे रंग की थी, वे कंजर जनजाति की थी।'[८] इससे स्पष्ट होता है कि जाति प्रथा ने वर्षों से समाज को जकड़ कर रखा है। 'मास्टरनी' तथा 'क्या यही है वैराग्य' कहानी में जाति प्रथा जैसी सामाजिक समस्या को लेखिका द्वारा वर्णित किया गया है।

पितृसत्तात्मक समाज एवं स्त्री: भारतीय संस्कृति में पितृसत्तात्मक समाज की प्रधानता रही है। लेखिका ने कहानियों के माध्यम से पितृसत्तात्मक समाज में रह रही स्त्री को दर्शाया है। 'बौनी होती परछाई'

कहानी में कहानी की नायिका रोहिणी को सन्देह की दृष्टि से देखा जाता है, क्योंकि वह अविवाहित है। एक अविवाहित स्त्री के प्रति पितृसत्तात्मक समाज की सोच को व्यक्त किया है, 'च चू च चू, बेचारी में कमी क्या है, सुन्दर है, कमाउ है। सॉवली है पर नक्श कितने अच्छे है। साल–दर साल उम्र बढती जा रही है।'[९] यहॉं स्पष्ट है कि पितृसत्तात्मक समाज में अविवाहित होना स्त्री को सन्देह के घेरे में खडा करता है। 'क्या यही है वैराग्य' तथा 'लेट अस ग्रो टुगेदर' कहानी में पितृसत्तात्मक समाज और स्त्री की स्थिती को चित्रित किया गया है।

वेश्यावृत्ति: विभिन्न समस्याओं से प्रताड़ित होकर नारी इस वेश्यावृत्ति जैसे व्यवसाय को स्वीकार करने हेतु बाध्य होती है। 'कालिन्दी' नामक कहानी के माध्यम से रचनाकार ने वेश्यावृत्ति की समस्या को रेखांकित किया है। कालिन्दी का पुत्र वेश्याओं के मोहल्ले में रहने वाली अपनी मॉ को वेश्यावृत्ती करने वाली स्त्री समझता है। इसका वर्णन इस वाक्य से स्पष्ट होता है, जब वह मॉ से कहता है कि, 'उस दिन भी मेरे मुॅह से कस्टमर शब्द सुनते ही पगला गई। शरीफ बनती है, गली के और बच्चे दिन–रात कस्टमर की बात करते है, उनको कोई औरत कुछ नहीं कहती । यह है नाटक तब मैंने उसे कुछ भी कहना पूछना छोड़ दिया। मुझे शक नहीं, यकीन था वह मुझे स्कूल छोड़कर के धंधा किया करती थी।'[१०] इस दृश्य के माध्यम से वेश्यावृत्ती को स्पष्ट करने का प्रयास किया है। लेखिका ने अपनी 'रंग, रूप, रस, गन्ध' कहानी में भी वेश्यावृत्ति की समस्या का चित्रण किया है।

अंधविश्वास: मनीषा कुलश्रेष्ठ ने अंधविश्वास जैसी सामाजिक कुरीति को अपनी कहानियों में रेखांकित किया है। 'कुरंजा' कहानी में गॉव के लोगों के अंधविश्वास ने एक महिला को डायन बना दिया। महिला अपने पुत्र का स्कूल में दाखिला कराने हेतु गॉव के मास्टर से बात करने जाती है, मास्टरसाब उस कुरंजा नाम की महिला को देखते ही भयभीत हो जाते है। तब कालू मास्टरसाब को उसके बारे में बताते हुए कहता है, 'कौन कुरंजा, वो डाकण रांड! डाकन याने के डायन है. .वो। कुछ समझे मास्टरसाब।'[११] व्यक्ति की स्त्री के प्रति उत्पन्न सोच अन्धविश्वास को पाले है, उसे रचनाकार ने अभिव्यक्त किया है।

यौन शोषण: यौन शोषण की समस्या प्राचीन काल से चली आ रही है। वर्तमान समाज में भी युवतियों का यौन–शोषण किसी न किसी रूप में घर, कार्यालय, मठों, पाठशालाओं, छात्रावासों इत्यादी स्थानों पर किया जाता है। मनीषा कुलश्रेष्ठ ने अपनी कहानियों में समाज में व्याप्त यौन शोषण की समस्या को रेखांकित किया है। 'फॉस' कहानी में एक पिता द्वारा अपनी पुत्री के साथ किए गए यौन शोषण का चित्रण मिलता है। 'रंग रूप रस गंध' कहानी में विधवाओं के साथ मठों में होने वाले कुकृत्यों जैसी समस्याओं को दर्शाया गया है।

निष्कर्ष: इक्कीसवीं सदी की महिला कहानीकारों में मनीषा कुलश्रेष्ठ का नाम उल्लेखनीय है। उनके लेखन में विषय की विविधता के दर्शन होते है। उपरोक्त मुद्‌दों के आधार पर स्पष्ट होता है कि मनीषा कुलश्रेष्ठ ने अपनी कहानियों के माध्यम से सामाजिक यथार्थ, समाज की ज्वलंत समस्या, सामाजिक कुरितिओं, अंधविश्वास, धार्मिक आडम्बर, वेश्यावृत्ति, पितृसत्तात्मक समाज, जाति प्रथा आदि विभिन्न समस्याओं को रेखांकित कर समाज में सामाजिक चेतना निर्माण करने का अविस्मरणीय प्रयास किया है। उनकी कहानियों में राजस्थानी परिवेश के दर्शन होते है। उनकी रचनात्मक भाषाशैली अन्य कथाकारों से भिन्न है। अपनी इसी कला की वजह से आज वे हिन्दी साहित्य के जगत में लोकप्रिय रचनाकार है।

संदर्भ सूची :

१. *राय विजय, 'समकालीन हिन्दी कहानी का स्त्री पक्ष', अनन्य प्रकाशन, नवीन शाहदरा, दिल्ली, प्र.स. २०२१, पृ.सं. १११*
२. *शुक्ल आचार्य रामचन्द्र, हिंदी साहित्य का इतिहास, काशी नागरी प्रचारिणी सभा, तेरहवॉं सं, २०१८, पृ.सं. १६*
३. *कुलश्रेष्ठ मनीषा, 'रंग–रूप–रस–गंध', सामयिक प्रकाशन, नई दिल्ली, सं. २०२२, पृ. सं. ५२२*
४. *कुलश्रेष्ठ मनीषा, 'कठपुतलियॉं कहानी संग्रह', भारतीय ज्ञानपीठ, नई दिल्ली, तृ.सं. २०१०, पृ.सं. १०७*
५. *कुलश्रेष्ठ मनीषा, 'कठपुतलियॉं कहानी संग्रह', भारतीय ज्ञानपीठ, नई दिल्ली, तृ.सं. २०१०, पृ.सं. १०७*
६. *कुलश्रेष्ठ मनीषा, 'कठपुतलियॉं कहानी संग्रह', भारतीय ज्ञानपीठ, नई दिल्ली, तृ.सं. २०१०, पृ.सं. २३*
७. *कुलश्रेष्ठ मनीषा, 'कठपुतलियॉं कहानी संग्रह', भारतीय ज्ञानपीठ, नई दिल्ली, तृ.सं. २०१०, पृ.सं. ८*
८. *कुलश्रेष्ठ मनीषा, 'कठपुतलियॉं कहानी संग्रह', भारतीय ज्ञानपीठ, नई दिल्ली, तृ.सं. २०१०, पृ.सं. ९१*
९. *कुलश्रेष्ठ मनीषा, 'बौनी होती परछाई', कहानी संग्रह, मेधा बुक्स, नवीन शाहदरा, दिल्ली, सं. २००३, पृ.सं. १००*
१०. *कुलश्रेष्ठ मनीषा, 'कुछ भी तो रूमानी नहीं', कहानी संग्रह, अंतिका प्रकाशन, गाजियाबाद, प्र.सं.२००८, पृ.सं. ३१*
११. *कुलश्रेष्ठ मनीषा, 'कठपुतलियॉं कहानी संग्रह', भारतीय ज्ञानपीठ, नई दिल्ली, तृ.सं. २०१०, पृ.सं. १००*

जगदंबा प्रसाद दीक्षित के कथा साहित्य में वेश्या जीवन

प्रा. लक्ष्मण किसनराव पेटकुले, *(हिंदी विभागाध्यक्ष), एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर, जि. भंडारा मो. ९९२१४१४२९८*

प्रस्तावना: समाज का एक ऐसा तबका जिनकी ओर व्यक्ति, समाज, संगठन संस्थाओं, सरकारों और राजनीतिज्ञों का दुर्लक्ष रहा है। वह समाज है वेश्या। वेश्या नाम हर दौर में सुनते ही व्यक्ति का उस व्यक्ति के प्रति देखने का नजरीया बदल जाता है। और हीन दृष्टि से उसकी और हम देखते हैं। ऐसे कौन–से कारण है जो हम वेश्याओं की ओर हीन नजर से देखते हैं, ऐसा कौन–सा गलत–सलत काम वेश्या करती है। जिसकी हर इंसान उससे घृणा करता है। लेकिन यह हमने कभी सोचा नहीं की हमारे द्वेष और घृणा के पीछे कौन है। क्या कारण है कि हम वेश्याओं से द्वेष भाव रखते हैं। अगर इस विषय की तह तक जाए। तो यह पता चलेगा की उससे हमारे मन में वेश्याओं के प्रति द्वेष भाव के लिए हम स्वयं जिम्मेदार है। औरत को इस व्यवसाय में ढकेलनेवाला दूसरा–तीसरा कोई नहीं बल्कि, एक पति, एक पिता, एक प्रियकर, एक माँ, आदि व्यक्ति ही सामने आयेंगे। इस तरह एक व्यक्ति, एक परिवार, एक समाज उसे देह व्यवसाय के लिए बाध्य करते हुए नजर आएंगे। सोचो उसमें उस व्यक्ति का (वेश्या) का क्या दोष है? जो ठगी गई है, जिसे फंसाया गया है।

कहा जाता है कि साहित्य समाज का आईना है। और उसमें सब साफ–साफ नजर आता है। साहित्यकारों ने समाज में चल रहे ऐसी समस्याओं को बार–बार उजागर करने का प्रयास किया है। हम ऐसे ही एक साहित्यकार की बात कर रहे जिन्होंने अपने साहित्य में वेश्याओं की आवाज उठाई है। इससे पहले यह जानना जरूरी है कि वेश्यावृत्ति से क्या तात्पर्य है। इसके संबंध में कई विद्वानों ने वेश्यावृत्ति की परिभाषा दी है। सामान्य शब्दों में 'वेश्यावृत्ति' शब्द का तात्पर्य है वेश्याकर्म से जीविका अर्जन करना। विभिन्न पाश्चात्य एवं भारतीय विद्वानों ने वेश्यावृत्ति की परिभाषाएँ दी है। प्रसिद्ध समाजशास्त्री इलियट व मैरिल ने वेश्यावृत्ति की व्याख्या करते हुए लिखा है – 'वेश्यावृत्ति स्वच्छंद, संभोग, धन प्राप्ति के लिए स्थापित किया गया वह यौन संबंध है जिससे उद्वेगात्मक उदासीनता विद्यमान रहती है।[१]

'वेश्यावृत्ति' के संदर्भ में सर्वप्रथम व्यवस्थित परिभाषा पुणेकरराव की मिलती है। उनके अनुसार, 'वेश्यावृत्ति' में दो दल अथवा समूह–वेश्याएँ व उनके ग्राहक आवश्यक रुप में सम्मिलित रहते हैं।'[२]

संतोष कुमार मुखर्जी वेश्यावृत्ति को परिभाषित करते हुए कहते हैं, 'वेश्यावृत्ति का तात्पर्य है कि वेश्या से धन या किसी अन्य रूप में किराये पर स्वच्छंद संभोग करना।'[३]

वेश्यावृत्ति की व्याख्या करनेवाले उपरोक्त सभी विद्वानों ने स्वीकार किया है कि वेश्यावृत्ति में बिना किसी भेदभाव के विभिन्न व्यक्तियों से यौन संबंध स्थापित किए जाते हैं। किंतु स्वच्छंदता के साथ–साथ धन की स्थिति भी विद्यमान रहती है। मुख्य रूप से इन संबंधों में अर्थ ही माध्यम होता है। अन्य माध्यम गौण रहते हैं। अर्थात् वेश्यावृत्ति के पिछे अर्थकारण ही महत्वपूर्ण कारण माना जाता है। इसी बात को जगदंबा प्रसाद दीक्षित अपने उपन्यास 'मुरदाघर' में विस्तृत रूप में रखने का प्रयास किया है।

'मुरदाघर' एक ऐसा उपन्यास जिसमें मुंबई की धारावी झोपड़पट्टी में पनपरही वेश्यावृत्ति को लेखक ने वस्तुनिष्ठ और संवेदनात्मक धरातल पर प्रस्तुत किया है। इस उपन्यास में जहाँ एक और गंदगी, चिथडापन, सड़ांध, बदबू, झुग्गी झोपड़ियों में वेश्याएँ जीवन–यापन करने के लिए मजबूर है तो वह अपने पेट की ज्वाला बुझाने के लिए स्वयं के शरीर को दूसरों के हवस अग्नि में मिटाने के लिए तैयार है। तो दूसरी ओर गगन को चुमती इमारते हैं जिसमें रोशनी जगमगा रही है। इसी विसंगति को जगदंबा प्रसाद दीक्षित ने दिखाते हुए कहा है, 'सफेद रोशनी से जगमगाती ऊँची इमारतों की लंबी कतार की दूसरी ओर बसे उन झोपड़पट्टीवाले लोगों की अभिशप्त जीवन की गाथा है। जो सड़ांध से भरी हुई जिंदगी में साँस लेने को विवश है। ये लोग जिंदा इसलिए है कि इनकी साँस चल रही है। अत: इनका जीवन पशुवत् है। इनके सामने हर सुबह..... हर शाम..... एक ही सवाल... कैसे जले चूल्हा?'[४]

हम आज आजादी के ७५ वर्ष को अमृत महोत्सव के रूप में मना रहे हैं। लेकिन लोगों के सामने सद्य:स्थिति में भी वही प्रश्न कायम है कि हर सुबह..... हर शाम..... एक ही सवाल..... कैसे जले चूल्हा.....? आजादी के अमृत महोत्सव में भी अनेकों समस्याऐं हैं लेकिन मूल रूप से इन्सान की बुनियादी समस्याएँ (रोटी, कपड़ा और मकान) खत्म नहीं हुई इसी प्रश्न की ओर लेखक राजनीतिक लोगों का ध्यानाकर्षीत करने का भरसक प्रयास किया है।

इस उपन्यास में दो कथाएँ समांतर चलती है। एक मैना और पोपट की, तो दूसरी ओर जब्बार और हसीना की। मरियम, रोजी, पारबती, नूरन, जमीला, मंगला, चमेली, बशीरन आदि वेश्याएँ भी इसी उपन्यास की पात्र है। पोपट एक कमजोर व्यक्ति है जो अपनी बीवी को वेश्यावृत्ति के लिए मजबूर करता है और बिवी के पैसों से शराब पीकर उसी को पीटता है। सपने तो उसके बड़े हैं कि अपनी मैना (पत्नी) को चाली में किराये पर खोली लेकर देने का परंतु इसके लिए मेहनत करने की कोई मनशा नहीं। हाजी सेठ की तरह एक ही रात में अमीर बनना चाहता है। इसीलिए रेल्वे स्टेशन पर स्मग्लिंग का काम करने लगता है। कई बार पुलिस उसेपिट चुकी है। हर शाम अपनी पत्नी मैना से मटका खेलने के लिए पैसों की मांग करता है। मैना पोपट की इसी व्यवहार से तंग आकर अपने पति को पोपट को गंदी गालियाँ देती हुई कहती है, 'मादरचोद!..... भेनचोद..... तेरी माँ की.....! तेरा कभी भला नहीं होगा।..... साला हरामी..... तेरा मुरदा निकलेंगा.....। मरेंगा तो पानी भी नई मिलेंगा। अइसा मरद से बेमरद ठीक.....।'[५] मैना इसी बोझ को ढोती हुई अपना बद से बत्तर जीवन जीने को विवश है। ऐसी मैना समाज में न जाने कितनी होगी, जो अपना उधर निर्वाह करने के लिए पति के डर से वेश्यावृत्ति के लिए विवश होती है। एक ओर पति का अत्याचार दूसरी ओर पुलिस द्वारा पकड़े जाने पर पुलिस द्वारा किया जानेवाला

अमानवीय अत्याचार। चक्की की तरह दो पाटों के बीच यह महिलाएँ पीसी जा रही है। सुनवाई करनेवाला कोई नहीं है इतनी विदारक स्थिति इन महिलाओं की है।

जब्बार पुलिस द्वारा तड़ीपार किया गया युवक है जो अपनी पत्नी हसीना और छोटे बच्चे अमजद से मिलने के लिए चोरी–छुपे मिलता है। वह अपनी पत्नी हसीना को वेश्या व्यवसाय करते देख भड़क जाता है। वह देह व्यापार के खिलाफ है। पत्नी बार–बार मना करने पर भी वह मानती नहीं। इसलिए अपने बच्चे और पत्नी को लेकर इस दुनियाँ से दूर चले जाने के लिए रेलवे स्टेशन पहुँचता है। तभी पुलिस उसे पकड़ने के लिए वहाँ पहुंच जाती हैं। पुलिस को देखकर जब्बार हसीना को चले जाने के लिए कहता है। इस पर हसीना कहती है, 'ये भी बोल के जाके क्या खाके रहूँगी तब तलक? और ये छोकरे कू क्या खिलाऊँगी?..... हवा खाके जिंदा रहूँगी तब तलक मैं?'[६]

खिंचकर लेती है अमजद को और चली जाती है। फिर से अपना और अपने बेटे का पेट पालने के लिए वेश्या–व्यवसाय करने के अलावा कोई उपाय उसके सामने नहीं बचता। मैना और हसीना दोनों इस दलदल से बाहर निकलना चाहती है लेकिन परिस्थिति उन्हें ईजाजत नहीं देती।

दीक्षित की 'दृष्टि–परिवर्तन' इस कहानी में वैश्या जीवन और बरबस पुरूषी मानसिकता को व्यक्त किया है। इस कहानी में नयनतारा नामक औरत एक उच्च दर्जे के वेश्या है। तथा वह बिन ब्याहे एक बच्चे की माँ है। इस बच्चे का पिता बच्चे को मार डालना चाहता है। लेकिन उससे बचाकर नयनतारा बच्चे को आग्रा कॉन्वेन्ट में भरती कर अपने बच्चे को सुरक्षितता प्रदान करती है। और उसकी पढ़ाई के लिए वेश्या व्यवसाय को अपनाती है। बड़े–बड़े होटल पर उसका यह व्यवसाय चलता है। एक होटल में उनकी पहचान मि. वर्मा से हो जाती है जो अपने काम के सीलसीले में वे इलाहाबाद आए हुए हैं। नयनतारा अपनी सारी आपबीती मि. वर्मा को बता देती है। उसके इस त्याग और समर्पण से मि. वर्मा काफी प्रभावित हो जाते हैं। और नयनतारा की इज्जत मि. वर्मा के मन में और बढ़ जाती है। लेकिन मि. वर्मा को जैसे ही पता चलता है की नयनतारा इस हॉटल पर वेश्या व्यवसाय करने आई है। तब मि. वर्मा भी अपनी बरबस पुरूषी मानसीकता का परिचय देते हुए अपनी वासना की भूख को नयनतारा के साथ मिटा लेता लेते हैं।

'गंदगी और जिंदगी' इस कहानी में उस्मान गुलनार को हैद्राबाद से शादी करने का वादा कर उसे मुंबई में भगा कर लाया है। मुंबई आने के बाद उस्मान गुलनार को वेश्यावृत्ति करने के लिए मजबूर कर देता है। गुलनार के इंकार करने के बावजुद उसे जान से मार डालने की धमकी देता है। रोज रात नशे में मार–पीटकर पैसों की माँग करता है। तथा वेश्या व्यवसाय करने के लिए विवश करता है।

दीक्षित ने अपनी इस कथा साहित्य में नारी के प्रति संवेदनशील होकर उनके ऊपर होनेवाले अन्याय–अत्याचार को पाठकों तक पहुँचाने की कोशिश की है। तथा उन्होंने जो नारी पात्र चुने हैं जैसे नैना, हसीना, नयनतारा, गुलनार आदि यह सब औरतें स्वेच्छा से इस व्यवसाय में नहीं आई बल्कि परिस्थितियों ने उन्हें इस व्यवसाय में ढकेल दिया है।

संदर्भ :

१. आधुनिक हिंदी उपन्यास, व्यक्ति विघटन के निकषपर : डॉ. नीरज जैन, निर्मल पब्लिकेशन, शहादरा, दिल्ली, पृ. ५३.
२. वही, पृ. ५३.
३. वही, पृ. ५३.
४. 'मुरदाघर' जगदंबा प्रसाद दीक्षित, संभावना प्रकाशन, रेवतीकुंज, हापुड, पृ. १२६
५. वही, पृ. १२.

दलित पॅंथर : एक संघर्ष पर्व

डॉ. नारायण कांबळे, *प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, स्वामी विवेकानंद पदव्यूत्तर महाविद्यालय, शिरूर ताजबंद जि. लातूर*

भारतीय स्वातंत्र्याला २५ वर्ष आणि बाबासाहेबांच्या महापरिनिर्वाणाला सोळा वर्षे झाली होती. बाबासाहेबांच्या महापरिनिर्वाणानंतर दलित चळवळ काही काळ थंडावल्यासारखी झाली होती. या काळात दलितावरील अन्याय अत्याचारात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली होती. तर दुस—या बाजूला या जुलूम, अत्याचाराला वाचा फोडणारी प्रभावी अशी संघटना दलितांकडे नव्हती. याच काळात शिक्षण, विज्ञान, कायदा, आंबेडकरी विचारधन व चळवळ यामुळे दलित सुशिक्षित तरुणांमध्ये आत्मसन्मानाची भावना प्रबळपणे वर्धमान होत होती. दलितांना भेडसावणारे प्रश्न २५ वर्षात स्वतंत्र भारत सरकारने सोडविलेले नव्हते. अशावेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा वारसा सांगणारा रिपब्लिकन पक्ष मात्र सत्ता, स्वार्थी, तडजोडी लाचारी आणि गटबाजीने बरबटलेला होता. अस्पृश्यतेच्या प्रश्नावर स्वतंत्र अशी संघटनात्मक चळवळ उभी राहिली नव्हती. जातीअंताच्या प्रश्नावर भक्कमपणे व प्रखरपणे लढणारी संघटना असणे ही त्या वेळेची गरज वाटत होती. अशा परिस्थितीत महाराष्ट्रातील शिक्षण घेणारे तरुण शहरा शहरात संघटित झाले होते. प्रत्येक महाविद्यालयात रिपब्लिकन विद्यार्थी संघटना स्थापन झालेल्या होत्या. या संघटनातून दलित विद्यार्थी सामाजिक प्रश्नावर संघर्ष करीत होते. पण या चळवळी खूपच सुट्या व तोकड्या स्वरूपात होत्या. त्याचे बळ महाविद्यालयाच्या होस्टेल पुरतेच मर्यादित होते. या सर्व तरुणांनी महाराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थिती लक्षात घेऊन 'दलित पॅंथर' संघटनेचा उदय झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरावरील असीम श्रद्धा, दलित समाजाविषयीचा अपार जिव्हाळा, सामाजिक विषमतेविरुद्ध पेटून उठलेले तरुण, त्यामुळे दलित पॅंथर ही संघटना थोड्याच काळात नावारूपाला आली. दलित पॅंथर म्हणजे दलितावर होणा—या अन्यायाविरुद्धची जळजळीत प्रतिक्रियाच आंबेडकरांच्या निधनानंतर मरगळ आलेल्या दलित समाजाला पॅंथर एक नवी ठिणगी वाटू लागली. आपल्या मुक्तीची आशा वाटू लागली. दलित पॅंथरच्या उदयामुळे दलित तरुणांच्या मनात विषम व्यवस्थेची असलेल्या संतप्तपणाला एक नवे व्यासपीठ जसे मिळाले तसेच दलित समाजात चळवळीचे चैतन्य निर्माण झाले होते. हे नाकारता येत नाही. दलित पॅंथर चळवळ ही महाराष्ट्रातील सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय जीवनातील एक ऐतिहासिक घटना होती. दलित पॅंथर ही आंबेडकर राजकारणातील युवकांची एक अत्यंत महत्त्वाची सामाजिक, राजकीय आक्रमक संघटना होती. दलित साहित्य चळवळीचा कृतिशील आणि प्रखर अविष्कार म्हणजे दलित पॅंथर होय. आंबेडकरोत्तर कालखंडात ज्या लढाऊ चळवळीचा जन माणसावर प्रभाव राहिला त्यात 'दलित पॅंथर' या संघटनेला अधोरेखित करावेच लागेल. गाव खेड्यापासून महानगरापर्यंत सर्व पातळ्यावर पॅंथरच्या छावण्या होत्या. कार्यकर्ते सक्रिय होते. रचनात्मक कार्यक्रम होते. अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करणारी संघटना म्हणून पॅंथरचा लौकिक होता आणि सामान्य माणसात चळवळीच्या पातळीवर सुरक्षिततेची भावना निर्माण करण्यात पॅंथरचे नेतृत्व यशस्वी झाले होते. एखाद्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यात शिर्षस्थ नेत्याप्रमाणेच सामान्य पॅंथर कार्यकर्ता ही तितकाच प्रभावशाली व सक्षम होता. या चळवळीचा परिणाम केवळ आणि केवळ दलितावरच नाही तर संपूर्ण महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनावर झाला. दलित पॅंथरची स्थापना ९ जुलै १९७२ रोजी औपचारिक रित्या नामदेव ढसाळ, राजा ढाले, ज. वी. पवार या तरुणांनी केली. तिची निर्मिती म्हणजे व्यवस्थेला दिलेली जबरदस्त प्रतिक्रिया होती. नव्हे तर गटबाज रिपब्लिकन नेत्याच्या विरुद्धची जनतेची प्रतिक्रिया होती. दलित पॅंथरने सुरुवातीच्या एक दशक महाराष्ट्राच्या आणि देशाच्या सार्वजनिक जीवनात प्रभावशाली भूमिका बजावली. पॅंथरने दलितांच्या राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक जीवनात अमुलाग्र बदल केला. अस्तित्वाबरोबरच अस्मिता ही महत्त्वाची असते. हे रुजवण्यात ती यशस्वी झाली. विशेष म्हणजे दलित पॅंथरमुळे दलितांचे स्वतंत्र राजकारण उभे केले. स्वाभिमानाला राजकारणाच्या केंद्रस्थानी आणले. लाचार राजकारणावर फटकारे मारले. पॅंथरच्या चळवळीने नवी राजकीय भरती केली. तरुणांचा सहभाग वाढविला. मागास समाजातील मरगळ झटकून टाकली आणि परिवर्तनाच्या चळवळीत नवचैतन्य निर्माण केलं. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणानंतर निष्क्रिय झालेले नेते तसे रिपब्लिकन नेत्यांनी विद्रोही आंबेडकरी पॅंथरला जन्माला घातले. भारतीय सामंतशाहिने कल्याणकारी राज्यावर घाला घातल्याने दलित तरुणांना आक्रमक संघटना उभी करावी लागली, असे मत डॉ. रावसाहेब कसबे व्यक्त करतात. तर पॅंथर नेते, साहित्यिक प्रा. अरुण कांबळे यांनी रिपब्लिकन नेत्यांनी दलित समाजाच्या मूलभूत प्रश्नाकडे विशेष लक्ष दिले नाही. त्याचवेळी दलित साहित्याने शिक्षित तरुणांमध्ये नव्या जाणिवा, नव्या वाटा विकसित केल्या असे मत नोंदवितात. तर पॅंथरवर संशोधन करणा—या संशोधिका डॉ. लता मुरुगकर यांनी दलित पॅंथरच्या निर्मितीला कारणीभूत ठरणारे पाच घटक सांगून त्यांचे विश्लेषण केले आहे. ते घटक असे १. त्या काळातील सामाजिक आर्थिक परिस्थिती २. दलित युवकांमधील जाणिवा, सांस्कृतिक संघर्ष ह्यांचा झालेला विकास. ३. दलितावरील वाढते अत्याचार ४. इतर बंडखोर चळवळीचा झालेला परिणाम ५. बंडखोर, स्फोटक, दाहक दलित साहित्य. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर खरी लोकशाही प्रस्थापित करण्याची जबाबदारी भारतातील शासनकर्त्या वर्गावर होती. पंडित जवाहरलाल नेहरू सारख्या अपवादात्मक नेत्यांना त्यांचे भानही होते. त्यासाठी त्यांनी काही संस्थाही उभ्या केल्या होत्या. पण त्यांची व्यापकता आणि परिणामकारकता पुढच्या नेहरू नंतरच्या पिढीत वाढवायला हवी होती. पण तसे झाले नाही. उलट त्याकडे अधिक दुर्लक्ष झाले. साम्यवादी, समाजवादी, आंबेडकरवादी हे याबाबत सतर्क होते पण स्वातंत्र्यानंतर पुढील २५ वर्षात त्यांचा प्रत्यय आला नाही. या २५ वर्षात चार पंचवार्षिक योजना, पाच सार्वत्रिक लोकसभेच्या निवडणुका, विविध राज्यातील विधानसभांच्या निवडणुका तसेच दोन युद्धे झाली. पण सामान्य माणसाच्या आयुष्यात फार मोठे बदल झाले नाहीत. समता, स्वातंत्र्य, यांच्यापासून तो दूरच राहिला,

त्यांच्या पाठीमागचे दारिद्रय आणि शोषण संपले नाही. म्हणूनच, 'स्वातंत्र्य हे कुठल्या गाढवीचे नाव आहे?' असा संतप्त सवाल नामदेव ढसाळ विचारत होते. तर राजा ढाले हे ही काही मागे नव्हते ते साधना साप्ताहिकातून आपल्या संतप्त भावना व्यक्त करत होते. परिणामी राजा ढालेंचा लेख पॅंथरच्या निर्मितीस तत्कालीन कारण ठरला असला तरी त्या पाठीमागे वरील पार्श्वभूमी होती.

१९७२ साली उदयास आलेल्या या चळवळीने 'दलित' या संकल्पनेला व्यापक अर्थ प्राप्त करून दिला. जातीयता, अस्पृश्यता, सरंजामी व वर्गीय शोषणाच्या व्यवस्था, पुरुष समावाद या व्यवस्था व विचार प्रणालीमुळे असमानतेचे, अधिकारहीन नाकारलेले जीवन जगणा—या सर्वहारा जाती, वर्ग व स्त्रिया हे दलित आहेत व दलितांचा लढा हा मूलभूत सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक बदलाचा लढा असून संपूर्ण क्रांती हा या लढ्याचा अंतिम उद्देश आहे ही मांडणी दलित पॅंथरने केली. जातीय, वर्गीय, लैंगिक, सत्ताव्यवस्थांना झुगारून न्याय, समता व मानवी जीवनाची प्रतिष्ठा या मूल्यावर आधारलेली नवी समाज व्यवस्था निर्माण करणे हा या लढ्याचा अंतिम उद्देश होता.

दलित पॅंथरला जरी आता पन्नास वर्षे पूर्ण होत असली तरी तिचा प्रभावशाली कालखंड सुरुवातीचाच राहिला. त्या वेळेचा तिचा झंजावात सर्वांना अचंबित करणारा होता. अस्वस्थ समाजाला तो आशेचा किरण दिसत होता. दलित पॅंथर जरी मुंबई, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, नागपूर इत्यादी शहरात उदयाला आली असली तरी ती अतिशय अल्पकाळात महाराष्ट्राच्या खेडोपाडी, वाड्या वस्त्यांवर पोहोचली होती. नंतर ती महाराष्ट्र बरोबरच गुजरात, मध्यप्रदेश, पंजाब, उत्तरप्रदेश या राज्यातही पोहचली होती. पॅंथरच्या निर्मितीनंतर प्रथमच मोठ्या प्रमाणात जात—वर्ग समन्वय की विरोध? अशी व्यापक चर्चा घडली. त्यानंतर त्यामधील एक गट मार्क्स—आंबेडकर समन्वयवादी होता तर दुसरा पारंपरिक होता. पण ह्या चर्चेमुळे दलित राजकारणात सिद्धांत आणि विचार प्रणालीला वेगळे महत्त्व प्राप्त झाले. त्यामुळे आंबेडकरोत्तर आंबेडकरवादाचा विकास होण्यास हातभार लागला. पॅंथर चळवळीने वैचारिकतेच्या व संघटनेच्या पातळीवर नवे, वेगळे काही अंशी विरोधी देखील मतप्रवाह, मतांतर व पेच अनुभवलेले आहेत. गतिहीनता व दुर्लक्षिलेपणा या अवस्थांना सामना केला आहे. असं असूनही समाज व्यवस्थेच्या सर्वात तळाशी गाडलेल्या घटकांमध्ये या व्यवस्थेचे आकलन व व्यवस्था बदलाची जाणीव व नवी न्यायावर आधारलेली व्यवस्था निर्माण करण्याचा व त्यासाठी मूलभूत व निरंतर संघर्षाशिवाय पर्याय नाही ही जाणीव व आशावाद दलित पॅंथर चळवळीने प्राप्त करून दिला. हे नाकारता येत नाही. दलित पॅंथरने आरंभीच्या काळात जे भरीव काम केले त्यात प्रामुख्याने सरकारी व निमसरकारी क्षेत्रातील आरक्षण भरतीसाठी केलेले आंदोलन, त्यांची फलश्रुती म्हणजे आज मोठ्या प्रमाणात सेवेत असलेला अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, भटक्या विमुक्त जमाती. तसेच इतर मागासवर्गीय वर्ग दिसतो. पॅंथरने सरकारी क्षेत्रातील आरक्षणाबरोबरच शैक्षणिक क्षेत्रातही मोठे काम केले. शिष्यवृत्ती वाढीसाठी केलेले आंदोलने तर ऐतिहासिक ठरली. त्यामुळेच घरची आर्थिक परिस्थिती अतिशय बिकट असतानाही विद्यार्थी मोठ्या प्रमाणात उच्च शिक्षण घेऊन समाजात स्वत:ची सन्मानाची ओळख करू शकले. पॅंथरने सर्वात प्रभावी काम केले ते म्हणजे दलितावर गावगाड्यात जे हल्ले होत होते ते आक्रमणे रोखले. काही प्रसंगी प्रतिहल्ला केला. पॅंथरच्या अत्याचार विरोधी भूमिकेमुळे आणि देशभरात वाढत्या अत्याचाराचे स्वरूप लक्षात घेत भारताच्या संसदेला १९८९ साली अनुसूचित जाती जमाती अत्याचार (प्रतिबंधक) कायदा करावा लागला आणि अत्याचार मुक्त भारत ध्येय निश्चित करावे लागले. याशिवाय महागाई, बेरोजगार, झोपडपट्टीतील नागरी सुधारणा, महार वतनाच्या जमिनी, गायरानातील जमिनी, दलितांना मिळाव्यात यासाठी केलेले आंदोलने, तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव मराठवाडा विद्यापीठास द्यावे यासाठी आंदोलने अशा कार्यक्रमांना पॅंथरने प्राधान्य दिले आणि महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनाचा चेहरा मोहराच बदलून टाकला.

१९९० साली दलितांवरील अत्याचार पुन्हा वाढू लागले. दलित राजकारणात दुही वाढल्याने अत्याचार वाढत होते. ते रोखण्याच्या हेतूने दलित ऐक्य प्रक्रिया सुरू झाली. आणि त्यातूनच १९९१ साली मुंबईमधील दादरच्या शिवाजी पार्क मैदानात रामदास आठवले गटाच्या भारतीय दलित पॅंथर आणि नामदेव ढसाळ प्रणित दलित पॅंथर हे रिपब्लिकन पक्षात विलीन झाले. पण काही महिन्यातच ऐक्यवादी रिपब्लिकन पक्षात फूट पडली. आणि नामदेव ढसाळ यांनी दलित पॅंथर चा गट कायम ठेवला. आज कांही तुरळक ठिकाणी पँथरच्या छावण्या आहेत, पण पॅंथरच्या चळवळीतून जो कार्यकर्ता तयार झाला तो मात्र मोठ्या प्रमाणात महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक राजकारणात क्रियाशील आहे.

दलित पॅंथर च्या जडणघडणीत दलित पॅंथर नेतृत्वाचा मोठा वाटा आहे. त्यांची स्वत:ची अशी वैशिष्ट्ये होती. १. पॅंथरच्या सर्व नेत्यांची वय २० ते ३० वयोगटातील होते. २. पॅंथर चे नेतृत्व संवेदनशील, भावनाशील व सर्जनशील होते. ३. नेत्याकडे धैर्य धाडस आणि कमालीची आक्रमकता होती ४. कोणालाही राजकीय पार्श्वभूमी नव्हती. ५. झोपडपट्ट्यात, कामगार वस्तीत राहणारे कनिष्ठ वर्गातून आलेले होते. ६. दलित पॅंथर मध्ये संघटनात्मक लोकशाहीचा अभाव होता. ७. दलित पॅंथरच्या नेत्यांनी ज्या कारणामुळे रिपब्लिकन पक्षाच्या नेत्यावर टीका केली. तेच मुद्दे पॅंथरच्या नेतृत्वात पुढे दिसू लागले.

पॅंथरच्या नेतृत्वात जरी कमी अधिक उणीवा असल्या तरी त्यांनी उभी केलेल्या चळवळीचे महत्त्व असाधारण आहे. त्यांचे योगदान महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत अत्यंत महत्वाचे आहे. कारण दलित पॅंथर चळवळीकडे आंबेडकरी विचारांचा क्रांतिकारी असे होता पण ही चळवळ अंतर्गत कलहामुळे, प्रशासकीय यंत्रणेने तिचा नि:पात करण्यासाठी केलेल्या योजनाबद्ध प्रयत्नामुळे गतीहीन व खिळखीळी झाली आहे. या चळवळीचा क्रांतिकारी चेहरा आता धूसर झाला आहे. नव्हे तर पँथरचा झंझावात कमी झाला असला तरी तिचे महत्व कमी झाले नाही. कारण सत्तरच्या दशकातील प्रश्न आजही संपले नाहीत. उलट १९९० नंतर आलेल्या जागतिकीकरणात ते अधिक अवघड बनले आहेत. सर्वच सार्वजनिक उद्योगांचे खाजगीकरण केले जात आहे त्यातून कल्याणकारी राज्य मोडीत निघाले आहे. सरकार सर्वसामान्य, गोरगरिबांचे,

मागासलेल्या समुदायांचे की भांडवलदाराचे हा प्रश्न निर्माण झाला आहे. मागच्या तीन दशकात सरकारवर मुठभर भांडवलदारांचा प्रभाव राहिला आहे. त्यामुळे समाजात विषमता तर वाढलीच आणि सामान्य माणूस सर्वच लाभांपासून वंचित राहिला. भारताची मागची तीन दशके अस्मितेच्या राजकारणाची राहिली. त्यात प्रामुख्याने धार्मिक आणि जातीय अस्मिता जागृत करून आपली राजकीय पोळी भाजण्याचा प्रयत्न झाला. त्यामुळे जातीवाद पराकोटीला गेला आहे. अत्याचाराचे प्रमाण कमी न होता दिवसेंदिवस वाढत आहे. सर्व चळवळी क्षीण होत आहेत. सामान्य माणसाची अगतीकता वाढत आहे. महागाई बेरोजगारीच्या समस्या वाढत आहेत. अशा पार्श्वभूमीवर दलित पँथर चे महत्व अधोरेखित होते. दलित पँथर ने दिशा दिली आहे. तो एक विचार आहे. कदाचित ती क्षीण असेल, पण ती संपली नाही. तिची गरज आजही आहे. ती संपली असेल असे वाटत नाही.

संदर्भ:

1. *पवार ज. वि., दलित पँथर: एक आधिकारीक इतिहास, फॉरवर्ड प्रेस.*
2. *Dalit Panthers: Another View, Economic and Political Weekly. **9** (18):715–716.1974. ISSN 0012-9976. 41497050.*
3. *Gokhale-Turner, Jayashree B. (1979). The Dalit Panthers and the Radicalisation of the Untouchables, The Journal of Commonwealth & Comparative Politics. **17** (1): 77–93. doi:10.1080/14662047908447324.*
4. *Michael, S. M. (2007). Dalits in Modern India: Vision and Values. SAGE. ISBN 978-0-7619-3571-1.*
5. *Mody, Navroz (19 January 1974). "Atrocities on Dalit Panthers". Economic and Political Weekly. **9** (3): 44. JSTOR 4363353.*
6. *Rajawat, Mamta (2004). Encyclopaedia of Dalits in India, Volume 1. Anmol Publications. ISBN 978-81-261-2084-0.*

छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणीक कार्य

डॉ. नवगणकर राजाभाऊ व्यंकटराव*, समाजशास्त्र विभाग, तोष्णीवाल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय सेनगाव. जि. हिंगोली. ४३१५४२*

प्रस्तावना: महात्मा फुले यांच्या सामाजिक कार्याला छत्रपती शाहू महाराजांच्या काळात राजाश्रय मिळाला. सामाजिक लोकशाहीचा पाया ब्रिटीश राजवटीत संस्थांनीक राजे छत्रपती शाहू महाराज यांनी घातला. त्या काळात हिंदुस्थान दोन प्रकारच्या प्रशासकीय व्यवस्थेत विभागला गेला होता. खालसा मुलुख म्हणजे सरळ इंग्रजांच्या ताब्यातील, प्रशासनातील मुलुख आणि संस्थांनी मुलुख म्हणजे देशी राज्यांच्या प्रशासनाखालील मर्यादित स्वतंत्रता असलेले मुलुख. त्याकाळी भारतात ६६२ लहान मोठी संस्थाने होती. छत्रपती शाहू महाराज (१८४८–१९२२) हे ब्रिटीश राजवटीतील कोल्हापूर संस्थानाचे राजे होते. ब्रिटीश राजवटीत संस्थानिक राजे केवळ आपले राज्य टिकवून ठेवण्यासाठीच जीवनभर प्रयत्न करीत होते. परंतु शाहू महाराज याला अपवाद होते. त्यांनी आपल्या संस्थानातील अस्पृश्यांचा आणि मागासलेल्या जातींचा उद्धार शिक्षणाच्या माध्यमातून करण्याचे ठरवले होते. समाजातील गोरगरीब, दिन–दलित, मागासवर्गीय, उपेक्षित व आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल यांच्या सर्वांगीण विकासाला प्राधान्य दिले. शाहू महाराजांनी सर्वसामान्यांना सामाजिक न्याय मिळावा आणि प्रत्येक व्यक्तीचा समान विकास व्हावा यासाठी क्रांतिकारी व पुरोगामी निर्णय घेतले. आपल्या संस्थानात सक्तीचे व मोफत शिक्षण सुरु करून मागासवर्गीय आणि दलितांची मानसिक व सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्ती करण्यासाठी त्यांनी जीवनभर प्रयत्न केले. त्यांनी आरक्षण, अस्पृश्यता निवारण, जातीभेद निर्मुलन, बलुतेदारी पद्धतीवर बंदी, स्त्री शिक्षण, महिला संरक्षण कायदा, देवदासी प्रथेचे उच्चाटन, विधवा पुनर्विवाह कायदा, आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन, भटक्या व गुन्हेगारी ठरलेल्या जमातींचे कल्याण या सारखे समाजोपयोगी निर्णय घेवून ते आमलात आणले. शाहू महाराजांनी आपल्या पहिल्याच जाहीरनाम्यात स्पष्ट केले होते की, मला मिळालेला राज्य अधिकार हा राजवैभव व राजविलास यांचा उपभोग घेण्यासाठी नसून, तो आपल्या रंजल्या–गांजल्या प्रजाजनाच्या विशेषत: गरीब व अज्ञानी जनतेच्या उद्धारासाठी आहे. शाहू महाराज हे लोकराजा व कर्ते सुधारक होते. खऱ्या अर्थाने महात्मा फुले यांनी जे समतेचे बीज पेरले त्याची जोपासना करण्याचे काम शाहू महाराजांनी केले.

उद्दिष्टे: १) छत्रपती शाहू पूर्वकालीन शैक्षणीक स्थितीचा आढावा घेणे. २) छत्रपती शाहू महाराजांचे समताधिष्टीत शिक्षण विषयक विचार जाणून घेणे. ३) छत्रपती शाहू महाराजांनी कोल्हापुर संस्थानात राबविलेल्या शिक्षणविषयक योजना व कार्याचा आढावा घेणे.

अध्ययन पद्धती: या शोध निबंधाचा विषय 'छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणीक कार्य' हा पुनरावलोकन व पुनर्विश्लेषणात्मक असल्यामुळे ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे. वरील उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी ऐतिहासिक संशोधनातील संदर्भ पद्धतीचा वापर करून माहीतीचे संकलन केले आहे. द्वितीय साधने म्हणून, विविध संदर्भ ग्रंथ, संपादीत ग्रंथ, जीवनचरित्रे, शाहू महाराजांनी केलेली भाषणे, त्यांचे जाहीरनामे, संशोधनपर लेख, संकेतस्थळे व इतर ऑनललाईन माहितीचा वापर केला आहे. संकलित माहितीच्या आधारावर शोध निबंधाचे लिखाण करण्यात आले आहे. या शोध निबंधाची व्याप्ती छत्रपती शाहू महाराजांचा कालखंड (२६ जून १८७४ ते ५ मे १९२२) एवढा आहे.

राजर्षी शाहू पूर्वकालीन शैक्षणीक स्थिती: छत्रपती शाहू महाराज १८९४ साली कोल्हापूर संस्थांच्या गादीवर आले तेव्हा अस्पृश्यांच्या आणि मागासलेल्या जातींच्या शिक्षणाची परिस्थिती समाधानकारक नव्हती. या काळात अल्पसंख्य असणारा ब्राह्मण समाज हा सुशिक्षित होता व बहुसंख्य असणारा बहुतांशी समाज निरक्षर होता. प्रशासकीय व्यवस्थेत

ब्राह्मण समाजाचे वर्चस्व होते. प्रशासकीय सेवेत १८९४ मध्ये ब्राह्मण अधिकाऱ्यांची संख्या ६० होती तर ब्राह्मणेत्तर अधिकारी फक्त ११ होते. लोकसंख्येच्या दृष्टीने ही संख्या अतिशय चिंताजनक स्वरूपाची होती. त्याचप्रमाणे शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्येही असेच विषम प्रमाण होते. राजाराम हायस्कूलमध्ये त्या काळात ४४१ विद्यार्थ्यांपैकी ३६८ ब्राह्मण विद्यार्थी होते तर महाविद्यालयात ६१ पैकी ५५ ब्राह्मण विद्यार्थी होते. म्हणजेच ब्राह्मण व ब्राह्मणोत्तर विद्यार्थ्यांमध्ये मोठी शैक्षणिक तफावत होती. यावरून ब्राह्मणापेक्षा ब्राह्मनेत्तर जाती शिक्षणापासून कशा दूर होत्या हे स्पष्ट होते. हे चित्र बदलण्यासाठी शाहू महाराजांनी गोपाळ गोखले, न्या. रानडे, रामकृष्ण भांडारकर, मुंबई प्रांताचे शिक्षण संचालक गाईल्स यांच्याशी विचारू विनिमय केला व नियोजनपूर्वक कार्यक्रम आखले. ते म्हणतात 'जोपर्यंत हिंदुस्थान जातीबंधनानी निगडीत राहील, तोपर्यंत स्वराज्य स्थापने पासून मिळणारे संपूर्ण फायदे त्यास घेता येणार नाहीत. म्हणून निरनिराळ्या समाजातील लोकांना शिक्षण देण्याची पद्धत मी काळजीने अनुसरीत आहे' या कार्यक्रमा अंतर्गत तीन बाबी प्रामुख्याने होत्या. १) कोल्हापूर संस्थानात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी शिक्षण संस्थांची स्थापना वेगळ्या स्तरावर करणे. २) शिक्षणातील अडचण दूर करण्यासाठी कोल्हापूर शहरात वस्तीगृहाची स्थापना करणे व विविध जाती जमातीच्या धर्माच्या मुलांना राहण्याची व जेवणाची मोफत व्यवस्था करणे. ३) शिक्षण संस्थांना आर्थिक मदत करणे. वरील बाबीकडे लक्ष देऊन राजर्षी शाहू महाराजांनी शिक्षण सर्वांना मिळाले पाहिजे यासाठी प्रयत्न केले. वेदोक्त प्रकरण हे शाहू महाराजांना सामाजिक कार्याकडे वळण्यासाठीची अत्यंत महत्त्वाची घटना ठरली.

शाहू महाराजांचे शैक्षणीक विचार व कार्य:

अस्पृश्य, दलितांच्या उत्कर्षासाठी शिक्षण: दलितांना समाजात मानाचे स्थान मिळवून देण्यासाठी शिक्षण हेच महत्वाचे साधन आहे हे ओळखून शाहू महाराजांनी आपल्या राज्यात शैक्षणिक सुधारणा केल्या. शाहू महाराजांनी अस्पृश्यांच्या संदर्भातील समाजातील पूर्वग्रहदूषित दृ ष्टीकोन दूर करण्याचा, त्यांच्यासाठी शाळा व वसतिगृह सुरु करून विकासाचा मार्ग खुला करून देण्याचा, त्यांना समाजात आणि शिक्षणात समान संधी देण्याचा संपूर्ण जीवनभर प्रयत्न केला. त्याकाळी शिक्षण व नोकरी क्षेत्रात ब्राह्मण समाजाची मक्तेदारी होती, बहुजन समाजाला शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. धार्मिक पूर्वग्रहदूषित दृष्टीकोनामुळे अस्पृश्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणणे कठीण काम होते. शाहू महाराजांनी हे कठीण अव्हान स्वीकारून दलितांच्या झोपडीत शिक्षण पोहचविण्याचे महान कार्य केले. शिक्षणांच्या माध्यमातून अस्पृश्यांच्या उन्नतीचे धोरण राबविण्यासाठी त्यांनी कोल्हापुर प्रांतात अनेक वसतिगृहे काढली. अस्पृश्यांची मुले शाळेत व वसतिगृहात आणून त्यांचा शैक्षणिक दर्जा मुख्य प्रवाहातील लोकांच्या बरोबरीने वाढविण्याचा प्रयत्न केला. महाराजांनी २८ नोव्हेंबर १९०६ रोजी कोल्हापुरात महार व चांभार यांच्या मुलांसाठी रात्रशाळेला कायम मान्यता व ४ ऑक्टोबर १९०७ रोजी चांभार व ढोर जातीतील मुलींच्या शाळेला मंजुरी दिली होती. छत्रपती शाहू महाराजांनी अस्पृश्यांसाठी वसतिगृहे बांधण्यास सुरुवात केली आणि आपल्या प्रांतात अस्पृश्यांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार आणि प्रचार करण्यासाठी नवीन शिक्षकांची शेतकऱ्यांच्या मुलातून नियुक्ती करण्यास सुरुवात केली. १९०७ मध्ये, त्यांनी कोल्हापुरात डिप्रेस्ड क्लास मिशनची शाखा स्थापन केली. या अभियानांतर्गत 'मिस क्लार्क विद्यार्थी वसतिगृह' स्थापन करण्यात आले. शिवाय, त्यांनी आपल्या वाड्यात ५० अस्पृश्य विद्यार्थ्यांसाठी मोफत वसतिगृह आणि खानावळ सुरू केली. हे काम त्यांनी आपल्या प्रांतात अविरतपणे चालू ठेवले. अस्पृश्यांच्या उत्थानासाठी वाहिलेल्या संस्थांनाही त्यांनी उदार हस्ते देणग्या दिल्या. १९२० च्या नागपुरात झालेल्या अखिल भारतीय मागासवर्गीय परिषदेचे त्यांनी अध्यक्षपद भूषवले. त्यांनी चोखामेळा बोर्डिंगला पाच हजार रुपये दान दिले. विविध उदात्त कामांसाठी त्यांनी अनेक वेळा उदार हस्ते देणग्या दिल्या. अस्पृश्य समाजातील शिक्षणाच्या प्रसाराबाबत शाहू महाराजांनी केलेले प्रयत्न त्यांच्या विविध आदेशांतून दिसून येतात. २४ नोव्हेंबर १९११ रोजी त्यांनी अत्यंत महत्त्वाचा आदेश जारी केला. या आदेशात सांगितल्याप्रमाणे त्यांच्या प्रांतातील अस्पृश्यांसाठी सर्व प्रकारचे शिक्षण मोफत करण्यात आले. अस्पृश्य वर्गातील गुणवंत विद्यार्थ्यांना दरबारातून विशेष शिष्यवृत्या जाहीर केल्या. त्यांनी अस्पृश्यांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी, त्यांना उत्तेजन व प्रोत्साहन देण्यासाठी ७ एप्रिल १९१९ रोजी एक आदेश जारी करून आर्थिक सहाय्य व वह्या, पुस्तके आणि पेन वाटप करण्यास सुरुवात केली. शिक्षण विभागाने अस्पृश्य आणि मुख्य प्रवाहातील स्पृश्य लोकांमध्ये कोणताही भेदभाव न करता सर्वांना समान वागणूक द्यावी, असा महाराजांनी आदेश काढला. सरकारी अनुदानित शाळांनी अस्पृश्य विद्यार्थ्यांशी आदरपूर्वक वागवावे आणि त्यांना शाळांमध्ये दाखल करावे अन्यत: मुख्याध्यापक व प्राचार्यांना शिक्षा केली जाईल व संस्थेचे अनुदान बंद केले जाईल अशी तंबी दिली. शालेय विभागातील कोणत्याही व्यक्तीने या आदेशाचे उल्लंघन केल्यास त्यांनी सहा आठवड्यांच्या आत राजीनामा पत्र पाठवावे व त्याला पेन्शन मिळणार नाही, प्रत्येक शिक्षकाने अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना मदत करावी अशी त्यांची अपेक्षा होती. महाराजांच्या प्रयत्नामुळे अस्पृश्य शिक्षण घेऊ लागले, ते मानवी हक्कांबद्दल जागरुक झाले हे पुढील स्थिती वरून सिद्ध होते. शाहू महाराजांच्या राज्याभिषेकाच्या वेळी १८९४ मध्ये कोल्हापूर संस्थानात अस्पृश्यांना शिक्षण देणाऱ्या फक्त पाचच शाळा अस्तित्वात होत्या. त्या शाळेत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या फक्त २३४ होती. महाराजांनी अस्पृश्यांत शैक्षणिक जागृती घडवून आणली, त्यांच्या शाळात वाढ केली. शाहू महाराजांच्या अविरत प्रयत्नामुळे १९२२ साली कोल्हापूर संस्थानात २१६२ अस्पृश्य विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. अशा प्रकारे, शाहू महाराज हे अस्पृश्यांच्या शिक्षणासाठी आग्रही होते. त्यांच्या प्रयत्नामुळे प्रांतातील अस्पृश्यांच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढवले.

सर्व जाती धर्मातील विद्यार्थ्यांसाठी वसतीगृहांची स्थापना: सर्व समाजाला साक्षर करण्यासाठी शाहू महाराजांनी प्राथमिक शाळा गावा गावात पोहोचविल्या, परंतु माध्यमिक, उच्च माध्यमिक शिक्षण ग्रामीण भागापर्यंत पोहोचविणे त्या काळात कठीण होते. म्हणून ग्रामीण भागातील होतकरू हुशार आणि गरीब मुलांच्या माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाची गैरसोय होऊ नये म्हणून शाहू महाराजांनी 'वसतीगृहात्मक शिक्षणाची' सोय उपलब्ध करून दिली. 'स्वघरापासून दूर असलेले घर

म्हणजे वसतीगृह' ही भावना विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण केली व वसतीगृहात्मक शिक्षणाची चळवळ सुरू केली. ह्या चळवळीचा मुख्य हेतू समाजाच्या सर्व स्तरातील लोकांना विद्या मिळावी हाच होता. महाराजांनी सर्व जातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी सुरू केलेल्या शैक्षणिक वसतिगृहात दिगंबर जैन बोर्डिंग, लिंगायत विद्यार्थी वसतिगृह, मुस्लिम बोर्डिंग, मिस क्लार्क होस्टेल, दैवज्ञ शिक्षण समाज बोर्डिंग, श्री नामदेव बोर्डिंग, पांचाळ ब्राह्मण वसतिगृह, गौड सारस्वत ब्राह्मण विद्यार्थी वसतिगृह, ख्रिश्चन होस्टेल, कायस्थ प्रभू विद्यार्थी वसतिगृह, वैश्य बोर्डिंग, ढोर चांभार बोर्डिंग ही वसतिगृहे कोल्हापुरात, तर उदाजी मराठा वसतिगृह नाशिक, चौथे शिवाजी महाराज मराठा वसतिगृह अहमदनगर, वंजारी समाज वसतिगृह नाशिक, श्री शाहू छत्रपती बोर्डिंग नाशिक, चोखामेळा वसतिगृह नागपूर, छत्रपती ताराबाई मराठा बोर्डिंग पुणे ही वसतिगृहे महाराजांनी आपल्या संस्थानाच्या बाहेर असणाऱ्या मोठ्या शहरात गोरगरीब आणि सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांच्या सोयीसाठी सुरू केली. परिणामी ग्रामीण वा इतर भागांतून येणाऱ्या सर्वसामान्य आणि गरीब मुलांना शिक्षणाची आवड निर्माण व्हायला मदत झाली. त्या वेळी महाराजांवर अनेक आरोप झाले, की महाराजांनी जातीयता वाढविली, कारण वेगवेगळ्या जातीची वसतिगृहे काढली. महाराज हे समाजात फूट पडत आहेत. परंतु त्या काळातील समाजव्यवस्थाच अशी होती, की नाकापेक्षा मोती जड होत होता. महाराजांनी हा निर्णय घेतला नसता, तर पुढील बराच काळ सर्वसामान्य, गोरगरीब लोकांच्या मुलांना शिक्षणाची दारे उघडणे सोडाच, किलकिले होणे देखील कठीण झालेले असते. म्हणून त्याही परिस्थितीत सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांचे शिक्षण अर्धवट राहू नये यासाठी हा पर्याय निवडला. विशेष म्हणजे काळाच्या ओघात त्यांचा हा पर्याय कमालीचा यशस्वी ठरला. कारण याच सर्व वसतिगृहांतून अनेक नामवंत तयार झाले. थोडक्यात सांगायचे झाल्यास ब्राह्मणवर्ग वगळता उच्चशिक्षितांची पहिली पिढी या वसतिगृहातून निर्माण झाली असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. महाराजांची ही चळवळ मोठ्या प्रमाणात यशस्वी झाली. अशा अनेक जातीसाठी वसतीगृह स्थापन केली. राजर्षी शाहू महाराज शिक्षण प्रसाराचे पहिले शिल्पकार ठरतात. महाराज वसतिगृह योजनेचे जनक या अर्थाने ओळखले जातात.

स्त्री शिक्षण : कोल्हापूर संस्थांनाचा स्त्री शिक्षण विषयक दृष्टिकोन पुरोगामी होता. मुलींच्या व प्रौढ स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या बाबतीत त्यांनी विशेष लक्ष घातले, मुलींच्या उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत त्यांची दृष्टी अत्यंत उद्धार होती. शाहू महाराजांनी स्त्रीयांच्या उद्धारासाठी खास प्रयत्न केले. स्त्रियांना शिक्षण दिले तर भावी पिढ्यांवर चांगले संस्कार होतील त्यातून समाजाची प्रगती होईल. स्त्रियांना शिक्षण मिळाल्या शिवाय त्यांच्यावरील अन्याय दूर होणार नाही. म्हणून महाराजांनी स्त्री शिक्षणाकडे जातीने लक्षे दिले. संस्थानात मुलामुलींच्या शाळा होत्याच, त्यासोबतच मुलींच्या स्वतंत्र शाळादेखील त्यांनी सुरू केल्या. ज्या काळात मुलींना शिक्षणास संधी द्यायला काही पालक तयार होत नव्हते, त्या काळात महाराजांनी मुलींच्या शिक्षणात कमतरता राहू नये यासाठी खास महिला शिक्षणाधिकारी हे पद निर्माण केले आणि त्या पदावर रखमाबाई केळवकर यांच्यासारख्या अत्यंत बुद्धिमान स्त्रीला नेमले. हुशार मुलींना प्रोत्साहन मिळावे म्हणून शिष्यवृत्ती योजना सुरु केली. त्यासोबतच मुलींच्या शिक्षणाला सर्वांनीच प्रोत्साहन द्यावे यासाठी त्यांनी इनामेसुद्धा जाहीर केली. आजच्या शिक्षणाच्या भाषेत त्याला उपस्थिती भत्ता म्हणतात, फरक इतकाच हा उपस्थिती भत्ता आता शाळेच्या हजेरीपटावरील जातीचा प्रवर्ग पाहून शासन देते, महाराजांनी मात्र शाळेत येणाऱ्या प्रत्येक मुलींना हा उपस्थिती भत्ता द्यायला सुरुवात केली होती. मग धर्मनिरपेक्ष मूल्यांचे शिक्षण हे खऱ्या अर्थाने महाराजांनी दिले. कारण त्यांनी कधीही कुणाची जात काढली नाही वा विचारली नाही. सर्वांना समावेशक आणि सहजसुलभ शिक्षण उपलब्ध करून देण्यासाठी आपला खजिना रिकामा केला. स्त्रियांच्या प्राथमिक शिक्षणाबरोबरच माध्यमिक व महाविद्यालयीन शिक्षणाला प्राधान्य दिले. कोल्हापुरात स्थापन झालेल्या इंग्रजी शाळेचे रूपांतर राजाराम महाविद्यालयात केले व या कॉलेजमध्ये शिकणाऱ्या मुलींना मोफत शिक्षण देण्याचा निर्णय घेतला. मुलींनी शिक्षण घेतले पाहिजे यासाठी त्यांनी पुढाकार घेतला त्यासोबतच त्यांनी त्याची सुरुवात आपल्या घरातून केली. रखमाबाई यांची कन्या कृष्णाबाई यांना वैद्यकीय शिक्षण दिले आणि कोल्हापूरमध्ये सरकारी दवाखान्यात डॉक्टर म्हणून काम करण्याची संधी दिली. एवढेच नव्हे, तर त्यांना वैद्यकीय क्षेत्रातील पुढील शिक्षण घेण्यासाठी परदेशीदेखील पाठवले आणि कृष्णाबाई यांनी परदेशात उच्च शिक्षण घेऊन दुसऱ्या महिला डॉक्टर होण्याचा मान पटकावला. अजून एक महत्त्वाची घटना म्हणजे ज्या वेळी त्यांचे चिरंजीव प्रिन्स शिवाजी यांचे दु:खद निधन झाले, त्या वेळेस महाराजांनी त्यांच्या पत्नी इंदुमतीदेवीच्या शिक्षणास घरातूनच विरोध असूनही तो विरोध धुडकावून लावत त्यांना शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. महाराजांच्या शिक्षणविषयक कार्याचे मोठेपण म्हणजे त्यांनी मुलींच्या व प्रौढ स्त्रियांच्या शिक्षणावर भर दिला.

सक्तीचे व मोफत प्राथमीक शिक्षण : शिक्षणाच्या प्रसारासाठी महाराजांनी प्रथम वतनी शिक्षक पद्धती बंद करून वेतनी शिक्षक नेमले. शाहू महाराज म्हणतात 'शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय आहे, आसे माझे ठाम मत आहे. शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती झाली नाही.. .. म्हणूनच सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची हिंदुस्थानला अत्यंत आवश्यकता आहे' त्यासाठी शाहू महाराजांनी २४ जुलै १९१७ रोजी एक हुकूम काढून प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले. त्यानुसार १५ ऑगस्ट १९१७ पर्यंत प्रत्येक गावाची पाहणी करून तसा अहवाल देण्याचा आदेशही दिला. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत देण्यासाठी त्यांनी राज्याच्या उत्पन्नातून एक लाख एवढा निधी राखून ठेवला होता. गाव तेथे शाळा हा उपक्रम राबविला, शाळा सुरू करण्यासाठी मंदिर, धर्मशाळा, चावडी, इत्यादीचा वापर केला. शिक्षकांची नेमणूक गुणवत्तेच्या आधारावर केली व प्राथमिक शिक्षणाबद्दल काही सूचनाही केल्या. १. शाळासाठी शिक्षक नेमणे कठीण असल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या मुलातूनच शिक्षक तयार करावे. २. शेतकऱ्यांच्या मुलांना अन्न, वस्त्र व पुस्तके मोफत पुरवावीत. ३. शेतकऱ्यांच्या मुलासाठी वसतीगृहात्मक शाळा काढाव्यात. ४. देवस्थानासाठी मिळालेला निधी गावातील सोयी सुविधांसाठी उपयोगात आणावा. ५. सक्तीच्या शिक्षणासाठी महाराजांनी पालकांना कडक बंधने घातली व जे पालक आपल्या मुलांना शाळेत

पाठवणार नाहीत त्यांना एक रुपया दंड ठेवण्यात आला.

माध्यमिक व उच्च शिक्षण: इ. स. १८९४ मध्ये शाहू महाराज गादीवर आल्यानंतर त्यांनी राजाराम हायस्कूल व राजाराम कॉलेजच्या सर्व गरीब विद्यार्थ्यांना फी माफी दिल्याचे जाहीर केले, व त्याप्रमाणे फी माफीची अंमलबजावणी करण्यात आली. गरीब गरजू दलित व मागासलेल्या अशा सामान्य जनतेची मुले हायस्कूल व कॉलेजमध्ये शिक्षणाची इच्छा असताना त्यांना जेवण्याची व राहण्याची व्यवस्था नव्हती, तेव्हा महाराजांनी सन १८९६–९७ च्या अहवालात जितक्या जाती जमाती असतील त्यांच्यासाठी वसतीगृह काढण्याची धाडसी व महत्त्वआकांक्षी योजना जाहीर केली. या महत्वाकांक्षी योजनेचा शुभारंभ त्यांनी सन १९०० पासून केला. वसतीगृह काढण्यासाठी महाराजांनी श्री मस्के, न्यायमूर्ती रानडे यांचा सल्ला घेतला.

तांत्रिक व व्यवसायिक शिक्षण: महाराजांनी उद्योग व व्यवसायाला चालना देण्यासाठी तांत्रिक व व्यवसायिक शिक्षणाला प्राधान्य दिले. मानवी साधन संपत्तीचा विकास करण्याचे त्यांनी यशस्वी प्रयत्न केले. समाजाची आर्थिक स्थिती सुधारावयाची असेल तर व्यवसायिक शिक्षण गरजेचे आहे. त्यासाठी त्यांनी पाटील व तलाठी स्कूल सुरू करून या व्यवसायाला आवश्यक शिक्षण तेथून दिले गेले. शिक्षकांना मुलांना योग्य प्रकारे शिक्षण देता यावे म्हणून ट्रेनिंग स्कूलची स्थापना केली. लोकांना तांत्रिक शिक्षणाची आवड निर्माण व्हावी, समाजातील वेगवेगळ्या घटकांना पारंपारिक व्यवसाय आधुनिक पद्धतीने करता यावा म्हणून जयसिंगराव घाटगे टेक्निकल इन्स्टिट्यूटची स्थापना केली. त्यामध्ये निरनिराळ्या सुधारित व्यवसायिक शिक्षणाची सोय केली, या स्कूल साठी भावी इमारत व भरपूर साहित्य तसेच तंत्रशिक्षकांची नेमणूक केली. विद्यार्थ्यांना व्यायाम आणि लष्करी शिक्षणाची आवड निर्माण व्हावी म्हणून प्रयत्न केले. आपल्या राज्यातील विद्यार्थ्यांनी उच्च शिक्षण घेऊन आपला उत्कर्ष करून घ्यावा असा त्यांचा हेतू होता. त्यांनी समाजशिक्षणाचा व्यापक दृष्टिकोन स्वीकारला होता, 'शिक्षणाची विशिष्ट वर्गाकडे मक्तेदारी प्रस्थापित झाल्यामुळे नोकरशाही त्यांचीच मिरासदारी निर्माण झाली. मागासलेल्या जातीतील उच्च शिक्षण घेतलेल्या व्यक्तींना संस्थानातील नोकऱ्यांच्या रूपाने त्यांच्या उच्च शिक्षणातील पारितोषिके विस्तृत रीतीने विभागून दिली नाही तर त्यांच्या जातीतील उच्च शिक्षण घ्येण्याची आकांक्षा व उमेदच पैदा होणार नाही' असे ते म्हणत.

इतर शाळा: समाज उपयोगी कार्याचे शिक्षण देणाऱ्या विविध शाळा ही महाराजांनी काढल्या त्यापैकी काही शाळा पुढील प्रमाणे आहेत. १) शिवाजी क्षेत्रीय वैदिक शाळा मराठा जातीतील मुलांना पौरोहित्य कार्याचे प्रशिक्षण देण्यासाठी ही शाळा काढली. २) औद्योगिक शाळा तांत्रिक शिक्षण देण्यासाठी त्यांनी जयसिंगराव घाटगे तांत्रिक संस्था सुरू केली. ३) सैनिकी शाळा, नागरिकांचे संरक्षण करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या युद्ध कलेचे शिक्षण देण्यासाठी ही शाळा काढली. ४) सत्यशोधक शाळा, धार्मिक स्वतंत्रता व सामाजिक समता यांच्या प्रचारासाठी ही शाळा काढली. ५) युवराज शाळा, युवराजांना राज्यकारभाराचे शिक्षण देण्यासाठी ही शाळा काढली.

या सर्व शाळांनी विद्यार्थ्यांच्या प्राथमिक, तांत्रिक, धार्मिक, नैतिक इत्यादी शिक्षणाची गरज पूर्ण केली.

समारोप : राजर्षी शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व प्रचारासाठी मोलाचे कार्य केले व सामान्य माणसाला स्वत्वाची ओळख करून दिली. शिक्षणाचा नोकरीच्या रूपाने योग्य मोबदला मिळाल्याखेरीज खालच्या वर्गातील लोकांना शिक्षणाचे महत्व पटणार नव्हते हे ओळखून महाराजांनी सर्व वर्गाच्या लोकांना शिक्षण देण्याच्या उदात्त हेतूच्या पूर्तीसाठी जगातील पहिला आरक्षणाचा क्रांतिकारी जाहीरनामा २६ जून १९०२ रोजी प्रसिद्ध केला. ज्या काळामध्ये शिक्षणाची दरवाजे स्त्री, अस्पृश्याना बंद होते, माणसाला माणूस म्हणून जगायलादेखील ठराविक वर्गाची परवानगी लागत होती, त्या काळात महाराजांनी हा निर्णय घेऊन सर्वांना समान संधी उपलब्ध करून दिली. समाजातील प्रत्येक घटकाच्या शिक्षणाचा विचार शाहू महाराज करीत असल्याचे दिसते, शाहू महाराजांनी तळागाळापर्यंत शिक्षण जावे म्हणून अथक परिश्रम घेतले. छत्रपती शाहू महाराज हे कर्ते सुधारक होते.

या अभ्यासातून हे सिद्ध होते की, शाहू महाराजांनी दलित, महिला शोषित वर्गाच्या सामाजिक, शैक्षणिक व वैचारिक जागृतीच्या कार्यासाठी आपल्या सत्तेचा आयुष्यभर वापर केला. शिक्षण हेच त्यांच्यातील क्रांतीचे साधन मानले. त्यासाठी विविध कार्यक्रम आखले व त्याची काटेकोरपणे अमबजावणी केली. जोपर्यंत व्यक्तीमध्ये बदल होत नाही तोपर्यंत समाज बदलत नाही, राष्ट्राचे भवितव्य लोकांच्या क्षमतांच्या विकासावर अवलंबून असते हे शाहू महाराजानी ओळखले होते. म्हणून त्यांनी समान संधी व सामाजिक न्यायाची भूमिका घेतली. लोकांच्या क्षमतांचा विकास करण्यावर भर दिला. त्यासाठी सामजिक, आर्थिक व धार्मिक क्रांतिकारी निर्णय घेतले. आपल्या सत्तेचा वापर रंजल्या गांजल्यां, दलित, बहुजन समजासाठी केला व सामाजिक लोकशाहीचा पाया घातला.

संदर्भ सूची:

१. *Fulzele, A. D. (2020), Chhatrapati Shahu Maharaj: Review of the works of educational, social and intellectual awareness of untouchables, A Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal, 11(1), 111–115.*

२. *एरंडे, व्ही. एल. आणि कांबळे, नारायण. (२०२१). परिवर्तनवादी विचारप्रवाह (प्रथम आवृत्ती). मंगळवेढा, सोलापूर, शब्दशिवार प्रकाशन.*

३. *कठारे, अनिल. (२०११). फुले–शाहू–आंबेडकर, कंधार, पूनम प्रकाशन.*

४. *गाठळ, एस.एस. (२०१८). आधुनिक महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, औरंगाबाद, कैलाश पब्लिकेशन्स.*

५. *भोसले, एस. एस. (संपा.). (२००६). क्रांतीसुक्ते: राजर्षी छत्रपती शाहू, मुंबई, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.*

६. *गाठाळ, एस. एस. (२०१०). मराठ्यांचा इतिहास. औरंगाबाद, कैलाश पब्लिकेशन्स.*

७. *पाटील, प्रदीप दाजीबा. छत्रपती शाहू महाराज यांचे सामाजिक योगदान: एक अभ्यास., Studies In Indian Place Name, 40(38), 1099–1105.*

८. *भिसे, रामचंद मुंजाजी. (२०१८). राजर्षी शाहू, परभणी, महात्मा गांधी एजुकेशन वेल्फेअर सोसायटी, नरवाडी, जि. परभणी आणि न्यू मन पब्लिकेशन.*

९. *शिंदे, शिवाजीराव. (संपा.). (२००९). राजर्षी शाहू महाराज आणि आर्य समाज, औरंगाबाद, कौशल्य प्रकाशन.*

१०. *तांदळे, सुरेंद्र. (२०१२). छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास. SRJIS, 1(1), 201–204. www-srjis.com*

११. *राऊत, अनंत. (२००६). समाज सुधारकांची तुतारी, औरंगाबाद, कैलाश पब्लिकेशन्स.*

१२. *सोमवंशी, स. ग. (१९९३). महाराष्ट्रातील थोर शिक्षण महर्षी व समाजसुधारक, सांगवी, पुणे, विशाल प्रकाशन.*

१३. *डॉ. भालबा विभूते. (२०१८, सप्टेंबर). शैक्षणिक क्रांतीचे जनक. लोकराज्य. पेज–१४–१७. Re- from http://dgipr-maharashtra-gov-in*

१४. *पवार, गो. मा. (२०१८, सप्टेंबर). सामाजिक समतेचा अधिष्ठाता. लोकराज्य. पेज. १८–२०, Re- from http://dgipr-maharashtra-gov-in*

१९५६ च्या धम्मक्रांतीचा महिलांवर प्रभाव : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

डॉ. संजय व. चौधरी, *समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, सावित्रीबाई फुले महीला महाविद्यालय, वाशीम भ्रमणध्वनी क्र. ९९७०७१४२६९*

प्रस्तावना: जगाच्या इतिहासात शांततेच्या मार्गाने सामाजिक, धार्मिक क्रांती घडविणारे तथागत गौतम बुद्ध व विश्‍वरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दोन महापुरुष अद्वितीय आहेत. बुद्धांनी समाजाला समता, स्वातंत्र्य आणि न्यायाची विचारसरणी देवून एका नव्या पर्वाची सुरूवात केली. तत्कालीन समाजावर वैदिक धर्मातील वर्णव्यवस्था, जातीव्यवस्था यांचा प्रचंड प्रभाव होता. अशा परिस्थितीत समतेच्या तत्वावर आधारीत बुद्ध तत्वज्ञान लोकांच्या ह्रदयात पोहचविणे ही एक अद्‌भूत अशी घटना होती जी बुद्धाने आपल्या धम्माद्वारे साकार केली. त्याचप्रमाणे २० व्या शतकाचा विचार केला असता त्याहीपेक्षा भीषण अशी अवस्था असणारी समाजव्यवस्था डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या समोर होती. जिथे जाती, धर्म, पंथ, भाषा, लिंग, जन्म हेच मानवी समाजाच्या श्रेणीरचनेचे मुख्य आधार होते. ज्यामुळे समाजामध्ये एक मोठी विषमतेची दरी निर्माण झाली होती, ज्यात अस्पृश्य समाज होरपळला जात होता व लिंग भेदावर आधारीत विषमतेमध्ये भारतातील स्त्री अनेक बंधनात अडकवून ठेवण्यात आली होती. फुले, कर्वे, रानडे, आगरकर या बोटांवर मोजण्याइतक्या समाजसुधारकांचा अपवाद वगळता स्त्रीप्रश्‍नावर कोणीही चर्चा करायला तयार नव्हते. त्यातही दलित स्त्रियांची परिस्थिती तर आणखीनच गंभीर होती. प्राचीन धर्म ग्रंथामध्ये, स्मृतींमध्ये स्त्रियांच्या जीवनात बंधनाची किती जरुरी आहे यावर अनेक तथाकथीत पुरुषांनी लिहून ठेवले आहे.

बुद्ध तत्वज्ञानात स्त्रियांना सन्मानाची व समानतेची वागणूक दिली जाते, असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते. बुद्ध धम्माव्यतिरिक्त इतर कुठल्याच धर्मात स्त्रियांना एवढा सन्मान मिळणार नाही, हे त्यांना माहित होते. भारतीय समाजाची दुरावस्था होऊ न देता एकात्मतेची भावना कायम राहावी व समाजातील दुर्लक्षीत घटकांना न्याय मिळावा हिच धर्मांतरामागची भुमिका होती म्हणूनच डॉ. बाबासाहेबांनी इतर कोणत्याच धर्माला न स्विकारता भारतीय संस्कृतीत उदयास आलेल्या बौद्ध धम्माचा स्विकार केला आणि या धर्मांतरातून त्यांनी अनेक हेतू साध्य केले, त्यापैकी ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणाचा एक प्रमुख हेतू होता जो आजच्या काळातील ग्रामीण महिलांमधल्या आमुलाग्र स्वरुपाच्या बदलाच्या आधारे साध्य झाल्याचे जाणवते.

आधुनिकीकरणाच्या प्रवाहात आज ग्रामीण स्त्रियांच्या स्थितीचे अध्ययन केले असता धम्मक्रांतीनंतर स्त्रियांच्या धार्मिक, आर्थिक, कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय अशा सर्वच अंगामध्ये परिवर्तन झाल्याचे दिसून येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या या क्रांतीकारी घटनेमुळे भारतीय समाजातील शेकडो वर्षाच्या धार्मिक सामाजिक बंधनाला तडा केला. स्त्री पुरुषांमधील अन्यायी रचना ही विषमतेवर आधारीत असून तिला झुगारुन देऊन समानतेच्या तत्वावर आधारीत नवीन समाजरचना निर्माण करण्याच्या हेतुने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ही धम्मक्रांती केल्याचे आढळते. १९५६ ची धम्मक्रांती ही केवळ एका धर्मातून दुसऱ्या धर्मात धर्मांतरीत होण्याची एक सामान्य घटना नव्हती तर ती शेकडो वर्ष जुन्या वैदिक धर्माच्या जाचक बंधनातून मानवी समाजाला मुक्त करणारी आधुनिक काळातील एक महान ऐतिहासिक क्रांतीकारी घटना होती.

भारतामध्ये बुद्धाचा उदय होण्यापुर्वी स्त्रियांना अनेक गोष्टींपासून वंचीत ठेवण्याच्या प्रथा अस्तित्त्वात होत्या. ब्राम्हणी धर्म, कर्मकांड, व्रतवैकल्ये, अंधश्रद्धा, यज्ञयाग या सर्वांमध्ये भारतीय स्त्री मर्यादीत केली होती. गौतम बुद्धांच्या काळातही पितृप्रधान कुटुंब व्यवस्था होती. ब्राम्हणी धर्मव्यवस्थेने पुरुषप्रधान व्यवस्थेने स्त्रियांना उपभोग्य वस्तु, बनवून त्यांचे समाजव्यवस्थेतील स्थान नाकारले होते. प्राचीन भारतामध्ये बौद्ध धर्माचा उदय आणि विकास हा पितृसत्ताक, सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीमध्ये झाला होता. याही परिस्थितीत बुद्धाने आपल्या विचारातून समाजामध्ये समानतेची बीजे रुजविण्याचा प्रयत्न केला. बौद्ध धर्म वगळून जगातील सर्व धर्मात स्त्रीला दुय्यम स्थान दिलेले आहे. बुद्धांनी आपल्या शिकवणी मधून स्त्रियांच्या सर्वांगिन विकासासाठी प्रयत्न केले हे निर्विवाद सत्य आहे. बुद्ध पुर्वकालीन स्त्री प्रस्थापित व्यवस्थेमुळे त्रस्त झाली होती, ती स्वातंत्र्यासाठी आणि ज्ञान संपादनासाठी उत्सुक होती.

बुद्धकाळातील इतर धर्मातील स्त्रियांचे स्थान पाहिले असता ते निम्न असल्याचे दिसून येते. बुद्धाने भारतातील स्त्रियांना हे जे स्वातंत्र्य दिले त्याचे महत्वमापन करता येत नाही भिक्खूणी संघ भिक्खू संघाच्या स्वामित्वाखाली बुद्धाने ठेवला, हे लांच्छनास्पद मानणाऱ्यांनी बुद्धाने स्त्रियांना दिलेले स्वातंत्र्य लक्षात घेतले पाहीजे. बुद्धानी स्त्रियांना संघात प्रवेश देवून सर्व प्रकारच्या स्त्रियांना पुरुषाच्या बरोबरीने स्वातंत्र्य समता आणि आत्मविकास प्राप्त करण्याचा अधिकार प्रदान केला. बौद्ध धम्मामध्ये स्त्रियांना त्या स्त्रिया आहेत म्हणून कधीच कमी लेखले गेले नाही. उलट बौद्ध संघामध्ये स्त्रिया अतिशय सुरक्षित जीवन जगत होत्या. त्याच प्रमाणे जीवनाचा आधार गमावलेल्या स्त्रियांसाठी बौद्ध संघ एक सुरक्षित आश्रयस्थान होते. आज सर्व बौद्ध देशांमध्ये बौद्ध धर्माचा असा काही प्रभाव पडला आहे कि, स्त्रियांना सामाजिक जीवनामध्ये पर्याप्त स्थान मिळाले आहे. तिला संपूर्ण स्वतंत्रता दिली आहे. बौद्ध देशात स्त्री शिक्षणासाठी कुठल्याही अडचणींना त्यांना सामोरे जावे लागत नाही.

धम्मक्रांतीनंतर समाज जीवनातील बदल: भारतातील विषमतेवर आधारीत समाजरचना परिवर्तीत करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धम्मक्रांती घडवून आणली. त्यापुर्वी त्यांनी आंदोलने व चळवळी करुन हिंदु धर्मातील अनिष्ट गोष्टींचे उच्चाटन करण्याचा प्रयत्न केला होता, परंतु क्रांतीशिवाय भारतीय समाजात कोणत्याही प्रकारचे परिवर्तन होवू शकत नाही, याची स्पष्ट कल्पना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना आली होती. त्याकरीता प्रस्थापित व्यवस्था बदलणे त्यांना आवश्यक वाटत होते म्हणुन ते म्हणतात, 'माझ्या मते तुम्ही आपली समाजव्यवस्था बदलल्याशिवाय प्रगतीच्या मार्गाने तुम्हाला फारसा लाभ होवू शकणार नाही.' भारतीय समाजात आमुलाग्र परिवर्तन घडवून आणण्याकरीता क्रांतीशिवाय पर्याय नाही ही बाब लक्षात घेवून त्यांनी धर्मांतराच्या माध्यमातुन फार मोठी क्रांती भारतात घडवून आणली.

धम्म क्रांतीच्या घटनेला ६० वर्षे पूर्ण झाली आहेत. या ६० वर्षाचा आढावा घेतला असता, दलित समाजात एक मोठे परिवर्तन घडून आल्याचे दिसून येते. या क्रांतीमुळे गावकुसाबाहेर वसलेला अस्पृश्य समाज आज सन्मानाचे जीवन जगतो आहे. त्याची आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, राजकीय प्रगती झाली आहे. यामध्ये सर्वाधिक लाभ झाला तो महिलांना. आज महिला सर्वच क्षेत्रामध्ये अग्रस्थानी दिसत आहेत. १० वी, १२ वी च्या निकालामध्ये गुणवत्ता धारकांमध्ये मुलींची संख्या सर्वाधिक आहे. ही धम्मक्रांतीचीच फळे होत. धम्मक्रांतीनंतर भारतीय लोकसंख्येमध्ये सुद्धा मोठे बदल झाले. बौद्ध धम्माचा स्विकार मोठया प्रमाणात केल्यामुळे बौद्धांच्या लोकसंख्येत फार मोठी वाढ झाली.

भारतातील बौद्धांची लोकसंख्या

अ. क्र.	वर्ष	बौद्धांची लोकसंख्या	एकूण लोकसंख्येतील शेकडा प्रमाण
१.	१९५१	१,८०,८२३	०.०५
२.	१९६१	३२,५६,०३६	०.७०
३.	१९७१	३८,१२,०३६	०.७०
४.	१९८१	४६,१९,७९६	०.७०
५.	१९९१	६३,८७,५००	०.८०
६	२००१	७९,५५,२०७	०.८०
७.	२०११	८४,४२,३७२	०.७०

१९५१ मध्ये भारतात बौद्धांची एकुण लोकसंख्या १ लाख ८० हजार ८२३ होती. १९६१ मध्ये ३२ लाख ५६ हजार ३६ इतकी वाढली. १९५६ मध्ये डॉ. आबेडकरांनी बौद्ध धम्माची दीक्षा घेतल्यामुळे ही वाढ झाल्याचे दिसून येते. धम्मक्रांतीच्या प्रभावातून केवळ लोकसंख्यात्मक बदल झाले नाहीत, तर समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनात देखील परिवर्तन घडून आले. हे धम्मक्रांतीचे फलित मानावे लागेल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्मांतराच्या क्रांतीकारी घटनेसाठी नागांच्या भूमीची म्हणजेच नागपूरची निवड केली होती. ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून नागपूरचे महत्त्व लक्षात घेऊन त्यांनी हा निर्णय घेतला होता. त्याला महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातील दलित बांधवांनी प्रतिसाद दिला. व १४ ऑक्टोबर १९५६ चे धर्मांतरण धम्मक्रांतीमध्ये परिवर्तीत झाले. वरिल सारणीच्या आधारे असे स्पष्ट होते की, धर्मांतरामूळे महाराष्ट्रातील बौद्धांच्या प्रमाणात विशेष वाढ झाली आहे.

धम्मक्रांतीनंतर भारतीय स्त्रियांची स्थिती: १९३५ ला बाबासाहेंबानी धर्मांतराची घोषणा केली, धर्मांतरासाठी स्त्रियांनी ठिकठिकाणी सभा घेऊन पाठींबा दिला. आम्हाला ज्या धर्मात माणूसकीची वागणूक मिळत नाही असा धर्म नको ही क्षमता अशिक्षीत अडाणी स्त्रियांमध्ये बाबासाहेबांनी निर्माण केली. आंबेडकरपूर्व काळात बराचसा सुस्त असलेला अस्पृश्य समाज आपल्या हक्क व अधिकाराच्या जाणिवेने खडबडून जागा झाला. स्त्रियासुद्धा संमेलने, आयोजीत करु लागल्या, बोलू लागल्या, संघटीत होवू लागल्या. मुलींचे शिक्षण, मुलांचे संगोपन स्त्री पुरुष समता, आत्मरक्षण अशा विषयांवर ठराव पास होवू लागले. १९५६ च्या धम्मक्रांतीमध्ये स्त्रिया मोठया प्रमाणात सहभागी झाल्या. स्वतः धर्मांतर करुन खेडोपाडी, गावोगावी कार्यकर्त्या स्त्रिया तेथील जनतेला बौद्ध समाजाची दीक्षा देण्याचे समारंभ घडवून आणू लागल्या.

आज स्त्रिया विविध क्षेत्रांमध्ये पुरुषाप्रमाणेच कार्य करीत आहेत. ज्ञान क्षेत्रापासून तर क्रिडा क्षेत्रापर्यंत त्या नैपुण्य प्राप्त करीत आहेत. हे धम्मक्रांतीचेच फलीत असल्याचे दिसते. बौद्ध धम्म स्विकारल्यानंतर स्त्रियांच्या जीवनात आमुलाग्र बदल झाले. कुटुंबात करावे लागणारे धार्मिक विधी कमी झाले आणि स्त्रियांना शिक्षण, संघटन यासारख्या बाबींकडे लक्ष केंद्रीत करता आले. कर्मकांड, अंधश्रद्धा, देवदेवता हया सर्व कल्पना बाबासाहेबांनी बावीस प्रतिज्ञा देऊन काढून टाकल्यामुळे प्रगतीचे नवे पर्व सुरु झाले.

धम्मक्रांतीमुळे निकृष्ट दर्जाची कामे दलित स्त्रियांनी त्यागली व सन्मानाचे जीवन स्विकारले. ग्रामीण भागात बलुतेदारी पद्धतीचा ऱ्हास झाला. मुली शिक्षण घेवून स्वतःच्या पायावर उभे राहायला लागल्या. कुटुंबामध्ये होणारे हिंसाचार कमी झाले कारण स्त्री जागरुक झाली होती. तिला शिक्षणामुळे कायद्याचे व स्वतःच्या रक्षणाच्या बाबी कळायल्या लागल्या. धम्मक्रांती ही एक वैचारीक क्रांती होती. हिंदू धर्माने नाकारलेले व्यक्तीचे विचार स्वातंत्र्य पुन्हा बौद्ध धम्माच्या स्विकाराने प्राप्त झाले. बौद्ध धम्माचा स्विकार केल्यानंतर स्त्रियांनी जुन्या श्रद्धा, विश्वास परंपरा इत्यादी नाकारल्या आणि विशेष म्हणजे देव धर्माच्या तुरुंगातुन त्यांची सुटका झाली. स्त्रियांची मानसीकता बदलली. पुर्वी पुरुषाप्रधानतेच्या अधिन राहून जीवन व्यतीत करणे हिच साधारणतः स्त्रियांची मानसीकता होती मात्र धम्मक्रांतीनंतर प्रथमच त्यांच्यात वैचारीक परिवर्तन घडून आले. बौद्ध धम्माच्या स्विकारामुळे बौद्धांच्या मनात वैचारीक क्रांती झाली. त्यांच्यात मोठा मानसिक बदल झाला आहे या बदलाला विचारांचा पक्का पाया आहे. धम्मक्रांतीचे सर्वात मोठे फलीत म्हणजे भारतीय स्त्रियांचे सक्षमीकरण झाले. मोठ्या प्रमाणावर स्त्रिया स्वतःच्या पायावर उभ्या राहील्या. त्यांना आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, राजकीय क्षेत्रात स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. ही धम्मक्रांतीची मोठी उपलब्धी आहे.

महिलांच्या सामाजिक दर्जासंबंधीचे अध्ययन: समाजात प्रत्येक व्यक्तिचे कुठलेतरी स्थान असते. भारतीय समाजात अर्पीत दर्जाला अधिक महत्व असल्याचे दिसून येते. व्यक्तीला जन्म, लिंग, जात व वय या आधारावर श्रेष्ट कनिष्ट दर्जे प्रदान केले जातात. इथे अनेक वर्षापासून स्त्रियांना व दलित वर्गाला निम्न दर्जा प्रदान केले आहे. स्त्रियांना आर्थिक कार्यापासून वंचित ठेवण्यात आले होते तसेच धार्मिक क्षेत्रात निम्न प्रतिची कामे तिच्या वाटयाला आली होती. तसेच स्त्रियांना अनेक बंधनात बंधिस्त करुन ठेवण्यात आले होते. परंतू धम्मक्रांतीनंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांना त्यांचे सर्वच अधिकार प्रदान केले. आजची स्त्री सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक व राजकीय क्षेत्रामध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने दर्जा प्राप्त करित आहे, आपल्या कर्तुत्वाच्या जोरावर पुरुषांपेक्षा श्रेष्ठ दर्जा संपादन करीत आहे हे धम्मक्रांतीचे फलित आहे. १९५६ च्या धम्मक्रांतीचा महिलांवरील प्रभाव अभ्यासतांना त्यांच्या बदलत्या दर्जाला लक्षात घेणे आवश्यक वाटते.

महिलांच्या आर्थिक स्थितीचे अध्ययन: भगवान बुद्धाचा आर्थिक विचार बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय होता. बुद्धाचा काळ वैभवशाली

होता, तत्कालीन भारत आर्थिक दृष्टीने समृद्ध असल्याचे महत्वाचे कारण भगवान बुद्धाच्या धम्माचा उपदेश होय. भगवान बुद्धाचे विचार साम्यवादी व भांडवलाशी विचारांपेक्षा सर्वश्रेष्ठ आहेत. बुद्धाने चैनीचा, सुखोपभोगाचा पहिला मार्ग आणि दु:ख, पिडा, दारिद्रय, गरीबी हा दुसरा मार्ग असे दोन्हीमार्ग नाकारुन अर्थिक सुबत्ता व समानतेचा मध्यम मार्ग सांगितला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धम्मक्रांतीमागे आर्थिक घटकातील विषमता दूर करणे हा महत्त्वाचा उद्देश होता. भारतीय खेड्यात बलुतेदारी पद्धती होती. ही प्रथा जातीव्यवस्थेच्या आधारे व्यवसाय विभाजनावर आधारित होती. जातीप्रथेनुसार प्रत्येक व्यक्ति आपला परंपरागत व्यवसाय करायचा, या व्यवसायाच्या माध्यमातूनच एका जातीचा दुसऱ्या जातीशी संबंध यायचा. एक जात इतर जातींची सेवा करायची आणि त्याच्या बदल्यात प्रथेनुसार त्यांना मोबदला दिल्या जायचा. प्रत्येक गावामध्ये बारा बलुतेदार व अठरा अलुतेदार असायचे यापैकी महार, चांभार, मांग या जातींना निम्न प्रतिची कामे करावी लागायची व त्याचा अल्पसा मोबदला दिल्या जायचा त्यामुळे समाजव्यवस्थेमध्ये त्यांना निम्न दर्जा मिळत होता. बौद्ध धम्माचा स्विकारानंतर ही पद्धती बंद करण्यात आली. शेकडो वर्षापासून घाणेरडी, हलक्या प्रतिची कामे करणारा अस्पृश्य समाज धम्मक्रांतीच्या प्रभावाने गुलामीचे जीवन त्यागून स्वाभिमानाने जगायला लागला.

महिलांच्या शैक्षणिक स्थितीचे अध्ययन: देशात स्वातंत्र्य, समता प्रस्तापित करण्यासाठी स्त्री, पुरुष, दलित सर्वांना शिक्षणाची संधी मिळालीच पाहीजे असा माहात्मा ज्योतिबा फुले यांचा आग्रही विचार होता. भारतीय समाजात वर्णव्यवस्थेमुळे जी आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक असमानता निर्माण झाली होती. ती नष्ट करण्यासाठी शिक्षणाची नितांत गरज आहे. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाबाबत म्हटले आहे कि, शिक्षण हे वाघीणीचे दुध आहे, आणि हे दुध प्राषण करणारा गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही. व्यक्तिला स्वावलंबी बनविण्यासाठी शिक्षण हा एकमेव पर्याय आहे. असे डॉ. बाबासाहेबांचे मत होते. समाजात शिक्षण सामाजिक परिवर्तनाचा असा घटक आहे की ज्यामुळे दृश्य स्वरुपाचे परिवर्तन अनुभवास येते व दुसरा महत्त्वाचा भाग म्हणजे शिक्षणाच्या विकासामुळे त्या समाजातील विचार कक्षा रुंदावत जातात. शिक्षणावर स्त्रियांचे सक्षमीकरण अवलंबून आहे. म्हणून स्त्रियांना शिक्षण मिळणे आवश्यक आहे. समाजाचा मुख्य घटक असणाऱ्या कुटुंबाचे व्यवस्थापन स्त्रिया करतात त्यामुळे स्त्री सुशिक्षीत असणे ही प्रगत समाजासाठी आवश्यक बाब आहे. भारतातील पददलित, स्त्रिया यांच्या दयनीय अवस्थेवर रामबाण उपाय म्हणजे शिक्षण होय. शिक्षणाबाबत बोलतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, आपण मुलांच्या शिक्षणाबरोबरच मुलींच्या शिक्षणाची धडपड केली तर आपल्या समाजाची प्रगती झपाट्याने होईल. ज्या समाजामध्ये स्त्रियांना दुर्लक्षित ठेवले जाते. त्या समाजाचा विकास होत नाही. भारतात स्त्री शिक्षणाची सुरुवात १८४८ साली महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी केली व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहन देऊन निरोगी समाज व्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. 'स्त्रियांची प्रगती ज्या प्रमाणात झाली असेल त्यावरुन एखाद्या समाजाची प्रगती मी मोजीत असतो, तुमच्या मुलींना शिक्षण द्या हळूहळू त्यांच्या मनात महत्त्वाकांक्षा जागृत करा. त्यांच्यातील हीनपणा नाहीसा करा', असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी म्हटले आहे. १९५६ ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धम्मक्रांती केली त्यामागील प्रमुख उद्देश म्हणजे स्त्रियांना न मिळणाऱ्या अधिकारांची प्राप्ती करुन देणे, बुद्धकाळामध्ये स्त्रियांना शिक्षणाचा व परिव्रज्या घेण्याचा अधिकार बुद्धांनी प्रदान केला होता. तसेच बुद्धाचा धम्म हा समाजावर आधारित होता म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्ध धम्माचा स्विकार करुन भारतातील असंख्य दलित पिडीत महिलांना शिक्षणाची दारे खुली करुन दिली. त्यासाठी त्यांनी आयुष्यभर लढा दिला, आज सर्वच क्षेत्रातील स्त्री–पुरुषांना शिक्षणाची समान संधी उपलब्ध झाली आहे. त्यामुळे मुली मुलांच्या बरोबरीने शिक्षण घेत आहेत. एवढेच नाही तर शिक्षण क्षेत्राचा आढावा घेतला असता १० वी, १२ वी च्या निकालामध्ये गुणवत्ता धारकांमध्ये मुलींचे प्रमाण मुलांपेक्षाही जास्त दिसून येते. त्याचबरोबर ग्रामीण भागातही महिला शिक्षण घेतांना दिसत आहेत.

निष्कर्ष: १. धम्मक्रांतीमुळे सामाजिक कार्यक्रमात महिलांना सहभागी होण्याची संधी मिळते. २. धम्मक्रांतीमुळे इतर धर्मियांकडून बरोबरीची वागणूक मिळते. ३. धम्मक्रांतीमुळे त्यांच्या सामाजिक जीवनात सुधारणा झाली. ४. धम्मक्रांतीमुळे राहणीमान सुधारले, विचार, मत व व्यक्ती स्वातंत्र्य मिळाले. ४. धम्मक्रांतीमुळे स्त्रियांना संरक्षण प्राप्त झाले. ५. धम्मक्रांतीमुळे आर्थिक, धार्मिक, राजकीय, व सामाजिक असे सर्व प्रकारचे संरक्षण मिळाले. ६. धम्मक्रांतीमुळे स्त्रियांच्या दर्जात सुधारणा झाली. ७. धम्मक्रांतीमुळे स्त्रियांना अन्याय अत्याचाराला विरोध करण्याची क्षमता प्राप्त झाली आहे. ८. धम्मक्रांतीमुळे स्त्रियांना अन्यायाला विरोध करण्याची क्षमता प्राप्त झाली आहे. ९. स्त्रिया उच्चशिक्षणाकरीता आपल्या मुलींना प्रोत्साहन देतात. १०. मुला–मुलींमध्ये शैक्षणिक भेदभाव केला जात नाही. ११. धम्मक्रांतीनंतर महिलांचा शैक्षणिक स्तर उंचावला आहे. १२. धम्मक्रांतीनंतर व्यवसाय निवडीचे स्वातंत्र्य मिळाले आहे. १३. धम्मक्रांतीनंतर स्त्रियांचा राजकीय क्षेत्रात सहभाग वाढला आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

१. आगलावे प्रदिप (२००१), धम्मचक्र प्रवर्तनानंतरचे परिवर्तन, पुजा पब्लिकेशन, औरंगाबाद

२. आपटे ज.शं., रोडे पुष्पा (२००८), भारतातील महिला विकासाची वाटचाल, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे आंबेडकर

३. डॉ.भी.रा. (१९८१), हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती, सुगत प्रकाशन, नागपूर

४. आंबेडकर बी.आर., (अनु.), (२००५), बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, विश्वरत्न प्रकाशन, बडनेरा

५. आंबेडकर भीमराव रामजी (२०१२), हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती, रोडगे प्रकाशन, नागपुर

६. आंबेडकर बी.आर. (२००६), भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, अनु. (तळवलकर, चिटणीस, रेगे) सिद्धार्थ प्रकाशन, मुंबई

७. आंबेडकर बाबासाहेब (२०११), क्रांती आणि प्रतिक्रांती, प्रबुद्ध भारत पुस्तकालय

८. कऱ्हाडे जगन्नाथ (संपा.) (२००६), धम्मक्रांतीची फलश्रुती, तक्षिला प्रकाशन, पुणे

मुंबईतील महिला पोलीस : व्यष्टी अध्ययन

***डॉ. ज्योती अरविंद पोटे**, समाजशास्त्र विभाग, पी. डी. कारखानीस कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, अंबरनाथ.*

***गोषवारा:** प्रत्येक समाजात अनौपचारीक व औपचारिक नियंत्रण हे समाजाच्या, कल्याणासाठी, सुरक्षिततेसाठी, विकासासाठी, अस्तित्वासाठी आवश्यक असते. अनौपचारीक नियंत्रणाची साधने समाज विकासाच्या प्रक्रियेत स्वाभाविकपणे अस्तित्वात येतात. तर औपचारिक नियंत्रणाच्या साधनांची निर्मिती हेतुत: केली जाते. समाजाच्या विकासाबरोबर औपचारिक नियंत्रणाच्या साधनांची गुंतागुंत वाढत जाते. समाजातील एकसंधपणा विस्कळीत होण्याच्या शक्यतेमुळे बहुतांश समाज औपचारीक नियंत्रण स्वीकारतो.*

समाजाचे सातत्य आणि स्थैर्य टिकवून ठेवण्यासाठी समाजामध्ये नियंत्रणात्मक व्यवस्था कार्यरत असते. समाज जोपर्यंत साधा, सरळ व एकजिनसी असतो तोपर्यंत समाजावर अनौपचारिकरीत्या नियंत्रण राखले जाते. परंतु समाज जसा गुंतागुंतीचा होत जातो तेव्हा औपचारीक नियंत्रणाची गरज निर्माण होते. या औपचारीक नियंत्रणाचा एक भाग म्हणजे पोलिस यंत्रणा होय. या यंत्रणेमार्फत समाजात कायदा व सुव्यवस्था टिकवून ठेवण्याचा सातत्याने प्रयत्न केला जातो. त्यामध्ये महिला पोलिसांचाही बरोबरीने समावेश होतो.

भारतातील पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये पिढ्यनपिढ्या दडपल्या गेलेल्या स्त्रियांच्या प्रश्नांना समजून घेण्याचे कार्य, महिलांच्या प्रश्नांबाबत असलेली संवेदनशीलता या गोष्टी लक्षात घेता पोलीस सेवेतील महिला पोलिसांची भूमिका महत्त्वाची ठरते. आपल्या पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत स्त्रियांना कौटुंबिक आणि व्यावसायिक अशा दुहेरी समस्यांना तोंड द्यावे लागते. याला महिला पोलीस देखील अपवाद ठरू शकत नाहीत. त्यामुळे पोलीस सेवेतील महिलांच्या भूमिकेचा वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून अध्ययन करण्याचा प्रयत्न सदर संशोधनाअंतर्गत करण्यात आला आहे.

सदर अध्ययनात पोलीस यंत्रणेतील महिला पोलिसांच्या प्रश्नांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. यासाठी मुंबईसारख्या बहुरंगी–बहुढंगी आणि विविध समस्यांनी ग्रासलेल्या शहराची निवड केली आहे. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे या शहरात महिला पोलिसांच्या समस्यांची तीव्रता अधिक जाणवत असल्याने त्यांच्यावर येणाऱ्या एकूण ताण–तणावांचा अभ्यास या संशोधनांतर्गत करण्यात आला आहे.

***मुख्य शब्द:** महिला पोलीस, भूमिका तणाव, भूमिका संघर्ष.*

प्रस्तावना: कोणत्याही संसदीय लोकशाही व्यवस्थेमध्ये संसद, न्यायव्यवस्था व कार्यकारी मंडळ हे तीन प्रमुख आधारस्तंभ असतात. संसदेमध्ये कायदा पास केला जातो, कायद्याची घटनात्मक बाजू न्यायव्यवस्था पाहते आणि कायद्याच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी कार्यकारी मंडळावर असते. कायद्याचे रक्षण करण्याची जबाबदारी, समाजात कायदा व सुव्यवस्था ठेवण्याची जबाबदारी कार्यकारी मंडळाच्या गृहखात्याकडे असते. त्याचाच एक भाग म्हणजे पोलिस खाते होय. जगातील प्रत्येक देशात समाजाच्या सुरक्षिततेसाठी पोलीस यंत्रणा अस्तित्वात असते. पोलीस यंत्रणा ही समाजाचा एक अविभाज्य भाग आहे. देशपरत्वे या यंत्रणेचे स्वरूप वेगवेगळे असले तरी यंत्रणेचा मुख्य उद्देश समाजात कायदा व सुव्यवस्था राखणे हाच आहे. असे जरी असले तरी समाजामध्ये सातत्याने घडून येणाऱ्या परिवर्तनामुळे पोलीस सेवा ही बहुआयामी झाली आहे.

स्वातंत्र्यानंतरच्या काळामध्ये महिला पोलिसांची गरज सामाजिक स्थित्यंतरामुळे भासू लागली. स्त्रियांवर होणारे अत्याचार, स्त्री गुन्हेगारी, बालगुन्हेगारी यामध्ये सातत्याने होत असलेली वाढ ही पोलीस सेवेला आव्हानात्मक ठरू लागली. याबरोबरच घटनेने दिलेल्या समानतेच्या तत्वाची अंमलबजावणीची मागणी स्त्रियांकडून होऊ लागली. याचा एकत्रित परिणाम म्हणून महिलांसाठी पोलीस सेवेची दारे इतर क्षेत्राप्रमाणे खुली झाली आहेत. भारतीय समाज व्यवस्थेत स्त्री–पुरुषांच्या भूमिका अनादीकाळापासून अधोरेखित केलेल्या आहेत. आधुनिक काळात ही भूमिका, साचेबंद चौकट हळूहळू वाढत चालली आहे. स्त्री–पुरुष समानता हे मूल्य आधुनिक काळात भारतीय समाजाने अपरिहार्यपणे स्वीकारले आहे. परंतु पारंपरिक मूल्यांचा समाजमनावरील पगडा अजूनही पूर्णपणे नष्ट झालेला नसल्याने भूमिका संघर्षाची निर्मिती झाली आहे. परिणामी मोठ्या प्रमाणात ताणतणावांचा सामना करावा लागतो

महिला पोलिसांचा बारकाईने अभ्यास करण्यासाठी मुंबई शहराची निवड केली आहे. मुंबईसारख्या महानगराच्या अनेक समस्या आहेत. गेल्या काही दशकांमध्ये मुंबई शहराचा विकास ज्या गतीने होत आहे त्याच्या दुप्पट गतीने मुंबई शहराच्या समस्यांमध्ये वाढ होत आहे. आजमितीला मुंबई शहरासाठी पोलीस आयुक्तालय आहे. मुंबई आयुक्तालयाच्या अंतर्गत ९१ पोलीस ठाणी असूनही गुन्हेगारीचा प्रश्न अधिक गंभीर स्वरूप धारण करत आहे. समाजविघातक कृतींमध्ये वाढ होत आहे. गुन्हेगारीच्या क्षेत्रात स्त्री गुन्हेगारांच्या संख्येत भर पडू लागली आहे. स्त्री गुन्हेगारांच्या झडतीसाठी 'सर्चर पदासाठी' प्रथम महिला पोलिसांची नेमणूक करण्यात आली. त्यानंतरच्या काळात महिला पोलिसांवर नवीन वेगवेगळ्या जबाबदाऱ्या टाकण्यात आलेल्या आहेत. उदाहरणार्थ वायरलेस ऑपरेटर, शहर वाहतूक शाखा, गुन्हेअन्वेषण विभाग इत्यादी. वाहतूक शाखेत महिला पोलिसांना शहर वाहतूक नियंत्रणाचे काम देण्यात येत आहे.

मुंबई शहरातील गुन्हेगारी ही स्थानिक स्वरूपाची नसून आंतरराष्ट्रीय पातळीवरची आहे. त्यामुळे मुंबई शहरातील पोलिसांची आणि त्याचबरोबर महिला पोलिसांची जबाबदारी खूप मोठी आहे. मुंबई शहरात हजारोंच्या संख्येने येणारे लोकांचे लोंढे तसेच मुंबई महाराष्ट्राची राजधानी असल्यामुळे राजकीय पक्षांचे मोर्चे, धरणे या सगळ्यांना मुंबई पोलिसांना दररोज सामोरे जावे लागते. गेल्या काही वर्षात मुंबईत झालेल्या बॉम्बस्फोटामुळे मुंबई पोलिसांची जबाबदारी खूप वाढली आहे. मुंबई पोलिसांना सतत डोळ्यात तेल घालून सर्वसामान्य लोकांच्या जिवीताचे, मालमत्तेचे, सरकारी मालमत्तेचे संरक्षण करावे लागते. अशा या परिस्थितीत मुंबई पोलिसांवरचा ताण नको इतका वाढलेला आहे. मुंबईतील महिला पोलिसांची परिस्थिती देखील यापेक्षा वेगळी असू शकत नाही.

संशोधनाची उद्दिष्टे: १. महिलांनी पोलिस सेवेत भरती होण्यामागची कारणे जाणून घेणे. २. पोलीस सेवेतील महिलांच्या कामाचे स्वरूप जाणून घेणे. ३. पोलीस सेवेतील महिलांचे कौटुंबिक प्रश्न आणि कौटुंबिक समायोजनाची समस्या जाणून घेणे. ४. बढती व बदलीचा महिला पोलिसांच्या कौटुंबिक आणि वैवाहिक जीवनावर होणारा परिणाम जाणून घेणे. ५. पोलीस सेवेतील महिलांच्या ताणतणावांचे आकलन करणे.

गृहीतकृत्ये: १. महिलांचे पोलिस सेवेत स्वेच्छेने येण्याचे प्रमाण कमी आहे. २. पुरुष पोलिसापेक्षा महिला पोलिसांवर जोखमीच्या कामाची जबाबदारी कमी प्रमाणामध्ये सोपवली जाते. ३. महिला पोलीस म्हणून महिलांना समाजात कुटुंबात अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो. ४. पती–पत्नी दोघेही पोलीस सेवेत असले तरी परस्परांना समजावून घेऊ शकतातच असे नाही.

संशोधनाचे कार्यक्षेत्र: मुंबई पोलीस परिक्षेत्र अंतर्गत दक्षिण प्रादेशिक विभाग, मध्य प्रादेशिक विभाग, पूर्व प्रादेशिक विभाग, पश्चिम प्रादेशिक विभाग आणि उत्तर प्रादेशिक विभाग असे एकूण पाच प्रादेशिक विभाग आहेत. या विभांगातर्गत एकूण बारा परिमंडळे आणि बारा परिमंडळांतर्गत ९१ पोलीस ठाणे आहेत. या प्रत्येक प्रादेशिक विभागातून आणि त्या अंतर्गत येणाऱ्या परिमंडळातील साधारणपणे प्रत्येकी तीन ते चार पोलिस ठाण्यांमध्ये जाऊन महिला पोलिसांची भेट घेऊन माहिती गोळा करण्यात आली आहे. तसेच श्लश विभागातूनही माहिती गोळा करण्यात आली आहे. 'ल' विभाग म्हणजे सशस्त्र पोलीस दल होय. प्रशिक्षणानंतर सर्वप्रथम 'ल' विभागात पोलिसांच्या नेमणुका होतात. त्यामुळे या विभागातील एक, दोन आणि चार (मरोळ, अंधेरी, नायगाव आणि ताडदेव) या विभागातून ही महिला पोलिसांची माहिती गोळा करण्यात आली आहे.

नमुना निवड: एकूण २०० महिला पोलिसांची निवड नमुन्यासाठी करण्यात आली आहे. यामध्ये यादृच्छिक नमुना निवड आणि अपघाती नमुना निवड तंत्राचा अवलंब करण्यात आला आहे. तसेच ३५ वरिष्ठ पोलीस निरीक्षकांकडून स्वतंत्र मुलाखत अनुसूची भरून घेण्यात आली.

तथ्य संकलन: तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम स्त्रोतांचा वापर केला आहे प्राथमिक स्त्रोतांमध्ये महिला पोलिस व वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडून माहिती मिळविण्यासाठी मुलाखत अनुसूची आणि सहभागी निरीक्षण तंत्राचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

सैद्धांतिक पार्श्वभूमी: प्रस्तुत विषयाचे अध्ययन करताना पारसन्सच्या कार्यवादी सिद्धांताचा आधार घेतला आहे. पारसन्सने 'समाजव्यवस्थेची' संकल्पना रचनात्मक पैलूवर प्रकाश टाकण्याच्या दृ ष्टिकोनातून मांडली आहे. प्रत्येक समाजाला एक विशिष्ट संरचना असते. व ही संरचना रचनात्मक आणि कार्यात्मक पैलूंवर उभी असते म्हणजेच समाज व्यवस्थेची निर्मिती ही विशिष्ट कार्य किंवा भूमिकांवर आधारित असते. पारसन्स असे म्हणतात की कोणत्याही समाज व्यवस्थेला पुढील चार कार्य करावी लागतात. १) अनुकूलन २) उद्दिष्टपूर्ती ३) आकृती सातत्य आणि तणाव नियंत्रण ४) एकात्मता. पारसन्स यांनी समाज व्यवस्थेला चार कार्य करावी लागतात, त्यातील ताण–तणावांचे नियंत्रण करणे हे एक महत्त्वाचे कार्य मानले आहे. तसेच त्यांनी संरक्षणाचे कार्यही महत्वपूर्ण मानले आहे. ज्यामधून समाज व्यवस्थेमध्ये अनुकूलन साधले जाऊन एकात्मता टिकवण्यास मदत होते. अशाप्रकारे रचनात्मक व कार्यात्मक घटकांच्या एकत्रिकरणातून समाज व्यवस्था तयार होत असते. व्यक्तीचा समाजातील दर्जा व त्यानुसार निश्चित केलेल्या भूमिका पार पडण्यावर भर दिला जाऊन त्यातून समाज व्यवस्था टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो. या समाजव्यवस्थेच्या दृष्टिकोनाच्या आधारे पोलीस व्यवस्थेतील महिलांचा अभ्यास करणे गरजेचे वाटते. पोलीस यंत्रणा ही समाजातील कायदा आणि सुव्यवस्था टिकवणारी एक व्यवस्था म्हणून तिच्याकडे पाहिले जाते यादृष्टीने रचनात्मक कार्यवादी दृष्टीकोनातून पोलीस यंत्रणेचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

महिला पोलिसांचे स्थान, दर्जा, दर्जाला अनुसरून पार पाडावी लागणारी भूमिका या सर्व घटकांचा अभ्यास समाजव्यवस्थेचा एक भाग म्हणून करणे आवश्यक आहे. केवळ पोलीस सेवेत आहेत म्हणून पोलिसांना कायदा हातात घेता येत नाही. एक नियंत्रणात्मक व्यवस्था त्या ठिकाणी अस्तित्वात आहे. या व्यवस्थेअंतर्गत महिलांना ज्या ताणतणावांचा सामना करावा लागतो त्याचा अभ्यास प्रस्तुत अध्ययनात करण्यात आला आहे.

तसेच प्रस्तुत संशोधनाचा विषय पोलीस व्यवस्थेची संबंधित असल्याने समाज व्यवस्थेच्या दृष्टिकोनातून अभ्यासतांना त्याचा भर महिला पोलिसांवर असल्याने स्त्रीवादी दृष्टिकोनाचा विचार करणे ही गरजेचे वाटते. स्त्री–अभ्यासात स्त्री–पुरुष भेद, स्त्रियांचे शोषण, त्यांना नाकारले गेलेले अधिकार, मानवी समाजातल्या इतिहासामधील स्त्रियांचे स्थान या सगळ्यांचाच विचार केला जातो. स्त्री विषयक अभ्यासातून जी एक वैचारिक मांडणी केली जाऊ लागली तिला सैद्धांतिक स्वरूप देण्यासाठी विचारांच्या चौकटीत बसवण्यासाठी स्त्री अभ्यासात निश्चितता आणण्यासाठीचे प्रयत्न सुरू झाले त्याला 'स्त्रीवाद' असे संबोधले जाते.

नीरा देसाई आणि मैत्रेयी कृष्णराज यांच्यामते, 'स्त्रियांचे स्थान, दर्जा व भूमिकांचा अभ्यास करून स्त्री पुरुष असमानता नष्ट करून स्त्रियांना एक निश्चित स्थान मिळवून देणारी प्रक्रिया व स्त्री पुरुष समानतेचा विचार करणारी प्रक्रिया म्हणजे स्त्रीवाद होय'. स्त्रीवादी दृ ष्टिकोनात स्त्री–पुरुषांना समान अधिकार मिळाले पाहिजे तरच समाजाचा योग्य विकास होऊ शकेल अशी भूमिका मांडण्याचा प्रयत्न केला जातो प्रस्तुत संशोधन विषयाचा अभ्यास करताना स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वाचे वाटते कारण महिला पोलिसांचे अध्ययन करताना स्त्री आणि पुरुष अशी लिंगभेदावर आधारित कामाची वाटणी केली जाते का याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न या अध्ययनातून केला आहे.

महिला पोलिसांचा स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून अभ्यास करताना आपल्याला 'भूमिका तणाव' आणि 'भूमिका संघर्ष' या संकल्पनांचाही विचार करावा लागतो.

भूमिका तणाव: भूमिका तणाव म्हणजे जेव्हा एकाच भूमिकेत संघर्ष निर्माण करणाऱ्या परस्पर विरोधी अशा अपेक्षा असतात तेव्हा ती भूमिका पार पाडताना व्यक्तीला ज्या तणावाला तोंड द्यावे लागते तिला 'भूमिका तणाव' म्हणतात.

भूमिका संघर्ष: भूमिका संघर्ष म्हणजे एकाच वेळी जेव्हा व्यक्ती एकाहून अधिक भूमिका पार पाडत असते आणि ज्यावेळी एका दर्जाशी निगडित भूमिका पार पाडताना तिला अन्य दर्जाशी संबंधित भूमिकांविषयी अपेक्षांचे उल्लंघन करणे भाग पडते तेव्हा तसे केल्याखेरीज आपली एखादी भूमिका वटविणे अशक्य होते तेव्हा त्या परिस्थितीचा निर्देश 'भूमिका संघर्ष' कसा केला जातो.

एखादी विवाहित महिला पोलिसांची भूमिका बजावत असताना जर तिला मुलेही असतील तर पोलीस ठाण्यात – 'पोलीस', घरी –'पत्नी', 'आई' आणि 'गृहिणी' अशा विविध भूमिका तिला एकाच वेळी वठवाव्या लागतात. पोलीस म्हणून काम करताना तिला अनेक तास या कामासाठी द्यावे लागतात. सहकाऱ्यांशी जुळवून घ्यावे लागते. तसेच पत्नी म्हणून पतीच्या सुखदु:खात सहभागी व्हावे लागते व घरकामाकडे, येणाऱ्या जाणाऱ्यांकडे लक्ष द्यावे लागते. आई म्हणून तिने मुलांना वेळ द्यावा, त्यांचे संगोपन चांगल्या रीतीने करावे इत्यादी अपेक्षा तिच्याकडून केल्या जातात. या वेगवेगळ्या दर्जांशी सुसंगत भूमिका पार पाडतांना तिला ज्या ज्या व्यक्तींशी आंतरक्रिया करावी लागते त्या सर्वांची अशी अपेक्षा असते की आपल्या गरजांकडे तिने अधिक लक्ष द्यावे, अधिक वेळ द्यावा. पण अन्य भूमिका विषयक अपेक्षांचे उल्लंघन केल्याखेरीज तिला यापैकी कोणतीही एक भूमिका चांगल्या रीतीने वठविणे अशक्य असते. यातूनच भूमिका संघर्ष निर्माण होतो आणि या परिस्थितीचा सामना करणे ही एक तारेवरची कसरत ठरते. यातून महिला पोलीस कशाप्रकारे मार्ग काढतात किंवा समायोजन साधतात तसेच अशा परिस्थितीत त्यांना कोणत्या अडचणींना सामोरे जावे लागते याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न या अध्ययनातून केला आहे.

महिलांनी पोलीस सेवेत येण्याचे कारण जाणून घेणे – पोलीस क्षेत्र हे सामाजिक सुरक्षेची जबाबदारी सांभाळणारे क्षेत्र असल्याने सामाजिक कार्य करण्याची आवड असलेल्या व्यक्ती या क्षेत्राकडे सहजपणे येऊ शकतात. महिला पोलिसांकडून सेवेत येण्याची कारणे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला असता ४४ टक्के महिला पोलिसांनी आपण आवड म्हणून या सेवेत आलो असे उत्तर दिले तर ४३.५ टक्के महिला पोलिसांनी गरज म्हणून या सेवेत आलो असे सांगितले तर काहींनी आकर्षण, अपरिहार्यता यासारखी कारणे सांगितली. यावरून या सेवेत स्वेच्छेने येणाऱ्या महिलांचे प्रमाण कमी आहे हे स्पष्ट होते.

स्वेच्छेने या सेवेत महिलांचे येण्याचे प्रमाण कमी असण्याची अनेक कारणे आहेत त्यापैकी एक महत्त्वाचे म्हणजे स्वत:च्या इच्छेने व आवडीने या व्यवसायात आलेल्या महिलांना पोलीस सेवेमध्ये एकरूप होण्याच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या जात नाहीत हे पुढील आकडेवारीवरून निदर्शनास येते. ४४ टक्के महिला पोलीस 'आवड' म्हणून या क्षेत्रात आल्या असल्या तरी त्यापैकी अनेक जणींना नोकरीचा पुनर्विचार करावासा वाटतो तर काहींना महिलांसाठी हे क्षेत्र योग्य वाटत नाही असे वाटते. ही बाब गांभीर्याने विचार करायला लावणारी आहे.

महिला पोलिसांना फारशी जोखमीची कामे दिली जात नाहीत हे या अभ्यासाअंती निदर्शनास आले. गुन्हेगारांबरोबर पोलिसांचा सतत संबंध येत असतो. अट्टल गुन्हेगारांना कोर्टात नेणे – आणणे हे आत्ताच्या एकूण परिस्थितीत जोखीम ठरते. कारण अलीकडच्या काळात गंभीर गुन्ह्यांच्या प्रकरणात अटक झालेले गुन्हेगार फरार झाल्याच्या अनेक घटना वाचावयास मिळतात. थोडक्यात अशा प्रकारच्या कामाची जबाबदारी महिला पोलिसांवर स्वतंत्ररित्या टाकली जात नाही. महिला गुन्हेगार म्हणून तर कधी कैदीपार्टी न्यायची असली तरी महिला पोलीस स्वतंत्रपणे न जाता पुरुष पोलिसांच्या समवेत जाऊन कामगिरी पार पाडतात.

महिला पोलिसांकडे वृद्ध, महिला, लहान मुले यांच्याशी संबंधित असलेली कामे दिली जातात. – २०० पैकी ५८.५ टक्के उत्तरदात्यांनी त्यांना बंदोबस्त, टपाल ड्युटी, कैदीपार्टी इत्यादी कामे दिली जातात असे सांगितले. याचा पडताळा ३५ पोलीस ठाण्यातील वरिष्ठ पोलीस अधिकारी यांच्याकडून घेतलेल्या माहितीवरून देखील स्पष्ट होतो. पोलीस अधिकाऱ्यांच्या मते महिला पोलिसांकडे स्त्रियांशी निगडित असणारी कामे देण्याकडे त्यांचा अधिक भर असतो. याची काही सामाजिक कारणे देखील वरिष्ठ पोलिस अधिकाऱ्यांनी स्पष्ट करून सांगितली आहेत. पुरुष पोलिसांना कायदा व सुव्यवस्था राखणे, बीट मार्शल, पेट्रोलिंग, नाईट राउंड यासारखी कामे दिली जातात. मात्र महिला पोलिसांकडे बंदोबस्त सोडला तर बहुतांशपणे स्वागत कक्ष, कोर्ट ड्युटी, महिलांसंबंधीचे गुन्हे, महिला फिर्यादी, महिला आरोपी यांची विचारपूस, अंगझडती यासारखी कमी जोखमीची कामे दिली जातात. थोडक्यात महिला पोलीस आणि पुरुष पोलीस यांच्यातील कामकाजाच्या वाटपात भेदभाव केला जातो.

महिला पोलीस म्हणून महिलांना समाजात आणि कुटुंबात अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो. – सर्वसाधारणपणे भारतातील बहुसंख्य स्त्रियांना अनेक प्रकारच्या सामाजिक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. महिला पोलीसही याला अपवाद नाहीत. महिला पोलिसांच्या संदर्भात सामाजिक समस्यांचा विचार करता असे दिसून येते की, समाजातील पुरुष व महिला या दोघांचाही महिला पोलिसांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण पूर्वग्रहदूषित आहे. अलीकडच्या काळात एकूणच संपूर्ण पोलिस दलाकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन हा फारसा चांगला नाही त्यामुळे महिला पोलीस देखील यातून सुटू शकत नाही. ३२.५ टक्के महिला पोलिसांनी समाजाकडून कधीकधी सहकार्य मिळते असे सांगितले आहे. तर २० टक्के उत्तरदात्यांना समाजाकडून मदत मिळत नाही असे आढळले. १९.५ टक्के महिला पोलिसांच्या मते समाजाचा पोलिसांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन प्रतिकूल असतो असे दिसून आले. वरील आकडेवारीवरून असे लक्षात येते की महिला पोलिसांना इतर सर्वसाधारण महिलांपेक्षा आपल्या इतरही अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो.

महिला पोलिसांच्या कौटुंबिक समस्यांची तीव्रता ही इतर स्त्रियांपेक्षा अधिक आहे. – महिला पोलिसांच्या संदर्भात येणारी पहिली बाब म्हणजे २४ तासांची ड्युटी. नियमानुसार पोलिस हे चोवीस तासाच्या ड्युटीला बांधील असतात. अर्थात अशा प्रकारची ड्युटी पूर्वीच्या काळात जरी कधी कधी करावी लागत असली तरी आज याचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे. २४ तासाची ड्युटी आणि दुसऱ्या बाजूने आजची स्फोटक परिस्थिती यामुळे महिला पोलिसांना कौटुंबिक समायोजनाच्या प्रश्नाला सामोरे जावे लागते आहे. याचे उदाहरण म्हणजे 'पाळणाघर'. महिला पोलिसांच्या मुलांना पाळणाघरांमध्ये ठेवून घेण्यास स्पष्टपणे नकार दिला

जातो. याचे कारण समाजाची गरज म्हणून निर्माण झालेली पाळणाघरे व्यावसायिक तत्वावर चालवली जातात. यामुळे आठ तासांची बांधिलकी ते स्वीकारतात. महिला पोलिसांच्या मुलांच्या बाबतीमध्ये पाळणाघर पोलिसांच्या चोवीस तासाच्या ड्युटीमुळे धोका पत्करण्यास तयार होत नाहीत.

महिला पोलिसांना येणाऱ्या कौटुंबिक समस्या जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला असता २१ टक्के महिला पोलिसांनी कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांची समाधानपूर्वक पूर्तता करता येते, कुटुंबासाठी वेळ देता येतो असे सांगितले. यावरून बहुसंख्य महिला पोलिसांच्या बाबतीत कौटुंबिक जबाबदारीची पूर्तता होत नाही ती हे स्पष्ट होते. ३२ टक्के महिला पोलिसांनी आपल्या नोकरीमुळे मुलांच्या वाढीवर आणि विकासावर परिणाम होतो असे सांगितले. आणि ३२ इतर महिला पोलिसांनी नोकरीमुळे वैवाहिक संबंधात तणाव निर्माण होतात असेही सांगितले. वरील विश्लेषणातून असे दिसून येते की, महिला पोलिसांना महिला म्हणून अनेक प्रकारच्या सामाजिक व कौटुंबिक समस्यांना सामोरे जावे लागते. प्रत्येक व्यक्तीला आपले कौटुंबिक आयुष्य सुखासमाधानात जगावेसे वाटणे स्वाभाविक असते. एकाच क्षेत्रात काम करणाऱ्या पती–पत्नींना आपल्या क्षेत्रात असणारे अडथळे, अडचणी, कामाचे स्वरूप यांची जाणीव असते. त्यामुळे एकाच क्षेत्रात काम करणारे पती–पत्नी एकमेकांना समजून घेऊन आपली कौटुंबिक वाटचाल सुखासमाधानाने करत असतील असा आपला सर्वसाधारण समज असतो. सदर अध्ययनात पती–पत्नी एकाच क्षेत्रात असताना एकमेकांना समजून घेतात का हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला असता २०० पैकी ३३ महिला पोलिसांचे पती पोलिस सेवेत आहेत या ३३ महिला पोलिसांपैकी १७ महिला पोलीस आपल्या वैवाहिक संबंधात ताणतणावाचा सामना करावा लागतो असे स्पष्टपणे नमूद करतात. यावरून पोलीस सेवेसारख्या वैशिष्ट्यपूर्ण सेवेत नोकरी करणारे पती–पत्नी एकमेकांना समजून घेतातच असे नाही हे स्पष्ट होते.

तसेच महिला पोलिसांच्या संदर्भात 'ल' विभागात काम करणाऱ्या महिला पोलिसांना एका विशिष्ट प्रश्नाला तोंड द्यावे लागत आहे. महिला पोलिसांना प्रशिक्षणानंतर सर्वसाधारणपणे 'ल' विभागात रुजू करून घेतले जाते. हा विभाग हत्यारी विभाग आहे. पोलिसांना दिली जाणारी हत्यारे या विभागात असतात. या विभागात काम करत असताना बुलेटचा पट्टा, बंदूक जवळ बाळगणे आवश्यक असते. महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे या विभागात प्रशिक्षण घेऊन रुजू झालेल्या महिला या २० ते २५ या वयोगटातील असतात. सर्वसाधारणपणे याच काळात त्यांचा विवाह झालेला असतो अध्ययन करतांना असे लक्षात आले की, या विभागात काम करत असलेल्या पाच ते सात महिला पोलिसांचा गर्भपात झालेला आहे विभागात काम करणाऱ्या महिला पोलिसांना सेवा बजावत असताना निर्माण होणाऱ्या समस्येचा गंभीरपणे विचार होणे अत्यंत गरजेचे आहे.

'ल' विभागात काम करत असताना महिला पोलिसांना कोर्ट ड्युटी, जेल ड्युटी, हॉस्पिटल ड्युटी अशी कामे करावी लागतात. अशी कामे करत असताना त्यांना बंदूक व बुलेटचा पट्टा जवळ बाळगावा लागतो. अशावेळी कोर्टाचे व जेलचे उंच जिने यांची चढ–उतार करावी लागते. अशा परिस्थितीत गरोदर महिला पोलिसांना त्रास होतो आणि त्याचा परिणाम वर नमूद केल्याप्रमाणे आढळतो. शासनाने गरोदर स्थितीतील 'ल' विभागामधील महिला पोलिसांकडे सहानुभूतीने पाहिले तर हा गंभीर प्रश्न सोडवता येऊ शकतो.

भारतीय घटनेने स्त्री–पुरुषांना समानतेचे हक्क प्रदान केले आहेत. हे जरी खरे असले तरी हे समानतेचे तत्व काटेकोरपणे अंमलात आणणे शक्य नाही. भारतीय समाजाचा विचार केला तर ही गोष्ट प्रामुख्याने लक्षात येते. भारतीय स्त्रीला सक्षम करणे, सबळ बनवणे हे जरी शासनाचे कर्तव्य असले तरीही समानतेच्या तत्त्वाचा तारतम्याने व भारतीय समाजव्यवस्थेच्या दृष्टिकोनातून विचार करणे गरजेचे आहे. भारतीय समाजातील पुरुषप्रधान संस्कृती अजूनही समाजात या मानसिकतेला तयार झालेली नाही ही वस्तुस्थिती दुर्लक्षता येत नाही. आजही भारतीय स्त्री कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांनाच महत्त्व देत आहे. शेकडो वर्षाच्या परंपरा आजही चालवाव्या लागतात. त्यातून तिची सुटका करण्यास भारतीय पुरुष देखील तयार होत नाही. अशा समाजव्यवस्थेत पोलीस खात्यात समानतेचे काटेकोर पालन करणे अशक्य आहे. इतर कोणत्याही शासकीय क्षेत्रात कामाचे तास आठ तासांपेक्षा जास्त असत नाहीत. पोलीस हे एकच खाते असे आहे की ज्यामध्ये कामाचे तास बारा आहेत. यामध्ये जाण्यायेण्याचे दोन ते तीन तास धरले असता पंधरा तास घराच्या बाहेर राहिल्यामुळे कौटुंबिक समस्यांचा मोठ्या प्रमाणावर सामना करावा लागतो. तसेच योग्य विश्रांती न मिळाल्यामुळे त्याचा आरोग्यावरही अयोग्य परिणाम होतो. महिला पोलिसांचे काम, त्यांचे कार्य, त्यांच्या जबाबदाऱ्या या गोष्टींचा विचार करता बारा तासांची त्यांची ड्युटी याचा पुनर्विचार करण्याची गरज आहे. शासनाने महिला पोलिसांची बारा तासाच्या ड्युटीची अट जर काही प्रमाणात शिथील केली तर महिला पोलिसांच्या ९० टक्के अडचणी सुटू शकतात.

उपाययोजना व शिफारसी: विवाहित महिला पोलिसांना अत्यंत गंभीर अशा प्रश्नांना सामोरे जावे लागते. तो म्हणजे आजच्या विभक्त कुटुंबात मुलांच्या संगोपनाचा भेडसावणारा प्रश्न. शासनाने महिला पोलिसांच्या मुलांसाठी पाळणाघराची सुविधा उपलब्ध करून दिली पाहिजे. कारण शहरातील बहुसंख्य पाळणाघरे ही आठ तासांच्या नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी सहज उपलब्ध होतात मात्र चोवीस तासांच्या सेवेला बांधील असलेल्या महिलांसाठी पाळणाघरांची अशी कुठलीही सोय उपलब्ध नाही. त्यामुळे पाळणाघराची सोय उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. महिला पोलिसांच्या कामाच्या स्वरूपाची जाणीव कुटुंबातील व्यक्तींना व्हावी यासाठी मेळावे घेण्यात यावे. अत्यंत महत्त्वाची शिफारस म्हणजे महिलांचे सबलीकरण करण्यासाठी शासनाकडून ठोस पावले उचलली जाणे आवश्यक आहे. यामध्ये प्रशिक्षण कालावधी, शारीरिक दृष्ट्या सबलीकरण आणि संभाषण कौशल्य, विविध खटले हाताळणे, चौफेर व्यक्तिमत्त्व विकास करणे या बाबी आवश्यक असल्याने शासनाने या गोष्टीवर अधिक लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. पोलीस क्षेत्रात स्त्री पुरुष समानता बिंबविण्यासाठी कामाचे विभाजन करताना पुरुष पोलीस व महिला पोलीस असा भेदभाव केला जाऊ नये.

संदर्भसूची:

१. साळुंखे सर्जेराव, (२०१०), समाजशास्त्रातील मुलभूत संकल्पना, प्रोफीशिएंट पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.

२. देसाई निरा आणि मैत्रेयी कृष्णराज, (१९९८), 'स्त्री अभ्यास' म्हणजे काय?, अनुवाद– उषा मेहता, महाराष्ट्र स्त्री अभ्यास व्यासपीठ, मुंबई.

३. मारुलकर विजय, (१९८७), समाजशास्त्रीय विचारांचा इतिहास, प्राची प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती.

४. टेणी नंदकुमार, (२००४), वर्दीतील मीरा, लाजरी, पान क्रमांक २ ते ११

५. ताम्हणे माधुरी, (२००६), एक ह्दय संवाद पोलिस सहआयुक्त मीरा बोरवणकरांशी, माहेर दिवाळी विशेषांक, पान क्रमांक १० ते १८.

६. Aleem shamim, (1991), Women Police and Social Change, Ashish Publishing House, New Delhi-

७. Aleem shamim, (1991), Women in Indian Police, Sterling Publication, New Delhi.

८. Mahajan Amarjeet, (1982), Indian Police Women: A sociological study of new role, Deep and Deep Publication, New Delhi.

बंजारा जमातीच्या ग्रामीण क्षेत्रातील संस्कृतीचा अभ्यास

कु. गोदावरी विठ्ठलबन बन, *संशोधक विद्यार्थी, समाजशास्त्र विभाग, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती*

प्रस्तावना: प्रत्येक समाजाच्या संस्कृतीमध्ये त्या समाजातील भौतिक वस्तु व अभासिक तत्वे या दोहोचाही समावेश होतो. वाडमय साहित्य विविध कला दागदागिणे, भांडी, कपडेलत्ते या सर्व भौतिक वस्तुचा समावेश संस्कृतीमध्ये होतो. त्यांच प्रमाणे समाजातील लोकाचे विविध विषयासंबंधीचे ज्ञान कौशल्य लोकांच्या मनातील विश्वास, श्रध्दा, रूढी, प्रथा, परंपरा, नीती, कल्पना, सवयी व लोकांनी आत्मसात केलेली विविध कौशल्य याचाही समावेश संस्कृतीमध्ये होतो. संस्कृती लोकांची जीवन जगण्याची पध्दती असुन बंजारा आदिम जमात आहे गाई, गुरांच्या पाठीवरून आपला मोडका–तोडका संस्कार लादुन शेतीमाल डोंगर तळयातुन पिढयानोपिठया भटकणारा एक समुह आहे. अलीकडे हा लोकसमुह काही प्रमाणात वस्ती करून स्थिर झाला आहे. या स्थैर्याचे प्रमाण तुलनेत विदर्भात जास्त आहे. डॉ. केशव पाळडे म्हणतात की विदर्भ मे प्राथ: सभी बनजारे स्थायीक रूप से बस गथे है और उब उनकी स्थायीक संपती भी है विदर्भ मे बसे बंजारो ने मुख्य रूप से कृषी का व्यवसाय अपनाया है परंतू हे विधान सत्य आहे विदर्भातील बंजारा जास्त प्रमाणात भुमिहीन है, या समाजात बंजारा मोळी विक्री, मध, डिंक, तेंडुपत्ता विकणे हेच या जमातीचे जगण्याचे साधन आहे. आधुनिक संस्कृती ही विज्ञान व माहीती तंत्रज्ञान या बाबी पासुन ग्रामिण भागातील आणी तांडा वस्त्याखाली रहाणारे लोक कोसो दूर आहेत. बंजारा लोकगण हा भारतीय आदिम जीवनातील एक स्वतंत्र लोकगण आहे. या लोकगणाला तांडा असे म्हणतात खरे तर बंजारा लोकसाहित्याला बंजारा या शब्दाचा फारसा उल्लेख आढळत नाही. गोर किंवा गोरमाटी असाच उल्लेख आढळतो. गोर यांचा अर्थ बंजारा जमात आणि गोरमाटी म्हणजे बंजारा माणुस या जमातीला स्वत:ची एक वैशिष्टयपूर्ण संस्कृती आहे आणि ही संस्कृती या जामती आजतागायत तळहातावरील फोडाप्रमाणे जपलेली आहे. मानवी संस्कृतीवर योग्य प्रमाणात विदेशी अक्रमणे आलीत या अक्रमणाच्या धुवरचक्रीतही या जमातीने स्वत:ची भाषा, परंपरा, संस्कृती, चालीरिती आचार विचार आबादीत ठेवले आहेत. या संदर्भात रामनाथ चव्हाण यांचे मत लक्षणीय ठरते असे ते म्हणत भटक्या जाती जमातीला आपल्या भुतकाळा विषयी प्रचंड अभिमान आहे. भुतकाळात जगण्याचे त्यांचे प्रयत्न आजर्ध चालु आहेत केवळ बंजारा नव्हे तर सर्वच विमुक्त भटकयाचे हे साम्यदर्शक वैशिष्टये आहे. या वैशिष्टयातच या जमातीचे वेगळेपण दडलेले दिसते. त्यातील काही विषयी म्हणजे अज्ञान, अंधश्रध्दा, दरिद्रय, व्यसन अशा वातावरणात ही जमात आजही वावरतांना आढळते. पेहराव बोलीभाषा लोकसमजुती लोकाचार लोभ्रम आणि एकुणच लोक संस्कृतीच्या संदर्भात या जमातीचा वेळेपणा जणाऱ्या बंजारा जमातीची व्याप्ती जगभर पसरलेली आहे. ही जमात मुळात भटकी असल्यामुळे भटकंती करता करता ज्याच्या प्रदेशात जी स्थीर झाली आहे त्यात्या प्रदेशात किंवा गावाच्या नावाला या जमातीचे तांडे ओळखले जातात आत्माराम राठोड म्हणतात मला जन्मगाव नाही पण मी ज्या गावात जन्माला आलो या गावाच्या तस्तीला तांडा असे म्हणतात.

भाषिक आणि सांस्कृतीक साम्य बंजारा आणि जगभरातील सर्व भटक्या जमातीत अव्दितीय आहे. भरतापुरता विचार केला तर या देशात सात कोटी बंजारा आहे असे मानले जाते, पश्चिम विदर्भात एकुण पाच जिल्हयाची पुढील यवतमाळ, वाशिम, बुलढाणा, अकोला, अमरावती या पाचही जिल्हयात बहुसंख्य वास्तव्यास आहेत. भाविक आणि सांस्कृतीतीकडे साम्य आहेत. बंजारा आणि जगभरातील सर्व भटक्याजमातीत अव्दितीय आहे. भारताचा इतिहास हा अर्धा आणि अथार्य सभ्यता, संस्कृती संघर्षाचा इतिहास आहे. भारतात आर्य आगमनापुर्वी म्हणजे इ.स. १५०० पुर्वी ३५०० ते ५५०० वर्षे अनार्थ लोकांची सभ्यता, संस्कृती नांदत होती. ही अनार्थ संस्कृती अविराज्य समृध्दमुखी, पिकवीत मेहनती शेती या संस्कृती लोक व्यापार, पशुपालन, उद्योग शेती कामे करीत होते. https://mr.wikipedia.org

उद्देश : १. बंजारा जमातीच्या एतिहासिक पार्श्वभुमीचा अभ्यास करणे. २. बंजारा उत्पत्तीचा अभ्यास करणे. ३. बंजारा धर्मीय निवास परंपरेचा अभ्यास करणे. ४. बंजारा जमातीच्या सण उत्सव श्रध्दा व यात्रा व स्थानाचा अभ्यास करणे. ५. बंजारा बोली व लोकगिताची पार्श्वभुमी जाणुन घेणे. ६. पारंपारीक भाषा, पोशाख, लग्न परंपरेचा अभ्यास करणे.

गृहितके: १. बंजारा जमातीच्या धार्मीक, निवास, परंपरेत बदल होत आहेत. २. बंजारा जमातीच्या श्रध्दास्थानाला आजही पुर्वी एवढेच महत्व आहे. ३. बंजारा जामातीच्या स्त्रीयांच्या पोशाखात व लग्न परंपरेत बदल होत आहेत.

संशोधन पध्दती : शोध निबंधासाठी दुय्यम तथ्य सामुग्रीचा आधार घेण्यात आला असुन यामध्ये प्रकाशीत व अप्रकाशीत अभिलेख, संदर्भग्रंथ व इंटरनेट इत्यादीचा वापर करण्यात अला.

बंजारा जमातीची एतिहासिक पार्श्वभुमी : बंजारा ही रानोमाळ भटकणारी पशुपालन व व्यापार करणारी जमात आहे. बंजारा बोलीतील

गोरमाटी हा शब्द पशुपालक या अर्थानेच रूढ झाला. ही भटकी जमात असल्यामुळे तसेच शिक्षणाचा अभाव ऐतिहासिक सामधनाची उणिव आणि इतिहास लेखणाची परंपरा नसलयामुळे या जमातीच्या पुरेसा इतिहास उपलब्ध नाही. काही ऐतिहासिक लेखनाची परंपरा नसल्यामुळे या जमातीचा पुरेसा इतिहास उपलब्ध नाही. काही ऐतिहासीक पुराव्यावरून व दिश्वसनिय संदर्भ ग्रंथावरून आणि ऐकीव माहीतीवरून या जमातीची ऐतिहासिक पार्श्वभुमी लक्षता येते, बंजारा, बनजारे, बनजारा, बनजारी, बिंजारी, लमान, लमाणी, लैबाडा, लमान, बाळदिया, लदेणीय या गवारीया, गवार गवारी, सिंगाडे बंजारी अशा विविध नावानी लोकसमुह ओळखला जातो. 'सुनिल आनंदराव राठोड – २०१२, १८, १९'

बंजारा शब्दाची उत्पत्ती : बंजारा हा शब्द बन + अ + असे अशी तीन शब्दापासुन बनलेला आहे. बनज याचा अर्थ वाणिज्य व्यापार असा होतो. बंजारा लोक वाणिज्य म्हणजे व्यापार करू लागले. तेंव्हा पासुन त्यांना रजपुतानी वाणिज्य तथा व्यापार करणारे अशा अर्थाने नाव दिले किंवा लोंकांनी स्वत: घेतले असे म्हणत चुक होणार नाही असे आत्माराम कनिराम राठोड म्हणतात बंजारा हे उत्तरेकडे ब्रिजारी या नावाने ओळखले जातात तर काही अभ्यासक बनचरणापासुन बंजारी हा शब्द तयार झाला असेही म्हणतात. बंजारा संस्कृती ही अति प्राचीन असुन गोर हा एक प्राचीण क्षत्रिय वंश आहे. त्याचा हिंदोमध्ये गौर तर इंग्रजामध्ये असा ळवनतध्ळवत असा उल्लेख होतो गौर या शब्दाचा मराठीत गोर असाही उल्लेख होतो गौर राजवंशीय लोकांना गोरबंजारा असे म्हटले जाते हा एक समुह सांस्कृतीक परंपरा असणारा भारतीय समाज रचनेचा एक महत्वाचा घटक होय. भारतीय विविधतेतील एक स्वतंत्र्य संस्कृती जोपासणारा समाज म्हणुन बंजारा समाजाकडे पाहिले जाते. गौर बंजारा समाजासाठी गोरमाटी असाही एक शब्दप्रयोग केला जातो मनाशी जुळलेला माणुस मानाशी मातीशी नात ठेवणारा माणुस म्हणजे भेरमाटी हिंदी राज्यसीनी भाषेत गोर नावाने उल्लेख होतो. गोरमाटीला गोरमाटी हा शब्द प्रयोग बंजारा बांधव आपल्या स्वकियासाठीच करतांना दिसतात. तसेच बंजारा हा शब्द आपल्या भारतीयांना उपस्थित परिचित आहे मुळ राजपुताना मधला वैभवशाली इतिहास व संस्कृती असणारा हा समाज कालांतराने भारतात वेगवेगळया राज्यात भौगोलीक प्रदेशात आपल्या विविध व्यवसायावरून गौर बंजारा गोरमाटी लमाणी, लभाण, बाजीगर, नायक, राजपुत, बंजारा, मामनीया बंजारा इत्यादी नावाने ओळखला जातो. https://mr.wikipedia.org

बंजारा जमातीची संस्कृती : हिंदु संस्कृतीने प्रतिपादीत केलेले बहुतेक सर्व सण सर्वच भारतीय आदिम जाती–जमाती साजरे करतात कदाचीत कालमापनाची सोय म्हणुन हिंदु सण आदिम जीवनात लवकर प्रस्तुत झाले असावेत गोर बंजारा समाजाचा सण उत्सवाविषयी लेखकाने आपल्याच एका पुस्तकात तपशीलवार माहिती दिली आहे. गोर बंजारा समाजात दिवाळीपासुन साडेचार महिने तिथुन १५ दिवसाने पाडवा व पुढे साडेतीन महिण्याने आषाढी तीथुन दिड महिन्याने पोळा असे वर्ष भराचा सणाचा हिशोब असतो बंजारा समाज सणासुदीला गोडधोड करून खण्याची पध्दत गोर बंजारा समाजात अलीकडे रूढ झाली. ग्रामीण, भागातील राहणाऱ्या लोकांना सणापेक्षा वन्य लोकांना उत्सव अधिक जवळचा गोर बंजारा समाजात मुख्य सण उत्सव सर्वात महत्वाचे सण होळी, तीज, व दिवाळी आहे. गोर बंजारा समाजात तांडयातील मुलाच्या बारश्याचा उत्सव म्हणुन हा सण साजरा करतात.

समाज सुसंस्कृत असो वा असंस्कृत असो प्रत्येक समाजाला जगण्याची एक आचार संहिता असते तांडा भटकंत असला तरी कुठल्या तरी आचार विचारानी तो बांधलेला आहे. जगण्याची एक चौकट तांडयाने ठरवलेली आहे ती तांडयातील बंजारा गणाचा पोशाख दाग दागीने, बोलीभाषा संस्कार सण उत्सव व विवाह पध्दती पुर्णपणे प्राचीनकाळी वेगवेगळया होत्या. तसेच बंजारा गणात विवाह संबंध मागील काळातील समाजातील फीरस्ता वर म्हणजे धाडी, ढालीया, भटे वगैरे सुध्दा जुळवुन आणत होते पण वरील लोक पुढाकार घेत होते. https://mr.wikipedia.org 'प्रकाश राठोड – २०१६, ६४'

बंजारा धार्मीय निवास परंपरा : ग्रामीण व नागरी संस्कृती सभ्यता पासुन ते पुर्णपणे अलिप्त होते गाव, भाषा पोशाख अलंकार देवी–देवता व त्यांच्याशी संबंधीत सर्व धार्मिक कर्मकाळापासुनही तो पुण्र आलीप्त होता. ग्रामीण जीवनाचा संस्कृती सभ्यतातील मात्र संबंध बंजारा समाजाला नव्हता. ग्रामीण व शहरी लोकांना भिवुन हा आदिवासी बंजारा समाज सतत दुर राहण्याचा प्रयत्न करीत होता. निसर्ग संपती निसर्ग देवता, झाडे, नदया, अग्नी, सुर्य, चंद्र पाळीव व पुर्वज सामदेवीची वंदना करून ति जातीवर्ण धर्म निरपेक्ष समाज व समाजवादी, न्यायपुर्ण जीवन जगत हाते. बंजारा समाजाप्रमाणे आज गाव आणि शहराच्या बाहेर भटकणारे व आकाशाच्या छत्रछायेप्रमाणे राहणारे सर्व भटके विमुक्त आदिवासी, गुन्हेगार हे सुध्दा क्रूर निर्दय शोषक विजेते आर्यांना, ब्राम्हणांना शरण गेले नाही. त्यांनी सुध्दा गाव शहराचा परिसर सोडुन जंगलाचा व एकांत मैदानाचा स्थळाचा शोध घेवुन स्वाभिमानी स्वतंत्र जीवन जगत आहे. 'गबरूसिंग राठोड – २०१२, ९, १३'

बंजारा जमातीचे श्रध्दास्थान :

१) श्री संत सेवालाल महाराज : सेवादास माहराज किंवा सेवालाल महाराज हे प्रत्येक तांडयाचे श्रध्दास्थान आहे. १८५७ च्या स्वातंत्र्य संग्रामच्या वेळी तांडयातांडयातुन सेवादस हे साक्षात्कारी पुरूष म्हणुन ख्याती पावले होते. त्यांच्या चमत्काराच्या अनेक दंतकथा बंजारा लोक गणात रूढ झालेल्या दिसतात त्यांनी माणसाची बाई बनवली गोटयाच्या नगार करून बाजवला मातीचा शिरा बनविला निपुत्रिकाला पुत्रप्राप्ती झाली दुधडी भरून वाहणाऱ्या नदिमधुन कोरडा रास्ता तयार करून आपल्या गुरा–ढोरांना सुखरूप नदिपार नेले इत्यादी बांजरा समाजाला असा उपदेश करणारे सेवादास महाराज हे लेखकाच्या मते बंजारा समाजाचे खरेखुरे पहिले सुधारक होते. चोरी करू नका, दारू पिवु नका असे उपदेश देता देताच त्यांनी तांडयातल्या नायकाच्या शोषणावर कोरडे ओढले व १८५७ साली एवढी दुरदृष्टी ठेवुन बोलनारा खरा सुधारक बंजारा समाजाला लाभला.

२) श्री क्षेत्र पोहरादेवी : पोहरादेवी हे भारतातील महाराष्ट्र राज्यातील वाशिम जिल्हयातील मनोरा तालुक्यात एक गांव आहे हे पोहरादेवी हे महाराष्ट्रातील प्रसिध्द तीर्थक्षेत्रपैकी एक आहे. हे श्रीक्षेत्र पोहरादेवी हे ठिकाण बंजारा समाजाची काशी म्हणुन प्रसिध्द आहे व

पोहरादेवी दर्शन घेण्यासाठी राज्यातुन ठिकठिकाणाहुन बंजारा समाज एकत्र येतो व बंजारा समाज एकत्र येतो व बंजारा भावीक भक्ताचे पोहरादेवी हे महाराष्ट्रातील एक महत्वपुर्ण व प्रसिध्द तीर्थक्षेत्र पैकी एक आहे. https://mr.wikipedia.org

सण—उत्सव : कोणत्याही आदिम लोकजीवनाच्या दृष्ट्रीने आणि उत्सवाला अत्यंत महत्व असते. त्यातही त्यातुनही सणापेक्षा उत्सवाची ज्या आदिम जमाती अधिक आतुरतेने वाट पाहतात सण हे नागरी जीवनाने आदिवासी वन्य जीवनावर लादलेले आहे. म्हणुन त्यांना ते परके वाटतात उपजत उत्सह नसतो पण उत्सवाचे तसे नसते वन्य जीवनात साजरे होणारे उत्सव हा त्यांचे स्वत:चे असतात. त्यामुळे उत्सवाविषयी अत्यतीक जिव्हाळा आदिम लोकजीवनात आढळुन येतो. गोर बंजारा गणाची सण साजरे करण्याची पध्दत वेगळी निश्चित स्वरूपाची असुन सणासुदीला गोडधोड करून खाण्याची पध्दत बंजारा गणात अगदी अलीकडे रूढ झाली आहे. पण बंजारा समाजाला सनापेक्षा अन्य लोकच उत्सव अधिक जवळचा बंजारा गणात मुरच उत्सव हे तीज आणी होळी दिवाळी हे तीनच आहेत.

यात्रा : बंजारा जमातीतील तांडयांचा धार्मिक जीवनात यात्रेलाही महत्वाचे स्थान आहे. आत्माराम कनिराम राठोड यांनी तांडा या स्वग्रंथात कुठल्याही देवी देवताच्या नावाने भरणाऱ्या काही यात्राचे वर्णन केले आहे. आत्माराम कनिराम राठोड यांच्या तांडयाजवळ अनेक यात्रा भरतात लेखकांच्या तांडयाजवळ एक देवालय आहे ते देवालय मोठे पवित्र व प्रसिध्द व पुरातन आहे असे तांडावस्ती मानतात तांडयाला यात्रेची फारच हौस आहे. ग्रामीण भागातील लोक घरातील विद्युत तांडयातील लोक मोठया श्रध्देने यात्रेला जातात. अशा प्रकारे यात्रेला व सणाला ग्रामीण भागातील महत्वाचे स्थान आहे. 'प्रकाश राठोड – २०१६, ६४, ६५, ६६'

बंजारा बोलीगीताची तथा लोकगीतांची पार्श्वभुमी : लोकगीतची परंपरा अत्यंत पुरातन आहे. समाजाच्या सामुहीक जीवनापासुनच लोकगीताची परंपरा सुरू झाली आहे. वाड्‌ मयाचे दोन प्रकार पडत असुन १) लिखीत २) अलिखीत. ज्या काळापासुन वाड:मयाचे पुरावे सापडतात त्या काळापासुनच्या सगळयाच साहित्यात लोकगीताचे उल्लेख आढळतात, आपल्या पुरातन ग्रंथात विशिष्ट धर्मीयांच्या वाड:मयातुन सुध्दा लोकगीते आढळतात. संहिता ब्राम्हण ग्रंथ आरण्यके व उपनिषदे या लोकसाहित्यांच्या आद्य संकलनात सुध्दा लोकगीताचा कितीतरी खानाखुणा दिसतात. ॠगवेद हा सर्वात प्राचीन ग्रंथ आहे. ॠगवेदात विविधगीताची संख्या फार मोठी आहे. ॠगवेदात विविध गीतांची संख्या ही फार मोठी आहे. विविध गीते म्हणजे लोकगीतच होत. उपनयन विधी तसेच विवाहसारख्या प्रसंगी गीते गायील्या जातात. या गीतांना त्या काळात गाथा असे म्हणत बंजारा समाज हा रानटी अवस्थेत जीवन जगणारा समाज होता हा समाज दऱ्याखोऱ्यातुन वणवन फीरत असे गाणी म्हणुन या समाजाने केलेल्या जीवघेणा प्रवास बंजारा समाजाच सामाजिक संस्कृतीक आणि धार्मिक वास्तव प्रकर्षाने उमटलेली आढळतात. 'सुनिल आनंदराव राठोड – २०१२, ९०'

भाषाशैली: ग्रामीण मराठी बोली व गोरबोली यांच्या संयोगातून तयार झालेले मराठी बालीतून आकारास आलेला आहे. संवाद व निवेदनासाठी बोलीभाषेचा कटाक्षाने व जाणीवपूर्वक वापर केलेला जानवतो. कारण भाषा हे क्रांतीचे पडघम असून, आपल्या संस्कृतीची ओळखसुध्दा भाषेमुळेच होते ही जान लेखकाला असल्यामुळे जाणीवपूर्वक गोरामाटी शब्द व बोलीभाषा यांनी अभिव्यक्तीचे साधन म्हणून वापरले आहे. संवाद हे बोलीभाषेत लिहिल्यामुळे आत्मकथनास कलात्मकता प्राप्त झाली आहे व या भाषेला सौंदर्य लाभले असून बंजारा लोकगीतांतून तथा बोलीगीतांतून बंजारा संस्कृतीचे अस्सल दर्शन घडते. कोणत्याही जाती जमातीच्या बोलीगीतांतून त्या त्या जाती जमातीची खरी संस्कृती व्यक्त होते. कारण बोली भाष आणि संस्कृती यांचे फार जवळचे नाते आहे. भाषा आणि संस्कृती हे सामान्य माणसांच्याही तोंडी असतात. बोली गीते आणि संस्कृती यांचा परस्परपूरक संबंध असुन समाज व संस्कृती हया बाबीचा एक एकजीव आहे. बोलीभाषेमुळेच समाजाचे संघटन होत असते व समाज एक सुत्रात बांधला जातो. 'सुनील आ. राठोड – २०१२, ९०'

बंजारा स्त्रीयांचा पारंपारीक पोषाख : बंजारा स्त्री पोषाख हा कशिदायुक्त, काच, कवडया, शीसे, कथील, मणी, लहान माणिक, कटा व गोंडे यांनी वैशिष्टपूर्ण सजविलेला असतो. काचा शिवाय पेहराव म्हणजे अधुरा अधुरा होय. लहान, मोठे, चौकोणी, व गोल काच गोरमाटी सनार (सोनार) जवळ मिळतात. ते कापडावर धाग्याने बांधून त्यावर कशिदाकारी केलेली असते त्याला अबला वर्क असे म्हणतात. बंजारा स्त्रीया खादीच्या कापडावर आरसे काम करतात. बंजारा स्त्रीच्या पेहारावाची छाप इतर समाजावर असल्यामुळे फॅशनच्या दुनियेत ही वस्त्रे आज प्रतिष्ठेची समजली जातात व आजही बंजारा स्त्रीयांच्या पारंपारीक पोषाखाचे आगळे वेगळे वैशिष्टय आहे. 'श्रीराम एस.पी. – २००४, ५२'

बंजारा जमातीची लग्न परपंरा : तशा सुचना देखील होत्या या पध्दतीमुळे कमी खर्चात वैवाहीक संबंध परस्पराच्या संमतीने जुळुन येत होते व ब्राम्हणाच्या सबंध येत नव्हता बंजारा जमातीतील लग्नात गुळ वाटप करूनच अंगार थोडे रंगाचे ठिपके लावुन वर वधुच्या अनुपस्थीतीत सुध्दा संबंध पक्के होत होते. शक्य तो नवरा मुलागा हजर राहत असे बंजारा समाजात लग्नाआधी सासु सासरे नवरा मुलागा पोष्टीक आहार देत होते व लग्न विधी तिन दिवस चालत असे मात्र हे लग्न तीच मुहुर्त वर्ग, गण, कुंडली न पाहता ब्राम्हण ऐवजी समाजातील वडत्या व्यक्तीव्दारे चांदण्या रात्री पार पाडले जात असे. बंजारा गणात सती प्रथा कधीही नव्हती व आजही नाही. संतती असतांना नवरा वारल्यास संततीचे पालन पोषणाची जबाबदारी सांभाळुन तिला पतिविणा जगण्याचा अधिकार होता किंवा संततीला बरोबर घेउन अथवा सोडुन गंधर्व विवाह करण्याचा सुध्दा अधिकार होता बंजारा जमातीतील मुलाला हुंडा देण्याची प्रथा नव्हती. उलट नवरी मुलीच्या बापाला पंगतीचा खर्च नवरा मुलाच्या बापाला द्यावा लागत हे एक आदर्श न्यायदान पध्दत असल्यामुळे शासनाची आता अशाच प्रकारची गांव तंटामुक्ती योजना सुरू केली आहे. 'गबरूसिंग राठोड – २०१२, ३१, ३२, ३३'

सारांश : डॉ. यशवंत म्हणतात 'मानवी जीवनाच्या खात्यावर जे आदर्श जमा होतो ते आदर्श म्हणजे संस्कृती होय. बंजारा जमातीने आपली एक अशी आदर्श व वैशिष्टयपूर्ण संस्कृती जपून ठेवली आहे.

त्यांचा समाज लोक गीतातून तथा बोलीगीतातून बंजारा संस्कृती अस्सल दर्शन घडते. बंजारा ही रानोमाळ भटकंती करणारी जमात असली तरी या समाज त्या स्त्री असो की पुरूष बोलगीतांच्या निर्मितीतून तेव्हाच पुढाकार घेतला आहे. अशा प्रकारे बंजारा समाजाने त्याच्या सणवार रिती रिवाजा परंपरा वेशभूषा व कला वेशभूषा गीते भजणे यांच्या काळानुरूप बरेच बदल घडत आहेत. मात्र यांच्या माध्यमातून तांडा संस्कृती व रितीरिवाज आबाधित असुन बंजारा इतिहास हा त्या बलीदान व पारंपारीक पोशाखशैली, भाषाशैली तसेच त्यांचे सांस्कृतिक अविश्वार सण, उत्सव व नाचगाण्याचा आनंद शोधनारा बंजारा समाजाने त्यांची संस्कृतिची मनोभावे जपवणुक केली आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची :

१. *गबरूसिंग राठोड, गोर बंजारा, हिंदू व बौध्द धर्माचे स्वरूप आणि संबंध राजपालसिंह प्रकाशन, २०१२, पृ. क्र. ९, १३, ३१, ३२, ३३, ३९.*

२. *प्रकाश राठोड, तांडा विद्रोहाचा विजांचा, गोर बंजारा प्रकाशन कळमेश्वर, दि. २६ जाने. २०१६ पृ.क्र. ६४, ६५, ६६*

३. *श्रीराम एस.पी., पारंपारीक गोर बंजारा स्त्री काशिदाकारी, भरत काम व हस्तकला, गराशा प्रकाशन, लक्ष्मी निवास, एकात्मता कॉलनी, अंबाजोगाई जिल्हा बिड, पृ.क्र. ५२.*

४. *सुनिल आनंदराव राठोड, बंजारा जमात, मधुराज पब्लीकेशन्स शनिवार पेठ प्रा.लि. धावरी कंपनी जवळ पुणे, दि. २० फेब्रु. २०१२ पृ.क्र. १८, १९, १०.*

५. *https://mr.wikipedia.org*

रमाबाई रानडे यांचे 'सेवासदन' संस्थेमधील योगदान

रजनी एस. वाघाये, *संशोधक विद्यार्थीनी, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ,नागपूर मो. क्र. ९४०५६५६५०१*

सारांश : *एकोणिसाव्या शतकातील स्त्रीवादी श्रीमती रमाबाई रानडे यांचे स्त्री विषयक कार्य आणि सेवासदन मधील योगदान जाणून घेणे हा अभ्यासाचा मुख्य उद्देश आहे. श्रीमती रमाबाई रानडे या स्त्री हक्क आणि समान अधिकार चळवळीच्या खंद्या पुरस्कर्त्या होत्या. एकोणिसाव्या शतकातील भारतातील हिंदू स्त्रीचे जीवन स्वत: जगत स्त्रियांना आर्थिकदृष्ट्या खंबीर आणि स्वावलंबी करण्यासाठी त्यांनी आयुष्यभर प्रयत्न केले. भारतीय स्त्रीमुक्ती चळवळीसाठी त्यांनी केलेले कार्य नेहमीच प्रेरणादायी ठरले आहे. रमाबाईंना न्यायमूर्ती रानडे यांनी समाजकारणाचे धडे दिले. प्रबळ इच्छाशक्ती, आत्मबळ व न्यायमूर्ती रानडे यांचे सहकार्य या जोरावर त्यांनी स्त्री विषयक सामाजिक, राजकीय व शैक्षणिक क्षेत्रात कार्य केले आहे. न्यायमूर्ती रानडेच्या मृत्यूनंतर त्यांनी आपल्या पतीच्या स्वप्नांना पूर्ण करण्यासाठी सामाजिक कार्यात पूर्णपणे हातभार लावला. रमाबाईंनी आपल्या परोपकारबुद्धीने, स्त्री शिक्षणाच्या पुरस्कर्तृत्वाने आणि मातृवात्सल्याने महाराष्ट्रीय समाजास ऋणी करून ठेवले आहे. सेवासदन हे तर त्यांच्या अविश्रांत श्रमाचे, दक्षतेचे स्त्री शिक्षणाविषयीच्या कळकळीचे चालते बोलते स्मारक आहे. रमाबाईंनी पुण्यातील प्रत्येक सामाजिक सुधारणेत हिरीरीने भाग घेतला. न्यायमूर्ती रानडेंनी आपल्या हयातीत ज्या ज्या संस्थांचे प्रेमपूर्वक लालनपालन व संवर्धन केले. त्या संस्थांकडे रमाबाईंनी जातीने लक्ष दिले. न्यायमूर्ती रानडे गेल्यानंतरही पुण्याला जो पोरकेपणा भासला नाही. तो रमाबाईंच्या निधनाने भासू लागला. रमाबाई रानडे यांचे एकंदर जीवन संघर्षापेक्षा समन्वयावर अधिष्ठित आहे.*

मुख्य शब्द : *सेवासदन, शिक्षण व समाज, सामाजिक भेदाभेद, रमाबाईंचे कार्य.*

संशोधन अभ्यास पद्धत : हा अभ्यास ऐतिहासिक अभ्यास पद्धतीशी संबंधित गुणात्मक दृष्टिकोन आहे. या अभ्यासात संशोधिकेने प्राथमिक आणि दुय्यम स्त्रोत वापरले आहेत. शोध निबंधांशी संबंधीत संदर्भ ग्रंथाचा आधार घेतल्या गेला. अशाप्रकारे उपलब्ध माहितीचा अंतरंग व बर्हिरंग विश्लेषण करून संदर्भ, टिपा आणि संशोधन पद्धतीच्या आधारावर लिहीला गेला. रमाबाई रानडे यांनी लिहिलेल्या न्यायमूर्ती रानडेवरील आत्मचरित्र 'आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी' हे प्राथमिक स्त्रोत व इतर प्रकाशित पुस्तके, मासिके, लेख ही दुय्यम स्त्रोत वापरले आहेत. तसेच विषयाशी संबंधित घटनास्थळांना भेट देऊन वास्तविक स्थिती जाणून घेतली गेली. आवश्यक माहिती संकलन करण्यासाठी वर्तमानपत्रे व नियतकालिकांचाही वापर करण्यात आला. प्राप्त झालेल्या माहितीचे चिकित्सक व वस्तुनिष्ठपणे परीक्षण करून शोध निबंधाची सुसूत्रपणे मांडणी केली आहे.

प्रस्तावना: भारताच्या गौरवशाली इतिहासात गेल्या तीन हजार वर्षात अनेक रूढी, परंपरांनी अतिक्रमण केले आहे आणि अधिक कठोर संस्कृतीकडे वाटचाल केली आहे. हा अभूतपूर्व बदल निर्विवादपणे कुटुंबात सुरू झाला आणि रूढी, प्रथा, धार्मिक विश्वास यांचे जटील रूपांतरण झाले. या महान भारताच्या ऐतिहासिकतेमध्ये स्त्रियांचे शिक्षण सामाजिक जाणिवेचा अभाव, जातीवादामधील अमानवीय दृष्टिकोन, अस्पृश्यता, सामाजिक भेदभाव इत्यादी अमानवीय समस्या निर्माण झाल्या. या समस्यांना तोंड देण्यासाठी आणि सामाजिक बदलांसह समानता आणण्यासाठी मानवी जागरूकता निर्माण करण्यासाठी अनेक समाज सुधारकांनी कार्य केले. त्यात राजा राममोहन रॉय, स्वामी दयानंद सरस्वती, महात्मा ज्योतिबा फुले, लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख, गोपाळ गणेश आगरकर, न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे इत्यादी समाज सुधारकांनी सतीबंदी, विधवा पुनर्विवाह, स्त्रीशिक्षण, विधवाश्रम इत्यादी संदर्भात विसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत अनेक वैचारिक व कृतिशील चळवळी उभ्या केल्या. या चळवळीमधून स्त्रियांना शिक्षणाची वाट सापडली. त्यातून १८४८ ला पुण्यातील भिडे वाड्यात स्त्रियांसाठी पहिली शाळा महात्मा फुले यांनी काढली. यापैकी एकोणिसाव्या शतकात महिला शिक्षण व महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात मोलाची भूमिका बजावणाऱ्या रमाबाई रानडे या एक प्रमुख भारतीय समाजसुधारक होत्या. 'शिक्षणाने बाईला मनुष्यत्व येते व पशुत्व हटते' ही स्त्रीमुक्तीची आधुनिक संकल्पना पुढे आली. अनेक स्त्री कार्यकर्त्यांनी स्त्रियांवरील अन्यायाला कडक शब्दात वाचा फोडली. पंडिता रमाबाई, आनंदीबाई

जोशी, जनाक्का शिंदे, ॲनी बेझंट, सरोजिनी नायडू अशा कितीतरी कर्तबगार स्त्रियांनी या काळात स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्याचे काम केले.

रमाबाई रानडे यांचा जन्म २५ जानेवारी १८६२ रोजी सातारा जिल्ह्यातील देवराष्ट्र या गावी कुर्लेकर घराण्यात झाला. त्यांचे वडील महादेव माणिकराव कुर्लेकर हे एक प्रसिद्ध वैद्य होते. तसेच त्यांची आई उमाबाई ही मिरज येथील राघोपंतभाऊ करमकर या प्रसिद्ध राजवैद्यांची कन्या होती. रमाबाईंचे बालपणीचे नाव 'यमुना' होते. रमाबाई रानडे यांच्या भावी वर्तनावर त्यांच्या आई–वडिलांच्या संस्कारांचा प्रभाव होता. परंतु रमाबाईच्या कुटुंबात स्त्रियांच्या शिक्षणाची कुचंबणा केली जात होती. रमाबाईच्या कुटुंबात त्यांची आत्या लिहायला वाचायला शिकली म्हणून तिला वैधव्य प्राप्त झाले अशी त्याच्या घरातील लोकांची समजूत होती. यावरून असे लक्षात येते की, त्या काळात स्त्रियांना शिक्षित करण्याबाबत पारंपारिक समजुती विधवांशी निगडित होत्या.

रमाबाईंचा विवाह इ. स. १८७३ साली वयाच्या अकराव्या वर्षी महादेव गोविंद रानडे यांच्याशी झाला. महादेव गोविंद रानडे हे सामाजिक चळवळ आणि नवविचारी मताचे पुरस्कर्ते होते. रमाबाईपेक्षा न्यायमूर्ती रानडे २१ वर्षांनी मोठे होते. याशिवाय न्यायमूर्ती रानडे हे विधुर होते. असे असून देखील रमाबाईंच्या वडिलांनी रमाबाईंना न्यायमूर्ती रानडे यांना देऊ केले. यावरून एकोणिसाव्या शतकातील बालविवाहाची प्रथा किती भयंकर होती हे लक्षात येते.

न्यायमूर्ती रानडे हे त्यांच्या पुरोगामी विचारांसाठी प्रसिद्ध होते. महाराष्ट्रातील स्त्री शिक्षण आणि विधवा पुनर्विवाहांशी संबंधित सामाजिक सुधारणा यात ते सतत व्यस्त होते. रमाबाईंशी विवाह करण्यास विरोध असूनही कुटुंबातील लोकांच्या मर्जीखातर न्यायमूर्तींनी रमाबाईंशी विवाह केला आणि लग्नानंतर रानडे हे रमाबाईंचे मित्र, मार्गदर्शक आणि तत्त्वज्ञानी राहिले. लग्नवयात आलेल्या रमाबाईंचे शिक्षण अक्षर ओळख घेण्यापर्यंत देखील झाले नाही. हे बघून न्यायमूर्तींनी त्याच्या शिक्षणाची सुरुवात केली. पतीची प्रेरणा आणि पाठिंबा यामुळेच रमाबाई शिक्षण घेऊ शकल्या. परंतु स्त्री शिक्षणाच्या मर्यादा ओलांडून रमाबाईंनी शिक्षण घेणे घरातील स्त्रियांना मात्र आवडले नाही. त्यांच्याकडून रमाबाईंच्या शिक्षण घेण्याला खूप विरोध झाला. असे असून देखील न्यायमूर्ती रानडे दिवसा रमाबाईंना अभ्यास करणे शक्य नसल्यामुळे रात्री आपल्या खोलीत वर माडीवर शिकवत असत. रात्रीसुद्धा रमाबाई खाली बायकांना आपलं वाचणं ऐकू जाऊ नये म्हणून हळू आवाजात वाचत असत. परंतु न्यायमूर्ती रानडे यांना हे आवडत नसे. त्यामुळे रमाबाईंना मोठ्याने वाचावे लागे. सकाळी रानडे कामावर गेले की घरातील इतर बायका मुद्दाम रमाबाईंना चिडवत असत. असे असून देखील न्यायमूर्ती रानडेंच्या साथीने रमाबाईंनी आपले शिक्षण पूर्ण केले आणि आपली वेगळी ओळख जगासमोर निर्माण केली.

नागेंद्र के. सिंग यांच्या महिला चारित्र्याच्या विश्वकोषानुसार रानडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली रमाबाईंनी समाजसेवेचे मूलतत्त्व आत्मसात केले. यावरून असे लक्षात येते की, न्यायमूर्ती रानडे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा फार मोठा प्रभाव रमाबाईंवर पडलेला होता.

न्यायमूर्ती रानडे स्त्री शिक्षणाचे समर्थक व प्रसारक होते. त्या दृष्टीने कुटुंबातील स्त्रियांना व गावातील बायकांना हळदी–कुंकुवाच्या किंवा इतर कोणाच्या तरी निमित्ताने एके ठिकाणी जमवावे; त्यांच्या शिक्षणाला सुरुवात व्हावी यासाठी त्यांना सीता, सावित्री यांच्यासारख्या प्राचीन स्त्रियांच्या कथा वाचून दाखवायचे व शिक्षणाचे महत्त्व पटवून त्यांना समजावून सांगावे तसेच गावातील मुलींच्या शाळा पाहून गुणी मुलींना उत्तेजनार्थ बक्षिसे द्यावीत असे उपक्रम ते रमाबाईंना करायला सांगत. यातून रमाबाईंची सामाजिक जीवनाला सुरुवात झाली. त्यांनी जे सामाजिक कार्य केले त्याचा ओनामा नाशिकमधील स्त्री वर्गाच्या सहकाऱ्यांने केलेल्या कार्यक्रमांमधून झाला.

पुण्यातील 'आर्य महिला समाज' या संस्थेच्या स्थापनेत रमाबाई रानडे यांचे सहकार्य खूप मोलाचे आहे. या समाजाच्या माध्यमातून महिला शिक्षणासाठी त्यांनी काम करण्यास सुरुवात केली. तिच्या सभा दर शनिवारी भरत. रमाबाई दर सभेला हजर राहत.

१९ जुलै १८८४ या दिवशी सायंकाळी मुलींच्या माध्यमिक शिक्षणाविषयी विचारविनिमय करण्याच्या हेतूने हिराबागेत टाऊन हॉलमध्ये पुणे शहरातील प्रतिष्ठित नागरिकांची सभा झाली. सभेत त्यावेळचे गव्हर्नर सर जेम्स फर्ग्युसन यांच्यापुढे मुलींसाठी हायस्कूलची मागणी करायची जबाबदारी न्यायमुर्ती रानडे यांनी रमाबाईंवर सोपविली. यासाठी इंग्लिशमध्ये एक निवेदन वाचावयाचे होते. रमाबाईंनी ही सर्व धैर्य एकवटून न लाजता–बुजता खडखडीत शब्दांत पूर्ण भाषण व्यवस्थित वाचून काढले. या त्यांच्या कार्यामुळे त्यांच्या घरातील स्त्रियांचा रागाचा पारा चढला होता.

१८९३–१९०१ या काळात रमाबाईंनी आपले सामाजिक कार्यात सहभागी झाल्या. त्यांनी मुंबईत 'हिंदू महिला सामाजिक आणि साहित्यिक क्लब' ची स्थापना केली. तेथील महिलांना विविध भाषा, सामान्य ज्ञान, शिवणकाम व हस्तकला शिकवण्यासाठी अनेक वर्गांची सुरुवात केली. इंग्रजी शिकविण्यासाठी विशिष्ट वर्गाची सोय केली. १९०१ मध्ये न्यायमूर्ती रानडे यांच्या मृत्यूनंतर रमाबाईच्या स्वतंत्र कार्याची सुरुवात झाली.

रमाबाई रानडे यांचे सेवासदन मधील कार्य : न्यायमूर्ती रानडेंच्या बरोबर संसार करताना रमाबाईच्या अनुभवाचा आणि विचारांचा परीघ विस्तारत गेला. रंजल्या–गांजल्यांसाठी जसा मदतीचा हात दिला पाहिजे तरच तसेच स्त्री उद्धाराचं ठोस पाऊल शिक्षणामुळेच पडू शकेल हयाची त्यांना खात्री वाटू लागली. त्यामुळेच 'आद्य भारत महिला परिषद' सारख्या कार्यक्रमाचं अध्यक्षपद त्यांच्याकडे चालत आलं आणि तेथूनच रमाबाईंना आपल्या पुढील आयुष्याची विचारधारा स्पष्ट होत गेली असावी. या परिषदेच्या अध्यक्षपदावरून बोलतांना रमाबाईंनी स्त्रियांनी सुशिक्षित होऊन सार्वजनिक हिताची आणि परोपकाराची कार्य हाती घ्यावी याचे विवेचन केले. पाश्चात्त्य देशातील सेवावृत्तीने काम करणाऱ्या परिचारिकाच्या आदर्श आपण भारतीय स्त्रियांनी ठेवायला हवा. यासाठी आग्रह धरला होता.

रमाबाई हिंदुस्थानातील स्त्रियांना परिचारिका शिक्षण देण्यासाठी सहाय्य व्हावे म्हणून स्थापन झालेल्या 'लेडी डफरिन फंड' च्या १९०२ मध्ये सभासद झाल्या. स्त्रियांच्या सर्वसामान्य परिस्थितीत कायापालट

घडवावा या दृष्टीकोनातून कार्य करणाऱ्या सुप्रसिद्ध फारशी सुधारक बेहरामजी मलबारी व दयाराम गिडुमल या दोघांनी 'सेवासदन' या नावाची संस्था मुंबईत सुरू करण्याच्या उद्देशाने १९०७ पासून काही निधी जमविला. त्याचे एक सल्लागार सर भालचंद्र भाटवडेकर यांनी रमाबाईंना एक पत्र लिहून या संस्थेचे स्वरूप कशा प्रकारचे असावे. त्यासंबंधीची योजना तयार करायला सांगितली. रमाबाईंनी तत्परतेने योजना तयार केली. सर्वांच्या विनंतीप्रमाणे रमाबाई रानडे यांची अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. ११ जुलै १९०८ रोजी रमाबाईच्या अध्यक्षतेखाली सभा घेऊन 'सेवासदन मुंबई' ही संस्था स्थापन झाली. या संस्थेचे उपनाव 'सिस्टर्स ऑफ इंडिया सोसायटी' असे होते. मुंबईतील संस्थेप्रमाणे लवकरच पुणे शाखेची स्थापना करण्याचे ठरले. २ आक्टोंबर १९०९ रोजी रानडे वाड्यात रमाबाईचा अध्यक्षतेखाली 'हिंदू लेडीज सोशल क्लब' ची सभा झाली. या सभेत पुण्यातील विविध जाती–धर्माच्या सुमारे दोनशे प्रमुख स्त्रिया उपस्थित होत्या. याच सभेत मुंबई सेवासदनाची पुणे शाखा स्थापन झाली. समाजाचे स्वास्थ्य व उत्कर्ष स्त्री शिक्षणाच्या प्रसारावर अवलंबून असल्यामुळे शिक्षणावर विशेष भर द्यावयाचे धोरण सुरुवातीपासून अवलंबिले गेले. सेवासदनला समाजाकडून चढत्या वाढत्या श्रेणीने प्रतिसाद लाभला गेला. सेवासदनच्या सेविका तयार व्हाव्यात यासाठी सेवासदन च्या विद्यार्थिनींना हॉस्पिटलात परिचारिकेच्या अभ्यासक्रमास प्रवेश मिळविण्याच्या दृष्टीने रमाबाईंनी १९१० च्या अखेरीस ससून हॉस्पिटलचे सिविल सर्जन कर्नल स्मिथ यांना विनंती केली. त्यांनी ती मान्य करून विद्यार्थिनींसाठी परिचारिकेचा कोर्स तयार केला व त्याला सर्जन जनरल ची मंजुरी मिळाली. १९११ च्या अखेरीस सेवासदनच्या एकंदर पाच विद्यार्थिनी नर्सिंग अभ्यासक्रमात दाखल झाल्या. विद्यार्थिनींच्या मनातील रुग्णविषयक भीती व किळस या भावना कमी व्हाव्या व नर्सिंगबद्दल आस्था उत्पन्न व्हावी या उद्देशाने त्यांनी हा उपक्रम सुरू केला. नर्सिंगचे प्रत्यक्ष परिचारिकेचे शिक्षण सुरू झाल्यानंतर त्या स्वत: हॉस्पिटलमध्ये जाऊन आपल्या परिचारिकेचे काम पहात. त्यांच्या गैरसोयी दूर करीत व त्यांना उत्तेजन देत. तेथील रोग्यांना फळफळावळ, मिठाई व पुस्तके देत. देशातील पहिली परिचारिका सेवासदनने तयार केली. परिचारिकेचे शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रीया बहुदा विधवा असत. असे असले तरी याचं परिचारिकांनी इ. स. १९१७–१९१८ मध्ये पुण्यात आलेली एन्फ्लुएंझाच्या साथीत रूग्णांची सेवा केली. अशा स्त्रियांनी शाळेत जाऊन शिकावे हे समाजाला मान्य नव्हते. आज परिचारिका हा स्पर्धात्मक शिक्षणाचा व आर्थिक उत्पन्नाचा व्यवसायाभिमुख अभ्यासक्रम झाला आहे. नव्वद–शंभर वर्षांपूर्वी या शिक्षणक्रमाची पायाभरणी करताना रमाबाईंना वेगवेगळया अडचणींना तोंड द्यावे लागले होते. याची दखल आजवर कोणीही घेतली नाही. रमाबाईंच्या संस्थेचा व्याप दिवसेंदिवस वाढत गेला. इ. स. १९२४ ला रमाबाईंच्या निधनानंतर महाराष्ट्रात एकूण १२ शाखा स्थापन झाल्या. त्यांच्या या कार्याचा गांधीजींनी विशेषत्वाने गौरव केला. तो त्यांच्या 'कलेक्टेड वर्क्स' मध्ये वाचावयास मिळतो.

निष्कर्ष : रमाबाई रानडे हे स्त्री शिक्षणाच्या विविध क्षेत्रातील एक वेगळे पात्र आहे. कुटुंब, शिक्षण आणि स्त्रीमुक्ती यांच्यातील छेदनबिंदू असलेल्या प्रवासातून रमाबाईंचे जीवन आणि कार्य समजून घेता येते. अगदी लहान वयात त्यांच्यापेक्षा तिप्पट मोठ्या वयाचे असणाऱ्या न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांच्याशी त्यांचा विवाह झाला. अशिक्षित असलेल्या रमाबाई यांना शिक्षित करण्याच्या ध्यास घेऊन न्यायमूर्ती रानडे यांनी त्यांचा शिक्षण प्रवास सुरू केला. यावेळी त्यांच्या कुटुंबातील स्त्रियांचा विरोध झाला तरीही रमाबाई आपल्या पतीच्या इच्छेखातर हा त्रास सहन करत आपले शिक्षण पूर्ण केले. यातूनच पुढे न्यायमूर्तींच्या सहवासातून त्यांनी अनेक सामाजिक, राजकीय प्रश्नांची माहिती होत गेली. पुढे त्यांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे लक्ष देणे सुरू केले. न्यायमूर्ती रानडे यांच्या निधनानंतर रमाबाईंनी स्वतंत्र कार्याला सुरुवात केली. 'सेवासदन' संस्थेचे कार्य हाती घेतले. रमाबाईंनी तन, मन, धन यातून सेवासदनचे कार्य केले. ही संस्था आजच्या युगातील स्त्रियांसाठी एक नवीन आशेचा किरण ठरली. हे कार्य ज्या काळात घडले तो काळ स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी अनुकूल नव्हता. त्या काळात रमाबाईंनी केलेले हे कार्य एक क्रांतीच होते. कालांतराने रमाबाई काळाच्या पडद्याआड गेल्या परंतु आपल्या मागे पती प्रेमाला एकरूप होऊन सत्वसंपन्न, क्रियाशील, कार्यप्रवण, समाजोपयोगी जगण्याचा आदर्श ठेवून त्या गेल्या, सश्रद्ध आचरणाचा, विवेकी आत्मशक्तीचा, निस्वार्थ कार्यबुद्धीचा अर्थ त्यांनी आपल्या अस्तित्वाने मूर्त केला. रमाबाई आणि इतर स्त्री सुधारकांनी ज्या काळात स्त्रीवादी कार्यप्रणाली हाती घेतली त्या काळातील संदर्भ देखील लक्षात घेतले पाहिजेत. या स्त्रियांसाठी स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रियांचा सन्मान, समान संधी विशेषत: शिक्षण आणि आत्मविश्वासाच्या बाबतीत स्त्रियांबद्दलचा सामाजिक आदर, स्वत: कार्य करण्याचे स्वातंत्र्य या प्रकाशात रमाबाई रानडे आणि इतर अनेक स्त्रियांनी भारतातील स्त्रीमुक्तीचा सूर आणि मंच तयार केला.

संदर्भ ग्रंथ :

१. *रानडे, रमाबाई : 'आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी', वरदा प्रकाशन, पुणे, पाचवी आवृत्ती, फेब्रुवारी २०१७.*

२. *Narendra Tambe and Shendurnikar Nidhi : 'Feminism and Family in Nineteenth Century India : A Study of Ranade Family.' Urdhva Mala (Roots Upwards) An Interdisciplinary Women's Studies Journal, Vol. 13, and September 2022.*

३. *बडवणे रेणुका दशरथराव : 'भारताच्या विकासात महिला समाज सुधारकांची भूमिका व कार्य : World Wide International Interdisciplinary Research Journal, ISSN : 2454-7905.*

४. *फाटक नरहर, रघुनाथ : 'न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे चरित्र', नीलकंठ प्रकाशन, पुणे, दुसरी आवृत्ती, १९६६.*

५. *जोगळेकर, मृणालिनी : 'स्त्रीमुक्तीच्या महाराष्ट्रातील पाऊलखुणा स्त्री अस्मितेचा अविष्कार'; एकोणिसावे शतक भाग–२, रमाबाई रानडे, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९९१.*

६. *खोले, विलास : 'रमाबाई महादेवराव रानडे – व्यक्तित्व आणि कर्तुत्व', मॅजेस्टिक पब्लिशिंग हाऊस, ठाणे, तिसरी आवृत्ती, जानेवारी २०१४.*

७. *Deshpande, Kusumavati : 'Cited in Ramabai Ranade, Ranade His Wife's Reminiscences, Tron's', New Delhi Publications Division, 1963. Sevasadan, Assessed July 8, 2017 (Journal).*

८. *कुलकर्णी, रविप्रकाश : 'रमाबाई रानडे यांचे चरित्र', वरदा प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती, आक्टोंबर २०१२.*

९. *नाईक, चित्रा : 'समाजसुधारणा व भारतीय स्त्री जीवन साहित्य विचार आणि समाज चिंतन', (संपा. भा. शं. भंगणे) पुणे, १९६८.*

सुरत—चेन्नई ग्रीनफिल्ड महामार्ग विरोधी शेतकरी चळवळीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. उमेश शिंदे*, सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, के. टी. एच. एम. महाविद्यालय, नाशिक मो. ९९२२३६८७६७.*

गोषवारा*: सुरत चेन्नई एक्सप्रेसवे हा भारतीय राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण अंतर्गत एक महत्त्वाकांक्षी वाहतूक आणि कनेक्टिव्हिटी प्रकल्प आहे. द्रुतगती मार्ग सुरत आणि चेन्नई या दोन प्रमुख शहरांना पश्चिम घाटातून जोडतो. सुरत शहर कापडाचे केंद्र आहे आणि शहरात कापडाची मोठी बाजारपेठ आहे. हे शहर देशाच्या पश्चिम भागात आहे. त्याच वेळी, चेन्नई शहरातील अनेक उद्योगांसह आयटीवाढीचा एक भाग आहे. चेन्नई सुरत एक्सप्रेसवेच्या विकासामुळे रिअल इस्टेटच्या विकासासह औद्योगिक कॉरिडॉरच्या वाढीला चालना मिळेल.*

मुख्यत: या प्रकल्पासाठी जी जमीन अधिग्रहित केली जाणार आहे, तिची सर्व मोजणी पूर्ण झाली असून बाधित शेतकऱ्यांना नुकसान भरपाई पोटी शासनाकडून मोबदला दिला जाणार आहे. एवढेच नाही तर जिल्हा प्रशासनाने रेडी रेकनर नुसार संबंधित जमिनीचे दर निश्चित करून त्या पद्धतीच्या नोटीस देखील पाठवायला सुरुवात केली आहे. परंतु शेतकऱ्यांना ज्या काही नोटीसा दिल्या जात आहेत. त्यामध्ये जिरायत शेतीसाठी एकरी चार ते पाच लाख तर बागायत शेतीसाठी पाच ते सात लाख अशा पद्धतीने नुकसान भरपाई देण्याचे जाहीर करण्यात आले आहे. परंतु जिल्हा प्रशासनाकडून जे काही दर जाहीर करण्यात आले आहेत. त्या विरोधात शेतकऱ्यांमध्ये संताप आहे. या विरोधामध्ये जिल्ह्यातील प्रत्येक तालुक्यात 'ग्रीनफिल्ड संघर्ष समिती' स्थापन करण्यात आल्या आहेत. या आणि अशा विविध बाबींचा सखोल आणि सर्वांगीण अभ्यास करण्यासाठी संशोधकाने 'सहेतुक नमुना निवड पद्धतीचा' अवलंब करून नाशिक जिल्ह्यातील 'आडगाव' परिसरातील ३० प्रकल्प बाधित शेतकऱ्यांच्या मुलाखती घेऊन त्यांचे विविध प्रश्न अभ्यासले. आणि त्याबाबत शेतकऱ्यांच्या न्याय्य मागण्यांचा आढावा घेऊन शिफारशी करण्यात आलेल्या आहेत.

मुख्य शब्द*: विकास, शेतकरी संघर्ष.*

प्रस्तावना: गुजरात व आंध्र प्रदेश या महत्त्वाच्या दोन राज्यांना जोडला जाणारा सुरत—चेन्नई राष्ट्रीय महामार्ग आहे. सरकारने दीड वर्षात जमिनी अधिग्रहित करण्याचे लक्ष्य ठेवले आहे. जमिनींचे अधिग्रहण झाल्यानंतर अवघ्या तीन वर्षात म्हणजेच जवळपास दोन हजार पंचविस पर्यंत हा महामार्ग सामान्य जनतेसाठी खुला करण्याचे देखील टार्गेट ठरवण्यात आले आहे. नाशिक जिल्ह्यातील ९९६ हेक्टर जमीन यासाठी अधिग्रहित केली जाणार आहे. सदर हायवे हा ७० मीटर रुंदीचा राहणार असून सदर महामार्गासाठी १०० मीटर रुंदीची जमीन अधिग्रहित केली जाणार आहे. समृद्धी महामार्गानंतर नाशिकच्या दळणवळणाला बूस्ट देण्यात हातभार लागणाऱ्या भारतमालांतर्गत 'ग्रीनफिल्ड महामार्ग' संकल्पनेनुसार सुरत—चेन्नई हा ग्रीनफिल्ड महामार्ग नाशिक जिल्ह्यातून जाणार आहे. या महामार्गाच्या भूसंपादनासाठी जिल्ह्यातील ६०९ गावांमधून जाणाऱ्या या महामार्गासाठी ९९६ हेक्टर जमीन संपादित करण्यात येणार आहे. या जिल्ह्यामधून जाणाऱ्या या महामार्गाचे अंतर हे १२२ किलोमीटर असून हा महामार्ग सुरगाणा, पेठ, दिंडोरी, नाशिक, निफाड आणि सिन्नर तालुक्यातून जाणार असून यासाठी भूसंपादन करण्यात येणार आहे. या तालुक्यातील एकूण ६९ गावांचा यामध्ये समावेश असून दिंडोरी तालुक्यातील सर्वाधिक २३ गावांचा समावेश आहे. सिन्नरमधील वावी येथे 'समृद्धी' एक्स्प्रेसला तो छेदणार आहे. नाशिक, नगर, सोलापूर जिल्ह्यांत प्रकल्पाची उभारणी असणार आहे. राज्यात राक्षसभुवन (ता. सुरगाणा) येथे प्रवेश होऊन अक्कलकोट (ता. सोलापूर) येथे राज्यातील शेवटचे टोक असणार आहे. यामुळे नाशिक ते सोलापूर अंतर ५० किलोमीटरने कमी होणार आहे. महाराष्ट्रात अनेक महामार्गांची कामे चालू आहेत तर अनेक कामे प्रस्तावित आहेत, यातील एक महामार्ग म्हणजे सुरत ग्रीनफिल्ड महामार्ग होय. या महामार्गासाठी जमिनी देण्यास शेतकरी राजी होत असले तरी त्यांच्या मनात अनेक प्रश्न घर करून आहेत. सुरतहून चेन्नई दरम्यान साकारण्यात येणारा हा महामार्ग नाशिक जिल्ह्यातील सुरगाणा, पेठ, दिंडोरी, नाशिक, निफाड आणि सिन्नर या सहा तालुक्यामधून जातो. सुरगाणा— बेंडवज, बहुडा, दुधवल, गहाले, रक्षाभुवन, हस्ते, जहुले, कहांडोलसा, कोटंबा, मर्दंड, पिंपलचोंड, संबरकहाल. दिंडोरी— तेटमाला, रडतोंडी, कवडासर, चिल्हारपाडा, महाजे, चाचडगांव, उमराले बुद्रुक, जांबुटके, नालेगांव, इंदोरे, राशेगांव, ननाशी, पिंपलनेर, रामशेज, आंबेदिंडोरी, ढकांबे, शिवनाई, वरवंडी, गांडोले, गोलशी, जर्लीपाडा, आंबेगाव, बहूर. पेठ— पाहुचीबारी, विर्मल, कलंबरी, वडबारी, हरणगांव. नाशिक— आडगांव, ओढ़ा, विंचूरगवली, लाखलगांव. निफाड़—चेहेडी खुर्द, चाटोरी, वर्हे, लालपाड़ी, रामनगर, दारणासांगवी, सावली, तलवाड़े, पिंपलगांव निपाणी. सिन्नर— देशवंडी, पाटपिंप्री, निमगांव देवपुर, बारागांव पिंप्री, गुलवंच, देवपुर, खोपड़ी बुद्रुक, धारणगांव, फर्दापुर, पांगरी बुद्रुक, भोकणी, पांगरी खुर्द, फुलेगनर, कहांडलवाडी, घोटेवाडी, वावी गावाचा समावेश होतो. जिल्ह्यात हा महामार्ग १२२ किलोमीटरचा असून यासाठी जिल्ह्यात ५५० हेक्टर क्षेत्राचे भूसंपादन प्रक्रिया सुरु आहे. चार तालुक्यांमध्ये संपादीत करावयाच्या क्षेत्राचे थ्री डी मॅपिंग पुर्ण झाले असले तरी सुरगाणा आणि पेठ या दोन तालुक्यांची थ्री डी मॅपिंग संबंधित काम रखडले आहे.

नाशिकचे जिल्हाधिकारी गंगाधरण डी. यांच्या उपस्थितीत आणि सुरत चेन्नई ग्रीनफिल्ड महामार्गासाठी नाशिक तालुक्यातील आडगाव, ओढा, लाखलगाव आणि विंचूर गवळी या चार तालुक्यांच्या शेतकऱ्यांच्या आमदार सरोज अहिरे यांच्यासमवेत अनेक बैठका घेण्यात आल्या. या बैठकांमध्ये विविध बाबींवर विचारविनिमय करण्यात आले. उदा. या बैठकीमध्ये नासिक तालुक्यातील या चारही गावातील शेतकऱ्यांनी काही प्रश्न उपस्थित केले. त्यामध्ये प्रामुख्याने ज्या शेतकऱ्यांच्या जमिनी संपादित केल्या जाणार आहे त्या जमिनीला किती मोबदला देणार? बागायती शेतीसाठी किती दर असेल? बागायती क्षेत्रातील झाडांची मोजणी कशी करणार? झाडांचे पैसे मिळणार की नाही? असे अनेक प्रश्न व बाबींवर चर्चा करण्यात आली. मुख्यत: या प्रकल्पासाठी जी जमीन अधिग्रहित केली जाणार आहे, तिची सर्व मोजणी

पूर्ण झाली असून बाधित शेतकऱ्यांना नुकसान भरपाई पोटी शासनाकडून मोबदला दिला जाणार आहे. एवढेच नाही तर जिल्हा प्रशासनाने रेडी रेकनर नुसार संबंधित जमिनीचे दर निश्चित करून त्या पद्धतीच्या नोटीस देखील पाठवायला सुरुवात केली आहे. परंतु शेतकऱ्यांना ज्या काही नोटीसा दिल्या जात आहेत. त्यामध्ये जिरायत शेतीसाठी एकरी चार ते पाच लाख तर बागायत शेतीसाठी पाच ते सात लाख अशा पद्धतीने नुकसान भरपाई देण्याचे जाहीर करण्यात आले आहे. परंतु जिल्हा प्रशासनाकडून जे काही दर जाहीर करण्यात आले आहेत. त्या विरोधात शेतकऱ्यांमध्ये संताप आहे. या विरोधामध्ये जिल्ह्यातील प्रत्येक तालुक्यात 'ग्रीनफिल्ड संघर्ष समिती' स्थापन करण्यात आल्या आहेत. या आणि अशा विविध बाबींचा सखोल आणि सर्वांगीण अभ्यास करण्यासाठी संशोधकाने 'सहेतुक नमुना निवड पद्धतीचा' अवलंब करून नाशिक जिल्ह्यातील 'आडगाव' परिसरातील ३० प्रकल्प बाधित शेतकऱ्यांच्या मुलाखती घेऊन त्यांचे विविध प्रश्न अभ्यासले. आणि त्याबाबत शेतकऱ्यांच्या न्याय्य मागण्यांचा आढावा घेऊन शिफारशी करण्यात आलेल्या आहेत.

नाशिकच्या या तालुक्यांतून जाणार मार्ग: १. सुरगाणा : बेंडवळ, बहुडा, दुधवळ, गहाळे, रक्षाभुवन, हस्ते, जहुळे, कहांडोळसा, कोटंबा, मर्दंड, पिंपळचोंड, संबरकहाळ. २. दिंडोरी : तेटमाळा, रडतोंडी, कवडासर, चिल्हारपाडा, महाजे, चाचडगाव, उमराळे बुद्रुक, जांबुटके, नाळेगाव, इंदोरे, राशेगाव, ननाशी, पिंपळनेर, रामशेज, आंबेदिंडोरी, ढकांबे, शिवनाई, वरवंडी, गांडोळे, गोळशी, जर्लीपाडा, आंबेगाव, बहूर. ३. पेठ : पाहुचीबारी, विर्मळ, कळंबरी, वडबारी, हरणगाव. ४. नाशिक : आडगाव, ओढा, विंचूरगवळी, लाखलगाव. ५. निफाड : चेहेडी खुर्द, चाटोरी, वऱ्हे, लालपाडी, रामनगर, दारणासांगवी, सावळी, तळवाडे, पिंपळगाव निपाणी.

नकाशा क्रमांक १

सुरत–चेन्नई ग्रीनफिल्ड महामार्ग

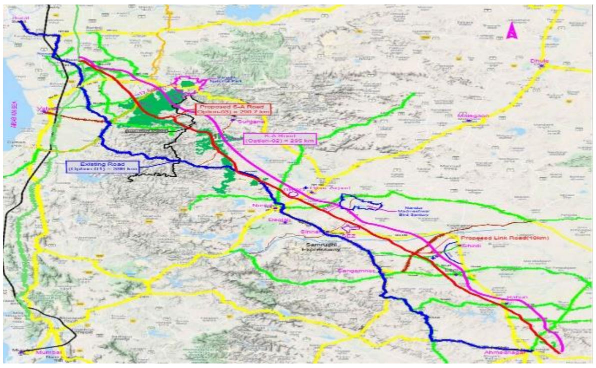

टीप: सुरत–चेन्नई एक्सप्रेसवे मार्ग लाल रेषेने हायलाइट केला आहे.

Ref: https://themetrorailguy-com/nhai&surat&chennai&eÛpressway&route&map&status&update&tenders/

नाशिक–सुरत अवघे १७६ किलोमीटर अंतर आहे. त्यामुळे नाशिककरांना अवघ्या दोन तासांत सुरत शहर गाठता येईल. २०२२ पर्यंत भूसंपादन प्रक्रिया पूर्ण करून लोकसभा निवडणुकांपूर्वी म्हणजे २०२५ मध्ये हा महामार्ग खुला करण्याचे नियोजन आहे. या महामार्गामुळे सुरत–चेन्नई हे १६०० किलोमीटरचे अंतर १२५० किलोमीटरवर येणार आहे.

या प्रस्तावित महामार्गामुळे सुरत, नगर, सोलापूर, हैदराबाद, चेन्नई ही औद्योगिकदृष्ट्या महत्त्वाची शहरे जोडली जाणार आहेत. 'ग्रीनफिल्ड' प्रकल्प दीड वर्षात जमीन अधिग्रहण करण्यात येणार आहे. अधिग्रहणानंतर पुढील तीन वर्षांत हायवे कार्यान्वित होणार आहे. असा एक अंदाज आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्ट्ये : १. सुरत–चेन्नई महामार्गामुळे निर्माणहोणारे सामाजिक, ग्रामीण प्रश्न अभ्यासणे. २. सुरत–चेन्नई महामार्गासाठी आवश्यक भू–संपादन प्रक्रियेचा सखोल अभ्यास करणे. ३. सुरत–चेन्नई महामार्गामुळे नाशिक जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांवर होणाऱ्या अन्यायाचा सामाजिक परिप्रेक्षातून आढावा घेणे. ४. सुरत–चेन्नई महामार्गामुळे नाशिक जिल्ह्यातील शासन आणि शेतकरी यांच्यामधील संघर्षाबाबत शिफारशी करणे.

नमूना निवड : नमुना निवड हा संशोधनाच्या रचनेतील महत्त्वाचा घटक आहे आणि अभ्यास सुरू होण्यापूर्वीच संशोधन प्रश्नांची उत्तरे दिली जातील की नाही हे निर्धारित करू शकते. उत्तम नमुना निवड आणि योग्य नमुन्याचा आकार अभ्यासाला बळकट करतो. मौल्यवान वेळ, पैसा आणि संसाधनांचे संरक्षण करते. प्रस्तुत अध्ययनासाठी संशोधकांनी सहेतुक नमूना निवड पद्धतीचा अवलंब करून भूमी अधिग्रहित होणाऱ्या नाशिक जिल्ह्यातील नाशिक तालुक्यातील शहरालगत असणाऱ्या आडगाव गावातील एकूण ३० प्रतिसादक शेतकऱ्यांची निवड केली आहे.

अध्ययन क्षेत्र व व्याप्ती : नाशिक जिल्ह्यातील सुरगाणा, पेठ, दिंडोरी, नाशिक, निफाड या तालुक्यातून हा चेन्नई सूरत हायवे जात असला तरीही अध्ययन क्षेत्र म्हणून फक्त नाशिक जिल्ह्यातील नाशिक तालुक्यातील शहरालगत असणाऱ्या आडगाव या गावाची निवड केलेली आहे.

तथ्य संकलन : प्रस्तूत अध्ययनासाठी प्राथमिक तथ्य व द्वितीय तथ्य संकलन तंत्राचा आधार घेण्यात आला. प्राथमिक माहिती साठी मुलाखत अनुसूची, चर्चा, निरीक्षण यांचा वापर करण्यात आला. याबरोबरच वृत्तपत्र, मासिके, इंटरनेट यांचाही व्दितीय आधार सामुग्री साठी उपयोग करण्यात आला.

तथ्य विश्लेषण व निर्वचन : प्रस्तुत संशोधन विषयाशी संबंधित एकूण ३० प्रतिसादक शेतकऱ्यांच्या मुलाखती, चर्चा, निरीक्षण यांच्यामार्फत संकलित केलेल्या तथ्यांचे विश्लेषण केले असता पुढील महत्वाचे मुद्दे समोर आले. – १. विकास, विस्थापन आणि पुनर्वसन : रस्त्यांमुळे जलद परिवहन होऊन कमी कालावधीत वस्तू व सेवांचे आदान प्रदान सहज शक्य होते. मात्र ज्याचा उदरनिर्वाह हा फक्त शेतीवर अवलंबून आहे, त्यांचा विस्थापन आणि पुनर्वसनाचा प्रश्न निर्माण होतो. या महामार्गामुळे देखील अशा प्रकारे शेतकरी भूमिहीन होऊन विस्थापित होऊ नये याकरिता शेतकरी विरोध करतांना दिसतात. २. मोबदला निश्चिती स्पष्ट नाही : या महामार्गात ज्या शेतकऱ्यांच्या जमिनी जाणार त्यांना किती व कसा मोबदला मिळेल हे स्पष्ट नाही. बागायती जमिनीना योग्य मोबदला मिळाला पाहिजे. ३. समृद्धी महामार्ग च्या तुलनेत चेन्नई सूरत महमार्गाचा मोबदला कमी दिला जाणार यासाठी शेतकऱ्यांचा विरोध होतांना दिसतो. म्हणुन समृद्धी महामार्गासारखा मोबादला मिळाला पाहिजे. ४. बागायती जमिनी या सरसकट जिरायती दाखविल्या : महामार्गासाठी ज्या जमिनींचे अधिग्रहण होणार आहे त्यातील काही जमीनी बागायती असूनही सरकारने त्या सर्व जिरायती दाखवल्या आहे. ५. राज्य सरकारने केलेला नवीन भूमी अधिग्रहण कायदा अन्यायकारक : अलीकडे राज्य सरकारने जो भूमी अधिग्रहण कायदा केला त्यात जमिनीचा मोबदला कमी केलेला दिसतो, शेतकरी वर्गाचे आम्हाला समृद्धी महामार्गाप्रमाणे जमिनीचा मोबदला मिळावा यासाठी मोठ्या

प्रमाणावर विरोध होताना दिसतो आहे. ६. उत्तरदात्यांबरोबर चर्चा करताना असे आढळून आले की, केंद्र व राज्य सरकार चा संयुक्त प्रकल्प असल्याने शेतकरी जमीन देण्यास तयार आहे. त्यांचे म्हणणे आहे की प्रगतीचा विचार करूनच सरकारने असा रस्ता बनविण्याचा विचार केला आहे. मात्र काही शेतकरी अल्पभूधारक असल्याने आमची जमीन जर रस्त्यासाठी अधिग्रहित झाली तर आम्ही भूमिहीन होऊ. म्हणूनही विरोध करताना दिसत आहे. ७. शेतकरी नेतृत्व : या सूरत चेन्नई महामार्ग विरोधी शेतकरी चळवळीचे नेतृत्व स्वत: शेतकरी करीत आहे. प्रामुख्याने यात असे दिसून आले की, ज्या शेतकरी कुटुंबातील मुले वकील, शिक्षक, सरकारी अधिकारी अथवा सेवक या पदावर कार्यरत आहे. तेच या रस्ता विरोधी चळवळीचे नेतृत्व करत आहे. ८. स्थानिक पातळीवरील लोकप्रतिनिधी, नगरसेवक, आमदार, खासदार यांच्याकडे आपले म्हणणे मांडताना हे नवीन नेतृत्व दिसून येते. ९. पर्यावणावर मोठ्या प्रमाणावर विपरीत परिणाम होणार आहे. या ठिकाणी असणारे पशु, पक्षी आणि जमिनीवर, भूजलसाठ्यावर, तेथील डोंगर, टेकड्यांवर देखील परिणाम होणार आहे. १०. ज्या भागातून हायवे जाणार आहे तेथील पारंपरिक देवदेवताची मंदिरे याच्या पुनर्वसनाचे प्रश्न निर्माण होईल याबाबत शंका आहे. ११. ज्या शेतकरी कुटुंबाच्या जमिनीचे अधिग्रहण होणार आहे. त्यातील बऱ्याच शेतकऱ्यांच्या जमिनी ह्या वडिलोपार्जित आहेत. ते त्याठिकाणी पिढीजात कसत आलेले आहेत त्याच्या उपजीविकेचे ते साधन आहे. ते त्या ठिकाणी आपली घरे बांधून विहिरी खोदून, शेततळे करून कष्टाने आपली गुजराण करत आहे. ते त्याठिकाणी स्थिरावलेले आहेत. अशा वेळेस त्यांना कायमचे विस्थापित व्हावे लागणार आहे. त्यामुळे त्याच्या मुलाबाळाच्या पुढच्या पिढीची व शेती व्यवसायाची चिंता दिसून येताना दिसत आहे. १२. तसेच शहरालगत असणाऱ्या तसेच जेथून एनएच–३ हायवे गेलाला आहे. अशा ठिकाणीच्या जमिनीचा मोबदला देतांना त्याचा बाजारभाव हा योग्य ठरवावा.

शिफारशी : आर्थिक, सामाजिक व पर्यावरणीय विकास साधत असतांना या विकासाच्या केंद्रस्थानी समाजजीवन असावे याचे भान नियोजनकर्त्यांनी आणि राज्यकर्त्यांनी ठेवणे अत्यंत आवश्यक आहे. सुरत–चेन्नई ग्रीनफिल्ड महामार्गाची उभारणी होत असतांना निर्माण होणारे सामाजिक ज्वलंत प्रश्न निश्चितच स्थानिकसमाज जीवनावर दूरगामी परिणाम करणारे आहेत. यासाठी संशोधकाने केलेल्या काही प्रमुख शिफारशी पुढीलप्रमाणे आहेत. – १. बागायती जमिनींना जीरायताचे दुपटीने बाजारभाव, भाजीपाला क्षेत्र बागायत धरावे व त्याप्रमाणे योग्य मोबदला दिला जावा. २. द्राक्ष व इतर फळझाडांचे मूल्याकन करताना २०१८ चे बाजारभाव विचारात घ्यावेत. (कोरोनामुळे मागील दोन वर्षे भाव नव्हते.) त्यामुळे त्याचे योग्य जमिनीचे मुल्य विचारात घेऊन मोबदला दिला जावा. शेतकरी बांधवांनी कष्टाने फळबागा (द्राक्ष, पेरु, डाळिंब, आंबा) उभ्या केलेल्या आहेत. तसेच गेल्या दोन–तीन वर्षापासून करोनासारख्या महामारीमुळे जमिनीचे बाजारभाव हे कमी असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे २०१८ चा बाजारभाव विचारात घ्यावा. ३. रस्ता कसा असेल ह्याची संपूर्ण माहिती प्रत्येक तालुक्यात हायवे प्राधिकरणाला देण्यास सांगावे. बऱ्याच शेतकऱ्यांच्या जमिनीचे तुकडीकरण होणार आहे शेताच्या मध्यभागी रस्ता जात असल्याने दुसऱ्या बाजूला जाण्यासाठी काय सोय आहे हे माहीत नाही. ४. गावाचे दोन तुकडे होणार आहेत. दळणवळणाचा पर्याय काय असणार या बाबत माहिती देण्यात यावी. ५. पाणी एका बाजूने दुसरे बाजूस नेण्याची सोय करावी. रस्ता मध्यभागी गेल्यामुळे विहीर अथवा बोअरवेल चे पाणी नेण्याची सोय करुन द्यावी. ६. फळ झाडाचे मूल्याकन करताना पाईप लाईन व ड्रीप ह्यांचे मूल्याकन करावे व नुकसान भरपाई द्यावी. ७. पोल्ट्री अथवा डेअरी संपादन होत असल्यास लॉस ऑफ बिझनेस म्हणून नुकसान भरपाई द्यावी. या भागात शेतकऱ्यांचे पाळीव जनावरे म्हैस, गाय यापासून त्यांना एक जोडधंदा म्हणुन मदत होत असते तसेच कर्ज काढून पोल्ट्रीसारखा व्यवसाय चालु केलेला आहे. याची देखील योग्य नुकसान भरपाई द्यावी. ८. सर्कल तलाठी ह्याचे कडून आमचे समक्ष पिकाचे पंचनामे करून बागायत क्षेत्र ठरवण्यात यावे. ९. गुंठ्या पर्यंत होणारे तुकडे वाहिती करता येणे अथवा बांधकाम करता येणे शक्य नसल्याने त्याची नुकसान भरपाई द्यावी. काही शेतकरी बांधवाच्या जमिनीचे काही गुंठेच क्षेत्र शिल्लक राहत असल्याने त्यांना कुठलाच पर्याय शिल्लक राहत नाही. कमी क्षेत्र असल्याने ते वाहिती करणे शक्य नाही. त्यामुळे त्याचा देखील विचार शासनाने करावा. १०. इतर प्रकल्पाप्रमाणे आम्हालाही रेडिरेकनर, खरेदीखत या पैकी जे अधिक असेल यांचे पाचपट नुकसान भरपाई द्यावी. इतर प्रकल्पाप्रमाणे योग्य मोबदला कसा दिला जाईल याचा विचार व्हावा. शेतकरी वर्गावर कुठलाही अन्याय होणार नाही याची दक्षता घ्यावी. ११. द्राक्ष बागेचे मूल्यांकन करतांना शेतकऱ्याकडे असणारे निर्यात पट्ट्याचा विचार करावा. म्हणजेच बरेच शेतकरी आज कर्ज काढून फळबागा लागवड करून निर्यातीयोग्य माल तयार करतांना दिसून येतो त्यासाठी त्याला निसर्गाच्या आपत्तीना सामोरे जावे लागते. त्यामुळे फळबागाचे मूल्यांकन करतांना शेतकऱ्याकडे असणारे निर्यात पट्ट्याचा विचार करावा. १२. रस्त्याचे काम सुरू असताना उरलेले क्षेत्र कसता येत नसल्यास त्याला काय नुकसानभरपाई देणार याचा खुलासा करावा. १३. संपूर्ण नुकसान भरपाई मिळाल्याशिवाय प्रकल्पाचे काम सुरू करण्यात येऊ नये अथवा कब्जास हरकत करू नये. १४. बाजारभाव ठरवतांना २०१८ चे बाजारभाव विचारात घ्यावेत, त्याप्रमाणे २०१७–२०१८ चे खरेदीखत जास्त असल्यास त्याचा विचार करण्यात यावा. (कोव्हिडमुळे २ वर्षात रेडिरेकनर चे भाव वाढलेले नाही)

संदर्भ:

1. *Haan, De- A (2003), Rural & urban migration and poverty: the case of India, IDS Bulletin, Vol- 28, No 2, pp 35&47*
2. *Deshingkar, P. and Farrington, J. (2015), Circular Migration and Multi vocational Livelihood Strategies in Rural India, Oxford University Press, New Delhi.*
3. *Environmental Movement, Encyclopedia of Sustainable Development, at http://www-ac-uk / esd / Earth/Environmental&Movement-html*
4. *Gilin and Gilin, (Source: Dr- Gare Govind, Bharatiya Adivasi Samaj and Sanskriti, Amrut Prakashan, Aurangabad, First edition, 1993, p-87.*
5. *http://timesofindia-indiatimes-com/India/India&uproots&most&people&for&progress / article show /13792551-cms*
6. *Article of NEWS Paper like Sakal, Mharashtra Time, 2022.*
7. *https://www-tv9marathi-com/maharashtra/farmers&protest&against&greenfield&highway&in & nashik&district&583737-html*
8. *https://www-esakal-com/uttar&maharashtra/nashik/farmers&oppose&allotment&of&land&for&surat&chennai&green&field&highway&rak94*
9. *https://www-lokrashtra-com/nashik/meet&farmers&on&surat&chennai&highway&issue&will&land& acquisition&increase&sharply/*
10. *https://lokrajkaran-com/\p¾6292*
11. *https://youtu-be/gBoch3tPfE4*
12. *http://dhunt-in/ohIsC\s¾a&uu¾0Û2fca34c1407fa568&ss¾wsp*

कौटुंबिक हिंसाचार व महिला

मनीषा आनंद भाकरे, *संशोधक विद्यार्थीनी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद*
डॉ. शेषराव क. राठोड, *सहाय्यक प्राध्यापक समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, विनायकराव पाटील महाविद्यालय वैजापूर, औरंगाबाद*

प्रस्तावना: भारतीय समाजात वेगवेगळ्या काळात स्त्रीचे स्थान वेगवेगळ्या स्वरूपाचे राहीले आहे. पितृसत्ताक कुटुंब पध्दतीमुळे भारतीय समाजात महिलांचे स्थान पुरुषांच्या तुलनेत नेहमीच दुय्यम राहिलेले आहे. महिलांवर बरेचदा अन्यायच होत राहिलेला आहे. आजही महिलांच्या स्थितीत फार सुधारणा झालेली नाही. आजही महिलांना मोठ्या प्रमाणात हिंसाचाराला तोंड द्यावे लागते आहे. आधुनिक काळात नितिमूल्यांच्या घसरणीमुळे आणि वाढत्या औद्योगिक विकासामुळे स्त्रीच्या अवहेलनेत वाढच झालेली आहे. विशेषत: महिलांना मोठ्या प्रमाणात घरातच कौटुंबिक हिंसाचाराला सामोरे जावे लागते आहे.

कौटुंबिक हिंसाचार ही काही नवीन संकल्पना नाही. कुटुंबातील प्रौढ व्यक्ती आपल्या स्थानाचा, नात्यांचा, वयाचा वापर कुटुंबातील इतर व्यक्तीच्या विरोधात हिंसक वर्तन करते. शारिरीक, शाब्दिक बळाचा वापर करून दुसऱ्या व्यक्तीस शारिरीक दुखापत, मानसिक खच्चीकरण केले जाते. त्याच्या स्वतंत्र जगण्यावर, अधिकारावर अंकुश ठेवून गुलामासारखी वागणूक दिली जाते. त्याला कौटुंबिक हिंसाचार असे म्हटले जाते. या हिंसेची प्रामुख्याने स्त्री लक्ष्य असते. परंतु लहान मुले, वृध्द, काहीवेळा पुरूषही अशा हिंसाचाराचे बळी असतात. हिंसेचे मानसिक खच्चीकरणाचे लहान मुलांच्या मनावर खोलवर परिणाम होतात. ते सामान्य व निकोप आयुष्य जगू शकत नाहीत. आत्मविश्वास गमावलेली मुले मोठेपणी वाईट मार्गाला लागतात. अलिकडे वृध्दांचीही अवस्था दयनिय झाली आहे. मुले, सुना त्यांच्याशी दुर्व्यवहार करतात.

भारतात सर्वात जास्त हिंसाचार, स्त्रियांच्या संदर्भात घडून येतो. जन्मापासूनच स्त्रीला असलेले दुय्यम अधिकार त्यामुळे माता–पित्याच्या घरीही भेदभावपूर्ण वागणूकीतून तिचा छळ केला जातो. परंतू माहेरघरी होणारी हिंसा समाजाला मान्यच नसल्याने ती सर्वसाधारण वर्तणूक मानली जाते. त्यामुळेच भारतात स्त्रियांवरील हिंसा मग ती क्रूर, पाशवी असो वा सौम्य ती स्त्री जीवनाचा अविभाज्य भाग बनली आहे. सुरक्षितता देणारे घरच स्त्रीसाठी असुरक्षित बनले आहे. नॅशनल क्राईम रेकॉर्डस ब्युरोच्या च्या २०२१ च्या अहवालानुसार २०२१ मध्ये महिलांच्या विरोधात एकूण ४,२८,२७८ एवढ्या गुन्ह्यांची नोंद झाली होती. महिलांच्या विरोधात गुन्ह्यांचा हा आकडा सतत वाढता असल्याचे दिसून येतो.[१] त्यात कौटुंबिक हिंसाचाराची प्रकरणे अधिक होती. पुरुषप्रधान संस्कृती, महिलांचे पुरुषांवरील अवलंबीत्व, महिला साक्षरतेचे प्रमाण कमी अशा विविध कारणांमुळे वर्तमान काळात महिलांना कौटुंबिक हिंसाचाराला मोठ्या प्रमाणात सामोरे जावे लागते आहे. त्यामुळेच महिलांबाबतच्या कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरुपात्मक अध्ययन प्रस्तुत करण्याचा प्रयत्न सदर शोध निबंधातून करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाचे उद्देश : १. कौटुंबिक हिंसाचाराची संकल्पना स्पष्ट करणे. २.महिलांशी संबंधित कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप विशद करणे. ३. कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षणात्मक तरतूदींचा आढावा घेणे. ४. कौटुंबिक हिंसाचारापासून मुक्तीसाठी उपाय सुचविणे.

संशोधन पध्दती : प्रस्तूत शोध निबंध हा द्वितीयक तथ्यांवर आधारीत आहे. तथ्य संकलनासाठी संशोधकाने विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, शासकीय व निमशासकीय अहवाल, आकडेवारी, इंटरनेटवरील काही वेबसाईट, वर्तमान पत्रातील लेख यांचा आधार घेतला आहे. प्राप्त तथ्यांचे वर्णनात्मक पध्दतीच्या सहाय्याने विश्लेषण केलेले आहे.

कौटुंबिक हिंसाचार संकल्पना : कौटुंबिक हिंसाचाराची संकल्पना काही व्याख्यांवरून अधिक चांगल्याप्रकारे स्पष्ट करता येईल.

मेरिअम वेबस्टर शब्दकोशनुसार, 'कुटंबातील एका सदस्याने दुसऱ्या सदस्यास दुखापत करणे म्हणजे कौटुंबिक हिंसाचार होय. असा वर्तनप्रकार वारंवार व सराईतपणे करणे होय.[२] कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम २००५ च्या कायद्यानुसार, 'व्यथित स्त्रीच्या शारिरीक किंवा मानसिक आरोग्यास, सुरक्षिततेस, एकूण जीवितास, कल्याणास धोकादायक परिस्थितीत नेणारे वातावरण, तसेच व्यथित स्त्रीच्या जीवनात किंवा कोणत्याही अवयवास घातक आणि उपद्रवी ठरेल अशी वागणूक, व्यथित स्त्रीचा लैंगिक छळ, लैंगिक दुरूपयोग, शाब्दिक किंवा भावनिक छळ, आर्थिक छळ व आर्थिक कायद्यांपासून वंचित ठेवणे तसेच आर्थिक कारणांसाठी दुरूपयोग होत असेल तर तो अत्याचार हिंसाचार, कौटुंबिक हिंसाचार समजला जाईल'[३]

कुटुंबामध्ये जवळच्या व्यक्ती किंवा नातलगाकडून स्त्रियांवर विविध प्रकारचे अत्याचार होत असतात. स्त्रियांवर अत्याचार करणे हा पुरुषांचा अधिकारच मानला जातो. स्त्रियांविरोधात केली जाणारी कोणतीही शारीरिक, मानसिक, आर्थिक स्वरूपाची हिंसा ही कौटुंबिक हिंसाचारात मोडते.

महिलांच्या संबंधीत कौटुंबिक हिंसाचार स्वरूप : जगभरात पुरुषांच्या तुलनेत महिलांना दुय्यम स्थान असलेले दिसते व महिला कौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडलेल्या दिसतात. यु. एन. एफ. पी. ए. च्या अहवालानुसार जगात प्रत्येक तीन महिलांमागे एका महिलेवर कौटुंबिक अत्याचार होतो. तसेच दक्षिण आशिया खंडात युनिफेमच्या अहवालानुसार जवळपास ५० टक्के महिलांना रोज कोणत्या तरी प्रकारच्या कौटुंबिक हिंसेला सामोरे लावे लागते. तर नॅशनल फैमिली हेल्थ सर्वे ३ (२००५–०६) नुसार भारतात जवळपास ३७ टक्के विवाहित महिला पतीकडून होणाऱ्या कौटुंबिक छळाला सामोरे जातात. एवढेच नाही तर कौटुंबिक हिंसाचाराने पिडीत महिला अनेक समस्यांना, अडचणींना सामोरे जात बिकट परिस्थितीत जीवन जगत आहेत.[४] महाराष्ट्र जीवन विषयक आकडेवारी २००१ नुसार महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील १५ ते ३४ वयोगटातील स्त्रियांच्या मृत्यूच्या एकूण कारणांपैकी २५.३७ टक्के कारणे कौटुंबिक हिंसेशी संबंधीत असल्याचे दिसून आले आहे. याशिवाय युएनपीएफच्या अहवाहानुसार भारतात १५ ते ४९ वर्षे

वयोगटातील जवळपास ७० टक्के विवाहित स्त्रिया कौटुंबिक हिंसाचाराला सामोरे जातात.[५] अम्नेस्टी इंटरनॅशनलच्या सर्वेक्षणानुसार अलीकडच्या काळात युद्ध लढाईत ७० टक्के जखमी हे सर्वसामान्य नागरिक आहेत आणि त्यांतील ८० टक्के संख्या ही स्त्रियां व मुलांची आहे. त्यांच्याच दुसऱ्या सर्वेक्षणानुसार जगातल्या प्रत्येकी ३ पैकी १ स्त्री ही मारहाण, लैंगिक अत्याचार वा इतर प्रकारच्या अत्याचाराला बळी पडते.[६]

जगभरात महिलांच्या विरोधात कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटनात कोरोना काळात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे निदर्शनास आले आहे. स्पेनमध्ये लॉकडाऊन काळात पहिल्या दोन आठवड्याच्या काळातच १८ टक्के अधिक फोन आल्याचे निदर्शनास आले. फ्रेंच पोलिसांनी या काळात ३० टक्के अधिक फोन आल्याचे नोंदविले आहे. इंग्लंडमध्ये कौटुंबिक हिंसाचारापासून सुटका कशी करून घ्यावी हा प्रश्न सर्वाधिक विचारला गेलेला होता तर ऑस्ट्रेलियन सरकारने कौटुंबिक समुपदेशनाच्या क्षेत्रात काम करण्यासाठी पंधरा कोटी ऑस्ट्रेलियन डॉलर्सची तातडीने तरतूद केलेली होती. थोडक्यात या काळात कुटुंबातील सर्वच सदस्य घरात असल्यामुळे महिलांच्यावरील अत्याचाराच्या घटनात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली होती.[७]

कौटुंबिक हिंसाचारातील हिंसेचे स्वरूप :

१. **शारीरिक हिंसा**: या प्रकारात स्त्रीचा शारीरिक छळ केला जातो. बळाचा वापर करुन स्त्रीला शारीरिक इजा करणे, मारहाण करणे, चटके देणे, शॉक देणे, ढकलून देणे, उपाशी ठेवणे, झोपू न देणे, आजारपणाकडे दुर्लक्ष करणे इत्यादी.

२. **लैंगिक हिंसा** : लैंगिक अत्याचारात स्त्रीच्या इच्छेविरुध्द लैंगिक संबंध प्रस्थापित करणे, स्त्रीचा विनयभंग करणे, अनैसर्गिक संभोग करणे, परपुरुषाशी लैंगिक संबंध ठेवण्यास बाध्य करणे, वेश्या व्यवसायात ढकलणे अशा कृत्यांचा समावेश होतो. लैंगिक अत्याचारामुळे स्त्रीच्या आत्मसन्मानास धक्का पोहोचतो. लैंगिक तसेच शारीरिक हिंसेचे महिलांच्या आरोग्यावर अनेक दीर्घकालीन परिणाम होतात. त्यात संधिवात, दमा, पचनाच्या समस्या, हृदयाच्या समस्या, मायग्रेन, लैंगिक संबंधादरम्यान वेदना, ताण तणाव वगैरे.[८]

३. **मानसिक हिंसा** : स्त्रियांवर होणारी मानसिक हिंसा प्रत्यक्ष दिसून येत नाही. परंतू त्याचे अत्यंत प्रतिकूल परिणाम स्त्रियांच्या मानसिकतेवर होतात. अपमानास्पद वागणूक, टोमणे मारणे, धमकी देणे, सतत दडपणाखाली ठेवणे, उपहास करणे, चारित्र्यावर संशय घेणे, कोंडून ठेवणे, स्वातंत्र्य व अधिकारापासून वंचित ठेवणे इत्यादी. कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्त्रियांच्या मानसिक आरोग्यावरही दीर्घकालीन गंभीर दुष्परिणाम होतात. अनेक महिलांना पोस्ट ट्रॉमॅटिक स्ट्रेस डिसऑर्डरचा अनुभव आल्याचे एका अभ्यासात समोर आले. महिलांना सतत भीती वाटणे, झोप न लागणे, नैराश्य, सतत चिंता वाटणे असे मानसिक परिणाम महिलांना भोगावे लागले आहेत.[९]

४. **आर्थिक हिंसा** : स्त्रिया बरेचदा आर्थिकदृष्ट्या परावलंबी असतात. धन संपत्तीवर स्त्रीचा मालकी हक्क नसतो. तिच्या कडून स्त्री धन काढून घेतलेले असते. ती जर कमावती असेल तर तिचा पगार काढून घेतला जातो. स्त्रीवर हुंड्यासाठी दबाव टाकला जातो. तिच्या आर्थिक गरजांची कुचंबना केली जाते.

अशाप्रकारे कौटुंबिक हिंसाचारात महिलांची शारीरिक, आर्थिक, मानसिक कुचंबना केली जाते. त्याचा महिलांचा आत्मसन्मानावर मोठा परिणाम होतो. महिलांवरील कौटुंबिक हिंसाचारासाठी अनेक कारणे जबाबदार असली तरी महिलांमधील कायद्याच्या बाबतची अनभिज्ञता हे एक प्रमुख कारण मानले जाते. महिलांवर सातत्याने होणारे अत्याचार आणि गुन्ह्यांची वाढती संख्या यावर दैनिक भास्करने औरंगाबाद जिल्ह्यात गावपातळीपासून ते शहरी भागापर्यंत सर्वेक्षण केले. त्यातूनच या नव्या कायद्याची माहिती फारच थोड्या महिलांना असल्याचे स्पष्ट झाले. ९५ टक्के महिलांनी कौटुंबिक हिंसाचाराबाबत कायदाच माहित नसल्याची प्रतिक्रीया दिली आहे.[१०] महिलांच्या संरक्षणासाठी शासनाने अनेक तरतूदी करुन ठेवल्या आहेत मात्र त्याबाबत महिलांमध्येच जाणीव जागृती नसल्यामुळे या तरतूदींचा लाभ त्यांना मिळत नाही. परिणामी महिलांच्या विरोधातील हिंसाचाराचे प्रमाण वाढते आहे.

कौटुंबिक हिंसाचार: संरक्षणात्मक तरतूदी: आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्त्रियांवरील अत्याचार व कौटुंबिक हिंसाचार रोखण्यासाठी अनेक उपाय केले गेले आहेत. भारतातही स्त्रियांवर होणाऱ्या निरनिराळ्या अत्याचारापासून व कौटुंबिक हिंसाचारापासून तिला संरक्षण व हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी आजपर्यंत अनेक कायदे अस्तित्वात आलेले आहेत. भारतीय दंड विधान कायदा १८६०, हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१, सती प्रथा विरोधक कायदा १९८७, स्त्रियांचे अश्लील प्रदर्शन विरोधी कायदा १९८६, घटस्फोट कायदा १८६९, कुटुंब न्यायालय कायदा १९८४, मुस्लिम महिलांसाठी कायदा १९८६, गर्भलिंग परीक्षण व गर्भपात विषयक कायदा वगैरे. अशा प्रकारच्या निरनिराळ्या कायद्यांतर्गत स्त्रियांना मिळणारे हक्क किंवा संरक्षण आणखी प्रभावीपणे लागू होण्यासाठी 'कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५' निर्माण झाला. कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम २००५ च्या कायद्यानुसार केवळ पत्नीच नाही तर घरातील सर्व स्त्रिया बहिण, विधवा या सर्वांच्या संरक्षणाची तरतूद आहे. महिलांच्या संरक्षणासंबंधी एवढ्या तरतूदी असूनही दररोज महिलांशी संबंधित कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रकरणे समोर येतच आहेत.

स्त्रीवर अन्याय, अत्याचार, हिंसाचार करणारी व्यक्ती नेहमी तिचा पतीच असेल, असे नाही. पतीप्रमाणेच त्या स्त्रीची मुले, पालकसुद्धा अशाप्रकारच्या अन्याय अत्याचारासाठी कारणीभूत ठरू शकतात. ज्या घरात स्त्री पूर्णपणे इतरांवर, तिच्या घरच्यांवर अवलंबून असते, त्या कुटुंबामध्ये प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्षपणे तिच्यावर अनेकदा अन्याय अत्याचार होतात, असे आढळून आले आहे. अशाप्रकारे होणारा छळ स्त्रिया वर्षानुवर्षे सहन करीत आल्या आहेत. सहनशीलतेच्या सर्व सीमा संपल्याशिवाय छळाविरुद्ध किंवा कौटुंबिक हिंसाचाराविरुद्ध स्त्री साधारणतः तक्रार करीत नाही. या पार्श्वभूमीवर राष्ट्रीय महिला आयोग, राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग तसेच राज्य मानवी हक्क आयोग, एवढेच नव्हे तर उच्च व सर्वोच्च न्यायालयातील विविध न्याय निवाडा यांद्वारा स्त्रिया व मुलींवर होणाऱ्या अत्याचारांची दखल घेऊन हे अत्याचार

थांबविण्यासाठी अनेक प्रयत्न झालेले आहेत. परंतु प्रत्येक व्यवस्थेमध्ये असलेल्या पुरुषी मानसिकतेमुळे या प्रयत्नांना अपेक्षित यश मिळतांना दिसत नाही.[११]

कौटुंबिक हिंसाचारावरील उपाय : पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत नेहमीच दुय्यम स्थान राहिलेले आहे. परिणामी महिला दुर्बल व मागास घटकात मोडतात. त्यांच्या विकासासाठी शासकीय स्तरावर अनेक सकारात्मक तरतूदी केलेल्या आहेत. मात्र त्यापासून महिला अनभिज्ञ असल्यामुळे महिला कौटुंबिक हिंसाचाराच्या बळी पडलेल्या दिसतात. स्वसंरक्षणासाठी महिला कायद्याचा आधार घेण्यास सक्षम नाहीत. त्यामुळे महिलांचे कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षणासाठी कायदेशीर उपाययोजनेबरोबरच प्रतिबंधात्मक उपाययोजनाही करणे गरजेचे आहे. काही प्रतिबंधात्मक उपाययोजना पुढील प्रमाणे—

१. कौटुंबिक हिंसाचार विरोधी कायद्याची माहीती सर्वांपर्यंत पोहोचण्यासाठी शाळा, महाविद्यालये, महिला मेळावे, परिषदा, कार्यशाळांच्या माध्यमातून प्रयत्न करणे.

२. कौटुंबिक हिंसाचार विरोधी कायद्याचे उल्लंघन करणाऱ्या गुन्हेगारांना तात्काळ कठोर शिक्षा करणे.

३. स्त्री—पुरुष समानतेचं तत्व रुजविण्यासाठी तसेच स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्यासाठी त्यांना शिक्षण व अर्थार्जनाची संधी उपलब्ध करून देणे.

४. महिलांना अन्याय, अत्याचारा विरोधात आवाज उठविण्याचे, प्रतिकार करण्याचे बळ मिळण्यासाठी महिला सक्षमीकरण शिबीरे आयोजित करणे.

५. कौटुंबिक हिंसाचार हा वैयक्तिक किंवा खाजगी विषय न मानता तो एक सामाजिक विषय समजण्याची प्रवृत्ती निर्माण झाली पाहीजे तरच कौटुंबिक हिंसाचाराला आळा बसेल.

सारांश : भारतीय समाजात महिलांचे स्थान पुरुषांच्या तुलनेत नेहमीच दुय्यम राहिलेले आहे. महिलांवर बरेचदा अन्यायच होत राहिलेला आहे. आजही महिलांच्या स्थितीत फार सुधारणा झालेली नाही. आजही महिलांना मोठ्या प्रमाणात हिंसाचाराला तोंड द्यावे लागते आहे. कुटुंबातील पुरुषाने बळाचा वापर करून महिलांना शारिरीक दुखापत व मानसिक खच्चीकरण करणे म्हणजे महिलांवरील कौटुंबिक हिंसाचार होय. पुरुषप्रधान संस्कृती, महिलांचे पुरुषांवरील अवलंबीत्व, महिला साक्षरतेचे प्रमाण कमी अशा विविध कारणांमुळे वर्तमान काळात महिलांना कौटुंबिक हिंसाचाराला मोठ्या प्रमाणात सामोरे जावे लागते आहे. आधुनिक काळात नीतिमूल्यांच्या घसरणीमुळे आणि वाढत्या औद्योगिक विकासामुळे स्त्रीच्या अवहेलनेत वाढ झाली असून महिलांना मोठ्या प्रमाणात कौटुंबिक हिंसाचाराला सामोरे जावे लागते आहे. कायद्याविषयी अनभिज्ञता हे महिलांच्या कौटुंबिक हिंसाचाराला जबाबदार आहे. त्यामुळे महिलांमध्ये संरक्षणात्मक कायद्यांबाबत जाणीव जागृती करून त्यांचे सक्षमीकरण केल्यास कौटुंबिक हिंसाचाराला आळा घालता येऊ शकतो.

संदर्भसूची:

१. *National Crime Records Bureau- ¼2021½- Crime in India 2021 & Statistics- New Delhi: Ministry of Home Affairs] Pg- No- 211] https://ncrb-gov-in/en/Crime&in&India&2021*

२. *Domestic Violence https://en-wikipedia-org/wiki/Islam_and_domestic_violence#cite_note&2*

३. *महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग. (२०१८). कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिला संरक्षण कायदा २००५, विधी, लिखित पुस्तिका. पृ. क्र. ०८*

४. *महाजन, रघुनाथ व देसाई, संभाजी. (२०१६). कौटुंबिक हिंसाचार व महिला, जळगाव, प्रशांत पब्लिकेशन्स, पृ. क्र. ३७.*

५. *तत्रेव, पृ. क्र. ५२.*

६. *ताडपत्रीकर, मेधा, (२०१२), कौटुंबिक हिंसाचार (वास्तवाला सामोरे जाताना). पुणे, डायमंड पब्लिकेशन्स, पृ. क्र. ४.*

७. *सुर्यवंशी, हर्षला. (२०२०). महिला व कौटुंबिक हिंसाचार, Knowledge Resonance A Half Yearly National Peer Reviewed Research Journal- Pg- No- 173*

८. *Smith, S. G., Chen, J., Basile, K. C., Gilbert, L. K., Merrick, M. T., Patel, N. et al- (2017), The National Intimate Partner and Sexual Violence Survey: 2010 & 2012 State Report, Atlanta, GA: National Center for Injury Prevention and Control, Centers for Disease Control and Prevention.*

९. *Delara, M., (2016), Mental Health Consequences and Risk Factors of Physical Intimate Partner Violence, Mental Health in Family Medicine; 12: 119 & 125.*

१०. *Domestic Violence Issue in Aurangabad Dainik Bhaskar Survey & https://divyamarathi-bhaskar-com/news/MAH&MAR&AUR&domestic&violence&issue&in&aurangabad&4407302&NOR-html*

११. *सरोदे, असिम., (२०१६), कौटुंबिक हिंसाचार व कायदा. पुणे, मनोविकास प्रकाशन, पृ. क्र. १८.*

पेंच नदीचे खनन कार्य व निर्मित भूरूपे

(घोगरा महादेव व कुँवारा भिवसेन पर्यटन स्थळ : भौगोलिक अध्ययन)

डॉ. अरुणा बावनकर, *भूगोल विभाग प्रमुख, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर abawankar1980@gmail.com*

प्रस्तावना : भूगर्भशास्त्रात खडकांचा सविस्तर अभ्यास केला जातो. भूगोलाच्या अभ्यासात देखील खडकांच्या अभ्यासाला अनन्यसाधारण महत्व आहे. खडकांचे अग्निजन्य, स्तरित व रूपांतरित हे तीन प्रकार सर्वांना परिचित आहेत. त्यापैकी भूपृष्ठावरील खडकांची उष्णता, वारा, पर्जन्य, हिम, पाणी इत्यादी बाह्यशक्तीमुळे झीज होते. झिजलेले पदार्थ (गाळ) एका ठिकाणाहून दुसरीकडे वाहून नेले जातात. त्याचे संचयनाने थरावर थर साचतात. विशेषत: नद्या, हिमनद्या, सागरी लाटा या कारणांमुळे जलाशयात किंवा समुद्रात सतत संचयन होते. संचयनाने थरावर थर निर्माण होतात. त्या थरांचा खालील थरावर पडणारा दाब आणि पाण्याचा दाब यामुळे थर एकसंघ आणि मजबूत बनतात. त्यापासून निर्माण होणाऱ्या खडकांना स्तरीत खडक किंवा गाळाचे खडक किंवा जलजन्य खडक असे म्हणतात. गाळाचे खडक पाण्यात निर्माण झाल्यामुळे जलजन्य खडक आणि भूपृष्ठावर निर्माण झाल्यास भूजन्य खडक म्हणून ओळखले जातात.

प्राथमिक म्हणजे अग्निजन्य खडकांची झीज होऊन स्तरित खडकांची निर्मिती होत असल्याने त्यांना द्वितीयक खडक असेही म्हणतात. भूपृष्ठाचा सुमारे ७५ टक्के भाग स्तरित खडकांपासून बनलेला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात नागपूर जिल्हयातील कन्हान नदीच्या पेंच या प्रमुख उपनदीने तीच्या खनन व संचयन कार्यातून जी विविध भूरुपे व स्तरीत खडकांची निर्मिती केली आहे. त्याचा भौगोलिक दृष्टीकोणातून अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेल आहे.

भौगोलिक स्थान : पेंच नदी ही महाराष्ट्रातील नागपूर जिल्हयातील एक नदी आहे. ही नदी मध्यप्रदेशात उगम पावते. नागपूर जिल्हयात कन्हान नदीला डाव्या तीरावर मिळते. या नदीवर बांधलेल्या पेंच धरणातून नागपूर शहराला काही अंशी पाणीपुरवठा होतो. पेंच नदीवर बांधलेल्या मुख्य धरणामध्ये तोतलाडोह धरणाचा समावेश होतो. पेंच नदी खोऱ्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार २१° १५′ ते २२° २३′ उत्तर अक्षवृत्त आणि रेखावृत्तीय विस्तार ७८° ३०′ पूर्व ते ७९° ३१′ पूर्व रेखांश एवढे आहे. ही कन्हान नदीची एक महत्त्वपूर्ण नदी आहे. या नदीपात्राने ४८६५ चौ. कि.मी. क्षेत्र व्यापलेले आहे. ती मध्यप्रदेश व महाराष्ट्रातून वाहते. पेंच नदीचा उगम मध्यप्रदेशातील छिंदवाडा जिल्हयातील तमिया तालुक्यात झालेला आहे. या नदीची दिशा वायव्येकडून दक्षिणेकडे अशी आहे. या नदीखोऱ्यात नागपूर जिल्हयातील 'पारशिवनी' तालुक्यात 'घोगरा महादेव' या प्रसिद्ध पर्यटन स्थळी नदीचे कार्य बघायला मिळते. खडक रचना, नदीच्या वहन व खनन कार्यामुळे निर्मित धबधबा, धावत्या रांजणखळगे व घळई यासारखी भूरूपे इथे पहावयास मिळतात.

अभ्यासपद्धती : प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रामुख्याने प्रत्यक्ष निरीक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. शिवाय दुय्यम साधनांचा वापरही करण्यात आलेला आहे.

उद्देश्य : नदीच्या विविध कार्यांचा अभ्यास करणे. तसेच तीने निर्माण केलेली विविध भूरुपांची निर्मिती समजून घेणे. खडक रचना विषयी अभ्यास करणे हे प्रमुख उद्देश्य या शोधनिबंधात आहे.

१) घोगरा महादेव खडक रचना : स्तरीत खडक ग्रेनाईट या अग्निजन्य खडकावर प्रक्रिया होऊन वाळूचे खडक किंवा पेंच नदीच्या या पात्रात जलजन्य पंकाश ध्वज खडकांची निर्मिती झालेली आहे. अशा स्तरीत खडकात एकावर एक असे अनेक थर दिसून येतात. या खडकात अनेक कण संघटित झालेले आहेत. या खडकात आडव्या थराबरोबरच उभेही थर आढवून येतात. स्तरीत खडकावर दाब व ताण इत्यादी अंतर्गत शक्तींचा प्रभाव अधिक असतो. म्हणून त्यांना सहजासहजी घड्या पडत असतात. नदीच्या घर्षण कार्यामुळे अप्रतिम अशी कारागिरी नदीतील खडकांवर झालेली दिसून येते.

स्तरित खडकांचे प्रकार : मूळच्या अग्निजन्य खडकांवर कायिक प्रकारचे संस्कार होऊन स्तरित खडक बनतात. अनाच्छादन करणाऱ्या विविध घटकांच्या संचयन कार्यातून स्तरित खडकांची निर्मिती होते. त्यानुसार त्यांचे गुणधर्म तयार होतात. पृथ्वीच्या पृष्ठभागामधील खडक या प्रकारचे असून खोलीच्या दृष्टीने ते फक्त पृष्ठभागाजवळच आढळतात. जास्तीत जास्त जाडी ८०० मीटर्सपर्यंत आढळते. निर्मितीनुसार स्तरित खडकांचे वर्गीकरण केले जाते.

निर्मितीनुसार स्तरित खडकांचे मुख्य दोन प्रकारात विभाजन केले जाते – (अ) असेंद्रिय खडक. आणि (ब) सेंद्रिय खडक.

असेंद्रिय खडक : नद्या, हिमनद्या, मुरणारे पाणी, समुद्री लाटा, वारा या बाहय कारकांमुळे खडकांची यांत्रिक (कायिक) आणि रासायनिक झीज होते. लहान लहान दगड, गोटे, वाळू, माती, रेती, चिखल इत्यादींच्या संचयनापासून असेंद्रिय खडकांची निर्मिती होते. या खडकात प्राणी आणि वनस्पतींचे अवशेष आढळत नाही. असेंद्रिय खडकांचे विदारण प्रक्रियेनुसार पुढील दोन उपप्रकार केले जातात.

(१) यांत्रिक (कायिक) क्रियेमुळे निर्माण होणारे खडक : यामध्ये खालील चार खडकांचा समावेश होतो.

(अ) पिंडाश्म (गोटयाल) : वालुकाश्म खडकात मोठे दगडगोटे असतील तर त्यास पिंडाश्म खडक म्हणतात. या खडकातील दगडगोटे लुंकणाशी एकजीव झाल्यामुळे मानवनिर्मित काँक्रीटसारखे दिसतात. पिंडाश्म प्रामुख्याने विंध्य पर्वतात कैमूर व रेवा भांदेर या श्रेणी दरम्यान

हिमालयाच्या शिवालिक पायथ्याशी मिळतात. मध्यप्रदेशातील पन्ना या स्थानी पिंडाश्मातून हिरे प्राप्त केले जातात. मालवणजवळच्या सिंधुदुर्ग किल्ल्यासाठी हा खडक वापरलेला आहे.

(आ) वालुकाश्म (रेतीखडक) : स्तरित खडकांपैकी अत्यंत कठीण, टणक खडक असून त्यात ग्रॅनाइट खडकांपासून विघटित झालेल्या क्वार्टझचे (गारगोटी) प्रमाण अधिक असते. हे खडक छिद्रमय असतात. या खडकांत सिलिका, कॅल्शियम आणि लोह ऑक्साइडचे प्रमाण स्थानपरत्वे वेगवेगळे कॅल्शियम आढळत असल्यामुळे हे खडक विविध रंगात मिळतात. लोह ऑक्साइडचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे लाल रंगाचा वालुकाश्म तयार होतो. दिल्लीचा लाल किल्ला आणि फत्तेपूर सिक्री, सांची, सारनाथ येथील बांधकामासाठी विंध्य पर्वतातून आणलेला लाल वालुकाश्मच वापरलेला आहे. पंजाबमधील ज्वालामुखी मंदिराच्या परिसरात, भारताच्या पूर्व–पश्चिम किनाऱ्यावर पांढरट–काळसर वालुकाश्म आढळतो. चीनच्या मध्य–पश्चिम भागात तांबड्या खोऱ्याचा प्रदेश लाल वालुकाश्मापासून बनलेला आहे. बाराकार, कामठी, पंचमढी येथील वालुकाश्माचाही उपयोग बांधकामासाठी केला जातो. करड्या किंवा फिकट तांबूस रंगाचा कुरुंद दगडाचा वापर पीठ गिरणीतील जात्यासाठी वापरला जातो. या खडकावर रासायनिक क्रियेचा परिणाम होत नाही हे याचे उल्लेखनीय वैशिष्ट्य मानले जाते.

(इ) पंकाश्म (पंकिल) : बारीक चिकणमाती किंवा गाळापासून हे खडक बनतात. या खडकात कॅओलिनचे प्रमाण जास्त असते. यात ॲल्युमिनियम, फेल्स्पार, अभ्रक व इतर खनिजे समाविष्ट असतात. हे खडक नरम व अछिद्र असतात. हा खडक चिनी मातीची भांडी, विटा, सिमेंट यासाठी उपयोगात आणतात. पंकाश्मामध्ये खनिज तेलाचे साठे मिळतात. हे खडक नागपूर जिल्हयातील कोराडी, ओरिसातील तालचीरजवळ मिळतात. भारताच्या पूर्व किनाऱ्यालगत आणि गंगा नदीच्या खोऱ्यात अशा प्रकारचे खडक आढळतात.

(ई) लोएस : लोएसचा शब्दशः अर्थ 'वरून ओतलेला' असा आहे. वाळवंटी प्रदेशातील वाऱ्यांमुळे वाळूपेक्षा सूक्ष्म आकाराचे कण व धुळीचे कण वाळवंटापलीकडील क्षेत्रात दूरवर अंतरात नेले जातात आणि तेथे हे थरांच्या स्वरूपात साचत जातात. रंगाने पांढरट असून त्यात क्षाराचा अभाव असतो. मध्य युरोप, उत्तर अमेरिकेच्या मिसिसिपी खोऱ्यात, उत्तर चीनच्या गोबी वाळवंटात, पाकिस्तान आणि वायव्य भारताच्या थर वाळवंटात हे खडक मिळतात. उत्तर चीनमध्ये होयांगहो नदीच्या खोऱ्यात या प्रकारचे लोएसचे खडक मिळतात.

अशाप्रकारे यांत्रिक (कायिक) प्रक्रियेमुळे असेंद्रिय खडकांचे वरील चार प्रकार महत्त्वाचे मानले जातात.

(२) रासायनिक क्रियेमुळे निर्माण होणारे खडक :

पाण्यात यांत्रिक प्रक्रियेबरोबर रासायनिक प्रक्रियेचीही क्षमता असते. पाण्यात रासायनिक द्रव्यांच्या मिश्रणामुळे हे कार्य अधिक संभवनीय असते. जिप्सम, लवण, चूनखडी, डोलोमाइट इत्यादी त्याचे परिणाम आहेत. रासायनिक निक्षेप सिलिकायुक्त, कार्बोनेटयुक्त, लोहमय व क्षारमय असतात. कित्येक उन्हाळी झरे आणि गायझर यांच्या पाण्यात सिलिका विरघळलेली असते. ती त्याच्या मुखालगतच निक्षेपित होते. या निक्षेपांना सिलिकामध्ये सिंटर असे म्हणतात. राजापूर व वज्रेश्वरी, उनपदेवजवळ असे निक्षेप आढळतात. कार्बोनेटयुक्त द्रव्यांनी सच्छिद्र भुसभुशीत निक्षेप तयार होतात. त्यांना चुनामय युक्त, चुनामय सिंटर, ट्रॅव्हस्टाइन अशी नावे दिली आहेत. दलदलीच्या व पाणजळ अशात सच्छिद्र मऊ लोह निक्षेप तयार होतात. धूममुखातून बोरिक आमल्युक्त वायू बाहेर पडतो. त्यामुळे बोरिक आम्लाचे विशेषण होते. टाकणखार हिमालयाच्या लडाख भागात मिळतो. रासायनिक क्रियेमुळे निर्माण होणाऱ्या खडकांमध्ये पुढील तीन प्रकार महत्वाचे मानले जातात.

(अ) गारगोटी : खडकात सिलिकाचे प्रमाण जास्त असल्यास त्यावर रासायनिक प्रक्रिया होऊन स्फटिकमय स्तरित खडक निर्माण होतात. त्यालाच गारगोटी खडक म्हणतात. महाराष्ट्रात अजिंठा भागात गारगोटी खडक आढळतात.

(आ) जिप्सम : चुनखडीयुक्त प्रदेशात कार्बन डाय ऑक्साइडयुक्त पाण्याचा परिणाम होऊन चुनखडी पाण्यात विरघळते. या रासायनिक पाण्याच्या संचयनापासून जिप्सम खडक तयार होतो. पाली, बिकानेर, नागूर (राजस्थान) या भागात जिप्सम खडक आढळतात. सिमेंट निर्मितीसाठी त्याचा वापर करतात.

(इ) रॉक सॉल्ट : चुनखडीयुक्त प्रदेशातील रासायनिक पाण्याचे सरोवरात दीर्घकाल संचयन होते. बाष्पीभवनाने सरोवराचे पाणी नष्ट होऊन रॉक सॉल्ट निर्माण होतात. राजस्थानात सांबर, दिंडवाना, पंचभद्रा सरोवरात या प्रकारचे खडक आढळतात.

सेंद्रिय खडक : सेंद्रिय खडक हे पृथ्वीवरील वनस्पती आणि विशिष्ट प्रकारचे प्राणी यांच्या अवशेषांपासून तयार होतात. पृथ्वीवरील विशिष्ट प्राणी आणि वनस्पती मेल्यावर त्यांचे कुजलेले अवशेष भूपृष्ठाखाली दाबले जातात. त्यामुळे गाळाचे संचयन होत असते. या संचयनामुळे त्यावर दाब पडून उष्णता निर्माण होते. कालांतराने या अवशेषांचे खडकात रूपांतर होते. या खडकांना सेंद्रिय खडक असे म्हणतात. कोळसा, चुनखडी, प्रवाळ खडक ही सेंद्रिय खडकांची मुख्य उदाहरणे आहेत. काही सेंद्रिय खडकांत कॅलशियम कार्बोनेट या घटकाचे प्रमाण जास्त तर काही खडकात कर्बाचे प्रमाण जास्त असते. यावरून खडकाचे दोन मुख्य प्रकार पडतात.

(अ) प्राणिजन्य सेंद्रिय खडक : हे खडक मृत प्राण्यांच्या अवशेषांपासून आणि सांगाड्यांपासून तयार होतात. जलाशयातील ऑइस्टर, मझल, कॉकल इत्यादी जातीचे कासव, सागरी गोगलगायी, प्रवाळ, जलशैव पाण्यातून कॅल्शियम व कार्बन यांचे संयुग शोषण करतात. यापासून त्यांची कवचे व शरीरे तयार होतात व मृत प्राण्यांच्या शरीराचे अवशेष, सांगाडे यांचे संचयन होते. या संचयनापासून निर्माण झालेल्या खडकांत कॅल्शियम कार्बोनेटचे प्रमाण जास्त असल्याने त्यास चुनखडक असे म्हणतात. खडू, शहाबादी फरशी, चुनामिश्रित पंकाश्म, डोलोमाइट इत्यादी चुनखडकाचे प्रकार आहेत. चुनखडक कटनी, रेवा, खासी टेकड्या, राजस्थानात जोधपूर, बिकानेर, महाराष्ट्रात चंद्रपूर, वर्धा जिल्हयात, तामिळनाडू व आंध्रप्रदेशात मिळतो. डोलोमाइट सिमला, सिंगभूम डाल्टनगंज, तिरूवरवेल्ली, संबलपूर, सुंदरगड, कोरापूर येथे मिळतो.

सागरातील प्रवाळ कीटकांपासून तयार होणाऱ्या, सागरजलात राहणाऱ्या फोरॅमिबीफेरा, माल्युकाश्चीनोडर्स, ग्लोबिजेरिना इत्यादी प्रवाळ अतिसूक्ष्म कीटकांच्या अवशेषांपासून तयार होणाऱ्या खडकांस प्रवाळ खडक असे म्हणतात. या प्रवाळ खडकांनी बनलेली बेट आढळतात. लक्षद्वीप, मालद्वीप, झांझीबार, क्रिसमस सालोमन ही बेटे या प्रकारची आहेत. ऑस्ट्रेलियाच्या ईशान्य किनाऱ्यावरील १,६०० कि.मी. पसरलेला प्रवाळ खडकांची मालिका असून ती ग्रेट बॅरियर रिफ या नावाने ओळखली जाते.

(ब) वनस्पतिजन्य सेंद्रिय खडक : कोट्यवधी वर्षांपूर्वी भूपृष्ठाच्या अंतर्गत हालचालींमुळे भूपृष्ठावरील विस्तीर्ण अरण्ये जमिनीच्या आत गाडली गेली. उष्णता व दाब यामुळे वनस्पतींची इतर घटकद्रव्ये नाहीशी होऊन त्यातील कार्बन द्रव्ये फक्त शिल्लक राहिली. त्यातूनच दगडी कोळशाची निर्मिती झाली. दगडी कोळशातील कार्बनच्या कमीअधिक प्रमाणावरून पीट, लिग्नाइट, बिट्युमिनस, अँथ्रेसाइट असे प्रकार पडतात. भारतात गोदावरी, वर्धा, महानदी या नद्यांच्या खोऱ्यात दगडी कोळसा सापडतो तसेच आसाममध्ये लखीमपूर व शिवसागर येथे मिळतो. या खडकात खनिज तेलाचे साठे मिळतात. डायाटम नावाच्या सूक्ष्म वनस्पतीच्या अवशेषांपासून ट्रीपोल डायाटामा माती या नावाचे स्तरित खडक मिळतात.

निर्मितीच्या स्थलानुसार केलेले स्तरित खडकांचे वर्गीकरण : निर्मितीच्या स्थलानुसार स्तरित खडकांचे वर्गीकरण खालील दोन गटात केले जाते –

(अ) जमिनीवर निर्माण झालेले स्तरित खडक,

(ब) सागरात निर्माण झालेले स्तरित खडक.

(अ) जमिनीवर निर्माण झालेले स्तरित खडक : भूभागावर निर्माण झालेल्या स्तरित खडकात वाळूचे खडक आणि मातीचे खडक यांचा समावेश होतो. या खडकांची निर्मिती कोरड्या हवामानात होत असल्याने यांचा रंग व आकार वेगळा असतो. या प्रकारच्या खडकांची निर्मिती बहुतेक करून पृथ्वीवरील वाळवंट किंवा समुद्रकिनारी होते. याचा रंग फिकट, तांबडा असतो. गारगोटी आणि ब्रेसिया ही या खडकाची मुख्य उदाहरणे आहेत. या खडकांची जाडी आणि विस्तार भिन्न ठिकाणी भिन्न असते. युरोप खंडात अतिशय विस्ताराचे आणि जाडीचे असलेले असे खडक आढळतात. तसेच हिमालयातील शिवालिक पर्वताची रांग याच प्रकारच्या खडकांनी तयार झाली आहे. या प्रकारचे खडक पर्शिया व तुर्कस्तानमध्ये आढळतात.

(ब) सागरात निर्माण झालेले स्तरित खडक : सागरात निर्माण झालेल्या स्तरित खडकांत वाळूचे दगड, पंकाश्म आणि चुनखडीचे खडक यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. हे सर्व प्रकार उथळ समुद्रात पाण्याखाली आढळतात. समुद्रकिनारी निर्माण होणाऱ्या खडकांचा विस्तार आणि जाडी जास्त नसते. परंतु या प्रकारचे खडक जर नद्या व हिमनद्या यांच्या संचयन कार्याने निर्माण होत असतील तर त्या प्रकारच्या खडकांचा विस्तार जास्त असून त्यांची जाडी जास्त असते.

स्तरित खडकांच्या विविध प्रकारांपैकी पेंच नदीत आढळणारे खडक नदीपात्रात संचयन कार्यामुळे निर्माण झालेले आहेत. अशा खडकांना जलजन्य खडक असे म्हणतात. कन्हान नदीपात्रात कोळशाचे साठे आढळतात. यावरून तेथे वनस्पतीजन्य सेंद्रिय खडक असल्याचे स्पष्ट होते.

२) घळई : नदीच्या प्रवाहमार्गात कठीन खडकांचे थर असल्यास त्याची झीज कमी होऊन पात्र रुंदावण्याचे कार्य होत नाही. परंतु यामध्ये तळभागांची झिज अधिक प्रमाणात होते. परिणामस्वरूप नदीच्या कडा उतरत्या न राहता अतितीव्र उताराच्या झालेल्या दिसून येतात. अशा अरूंद दरीला घळई इथे निर्माण झालेली आहे. पावसाळयात पुरामुळे इथे डोह निर्माण होतात.

३) कुंभगर्ता / रांजन खळगे : नदीच्या प्रवाहाबरोबर दगड, खडकाचे अणुकूचीदार तुकडे प्रवाहित होत असतात. हे खडकाचे तुकडे नदीच्या प्रवाहमार्गात वैशिष्ट्यपूर्ण खनन कार्य करीत असतात. नदीच्या पात्रात एखादा मोठा खडक असेल, तर त्यावर दगड गोटे घासले जाऊन खडक झिजू लागतो. कालांतराने त्या पात्रात मोठे खळगे तयार होतात. तळभागावरील खडकाला भेगा असल्यास त्या खडकाचे तुकडे अडकले जातात व पाण्याच्या प्रवाहाबरोबर गोलाकार फिरत असतात. या गोलाकार फिरण्याच्या क्रियेमुळे नदीच्या पात्रात खळग्यांची निर्मिती होते. त्यांना रांजन खळगे असे म्हणतात. कालांतराने तो खडक उखडला जाऊन त्या ठिकाणी विशाल आकाराच्या खडयांची निर्मिती होते. अशा विशाल खोल खडकाला कुंभगर्ता असे म्हणतात. ही याठिकणी फार मोठ्या प्रमाणात असे राजखळगे दिसुन येतात.

३) धबधबा : नदीच्या खनन कार्यामुळे धबधब्यासारखे भूरुप प्रवाहमार्गात तयार होते. नदीच्या प्रवाहमार्गात कठीण आणि मुलायम खडकाचे थर एकमेकानंतर येत असतील तर मुलायम खडकाची झिज जलद गतीने होते व कठीण खडक तसेच शिल्लक राहतात किंवा कधी कधी नदीच्या प्रवाह मार्गात कडायुक्त टेकडी येत असेल, तर या कठीण खडकाच्या भागावरून पाणी अतिशय वेगाने खोलगट भागात पडताना दिसून येते. अशा स्वरुपाच्या भूदृश्याला धबधबा असे म्हणतात. असे

लहानमोठे अनेक इथे या नदीवर याठिकाणी तयार झालेले दिसून येतील.

४) धावत्या : काही नदयांच्या पात्रात तीव्र, उतार आढळून येतात. तर कधी कधी नद्यांच्या प्रवाहमार्गात पायऱ्या–पायऱ्यांचा उतार असेल तर त्या भागात खड्काची झिज कमी–अधिक प्रमाणात झाल्यामुळे अशा उतारावरून पाणी वाहताना खडखडाट करीत वाहत असते. तसेच जमिनीच्या उंच सखलपणामुळे प्रवाह हा धावल्यासारखा दिसतो. अशा भूदृश्यास धावत्या असे म्हणतात. अशा धावत्या देखील पावसाळयात येथे दिसून येतात.

कुंवारा भिवसेन : गौरवशाली ऐतिहासिक वारसाने विदर्भाची भूमी नटलेली आहे. सुवर्ण क्षण अनुभवणारे अनेक स्थळे, वास्तूरूपी साक्षीदार आजही तग धरून आहेत, तर काही अस्तित्वाच्या खुणा शोधत उपेक्षित आहेत. कुंवारा भिवसेन हे स्थळ त्यापैकीच एक दुर्लक्षित साक्षीदार, आज अस्तित्वच हरवून बसण्याच्या उंबरठ्यावर आहे. नागपूरपासून जेमतेम ६० किलोमीटर अंतरावरील हे ठिकाण, आदिवासींचे आराध्यदैवत! मात्र, त्याकडे आजही प्रशासनाकडून हवे तितके लक्षच दिले गेलेले नाही. परिणामी, विदर्भाच्या पर्यटन उद्योगाला चालना देण्याची अफाट क्षमता असलेले हे ठिकाण उपेक्षितच राहिले आहे.

कुंवारा भिवसेन हे तीर्थस्थळ पारशिवनी तालुक्यात आहे. जिल्हयापासून ६०, तर तालुक्यापासून अवघ्या २० किमी अंतरावर ते आहे. येथे ओडिशा, कर्नाटक, गुजरात, मध्यप्रदेश, बिहार, आंध्रप्रदेश, छत्तीसगड तर महाराष्ट्रातील बीड, नंदूरबार, धुळे, गडचिरोली, यवतमाळ, वर्धा, भंडारा, गोंदिया, आणि नागपूर या भागातील आदिवासी भाविक चैत्र शुद्ध पौर्णिमेला येतात. गोंड आदिवासींचे चौथे धर्मगुरू कुंवारा भिवसेन हे महादेवाचे अंश आहेत, अशी गोंड समाजाची श्रद्धा आहे. मनातील इच्छा पूर्ण झालेले भाविक येथे वेगवेगळया स्वरूपाचे उत्सव साजरे करतात. दर्शनाव्यतिरिक्त नवासाचाही कार्यक्रम होतो. नवस म्हणून हजारों कोंबड्या व बकऱ्यांचा बळी देण्यात येतो.

नाइट कॅम्पेनिंगची सुवर्णसंधी : निसर्गाच्या अगदी कुशीत वसलेले कुंवारा भिवसेन पेंचच्या अथांग जलाशयात वसले आहे. पेंचच्या जलाशयामुळे येथे दोन मोठी बेटं तयार झाली आहेत. या खेरीज जलाशयाच्या मधोमध राणीचा महल आहे. हा महाल कधीकाळी कुंवारा भिवसेन गावाचे वैभव होते. मात्र पेंचचे धरण झाल्यानंतर हा महाल बुडीत क्षेत्रात गेला. चोहोबाजूंनी पाण्याने नेटोळे घातलेला हा महाल तरीही लक्ष वेधतो. येथे नावेने महालापर्यंत जाता येते. पावसाळयात हा महल पाण्यात बुडून जातो. तेथील पौराणिक अवशेष आजही शाबूत आहेत.

जंगल सफारीचे थ्रील : कुंवारा भिवसेन हे चोहोबाजूंनी जंगलाने वेढले आहे. त्यामुळे येथे पायी जंगल सफारीचे थ्रील अनुभवता येते. बाजूलाच पेंचचे अभयारण्य असल्याने वन्य जीवांचे दर्शनही येथे होते. नागपूरपासून २६ किलोमीटरवर पारशिवनीला आले, की तेथून पेंचधरण अवघ्या १० किलोमीटर अंतरावर आहे. धरणाला लागून अवघ्या तीन किमीचे अंतर चारगावमार्गे पार केले की, कुंवारा भिवसेनला पोहोचता येते. चिलादेवीवरून याल, तर पाच किलोमीटरची जंगल सफारी करून भिवसेनला पोहोचता येते.

निष्कर्ष : पेंच नदीपात्राचे सौंदर्य अप्रतिम आहे. याठिकाणची खडकरचना, नदीने केलेल्या खनन व वहन कार्यामुळे खडकांवर झालेली कलाकुसर पाहण्यासारखी आहे. धबधबे, धावत्या, घळई, रांजणखळगे यासारखे सर्व भूरूप मन मोहून टाकणार आहे.

'घोगरा महादेव देवस्थान' या पर्यटन स्थळाचा पर्यटन व्यवसायाच्या दृष्टीकोनातून विचार करता पाहिजे तसा विकास झालेल नाही. महाशिवरात्री इथे मोठी यात्रा भरते. वर्षभर पर्यटक इथे येत असतात, तेव्हा या स्थळाला पर्यटकांच्यादृष्टीने काही सोयी उदा. निवासासाठी धर्मशाळा किंवा विश्रामगृह नदीवर आंघोळ करणाऱ्या भाविकांसाठी कपडे बदलायला स्नानगृह, स्वच्छतागृह, जेवन तसेच पिण्याच्या पाण्याची सोय, उन्हाळयात नदीपात्रात खुप उन्ह असते तेन्हा, पर्यटकांना विश्रांती घेता येईल अशी नदीकाठावर शेड्स (सावलीची जागा तयार करण्यात यावेत. खोल डोह असल्यामुळे अपघात टाळण्यासाठी संरक्षण यंत्रणा असावी, प्राथमिक आरोग्य सोयी उपलब्ध असाव्यात. स्थानिक लोकांना व्यवसाय करण्यासाठी आर्थिक मदत शासनाने करावी. असे झाल्यास हे ठिकाण एक उत्तम पर्यटक स्थळ लवकरच विकसित होईल.

संदर्भ :

१. *भूरुपशास्त्र – डॉ. राजेंद्रकुमार डांगे*
२. *भूरुपशास्त्र – डॉ. विठ्ठल घारपूरे*
३. *नैसर्गिक भूगोल – प्रा. दाते*
४. *भूगोलशास्त्र आणि भूरुपशास्त्र – डॉ. नागतोडे*
५. *भूरूपशास्त्र – जयकुमार मगर*
६. *International Journal of Recent Scientific Research - GLS Based Marphometric Analysis of Pench River Basin - Lokesh Shrivastava*
७. *Sedimentary Geology - Lower Gondwana Fluvial Succession of the Pench - Kanhan Valley - Tapan Chakraborty*

Volume – 12, Issue – 01, January - June, 2023/ ISSN 2278-3199/ ***Impact Factor – 7.303***

आदिवासींची लोकसंस्कृती

डॉ. मनीषा आझाद नायकवडी*, सहायक प्राध्यापक (मराठी विभाग), न्यू कॉलेज, कोल्हापूर. मो. ९६८९८३७०८५*

प्रस्तावना: भारत हा देश विविधतेने नटलेला असून भारताला प्राचीन परंपरा आहे. भारतामध्ये विविध प्रकारचे मानवी समूह आहेत. भारतात धर्म, जात, भाषा, वर्ण, वंश, परंपरा, चालीरीती, प्रदेश यांबाबत भिन्नता असली तरी भारतीय समाज एकत्र नांदतो आहे. भारतात सांस्कृतिक दृष्टीने समाजाचे आदिवासी समाज, ग्रामीण समाज आणि नागरी समाज असे भाग पडतात. भारतामध्ये आदिवासी लोक आर्यांच्या आगमनापूर्वीपासून राहत होते. आर्यांच्या आगमनानंतर त्यांच्या जीवनपद्धतीबरोबर काही आदिवासी लोकांनी मिळते–जुळते घेतले. आर्यांनी काही आदिवासी टोळ्यांना पराभूत केले. आर्यांमधून पराभूत झालेल्या आदिवासींच्या टोळ्या, जंगल, दरी अशा दुर्गम प्रदेशात वास्तव्याला गेल्या. अशा भारतीय आदिवासींना 'गिरिजन'म्हटले गेले. काही ठिकाणी आदिवासींचा उल्लेख अरण्यामध्ये राहणारे म्हणून 'अरण्यक' केला गेला. इंग्रजांच्या काळामध्ये आदिवासींना 'प्राणिपूजक' असे नाव मिळाले होते. आदिवासी समाज हा भारतामध्ये इंग्रजांच्या आगमनापर्यंत प्रगत समाजापासून बराच अलिप्त राहिला होता. त्यामुळे त्यांच्या जीवनात इतरांच्याकडून सहसा हस्तक्षेप झाला नाही. इंग्रजांच्या कालखंडामध्ये जनगणना अधिकारी, ख्रिश्चन धर्म प्रसारक तसेच मानववंश शास्त्रज्ञ आणि आदिवासी यांचा संबंध आला. मूळ भारतीय असणारा आदिवासी समाज हिंदूमध्ये समाविष्ट नव्हता. वैज्ञानिक, तांत्रिक, दळणवळण, प्रसारमाध्यमे यांची प्रगती होऊ लागल्यानंतर आदिवासी समाजाचे हिंदूकरण सुरू झाले. डॉ. घुर्ये हे आदिवासींना 'मागासलेले हिंदू' म्हणतात. काही ठिकाणी आदिवासींचा उल्लेख 'वन्य जमाती' म्हणून केला जातो. तर भारताच्या संविधानामध्ये कलम ३४१ व ३४२ मध्ये आदिवासींचा उल्लेख 'अनुसूचित जमाती' असा केलेला आहे. आदिवासी समाज अनादिकालापासून विशिष्ट भूप्रदेशावर वास्तव्य करीत असतो. त्याची स्वत:ची विशिष्ट अशी बोली भाषा असते. आदिवासी समाजाची निसर्गशक्तीवर दृढ श्रद्धा असते. कारण या समाजाला स्वत:ची आदर्श अशी संस्कृती, धर्मविधी, सण–उत्सव, देव–देवता, रुढी–परंपरा, विशिष्ट चालिरिती, आचार–विचार, अनेक जीवनावश्यक कला व साहित्य यांचा अनमोल व शाश्वत वारसा लाभलेला आहे.

अभ्यास पद्धती: वर्णनात्मक अभ्यास पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

नृत्ये: लोकनृत्ये आदिवासी जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे. प्राचीन काळापासून आदि मानवाच्या जीवनातील प्रत्येक घटनेमध्ये नृत्याला महत्त्वाचे स्थान होते. आदिवासी नृत्याचा उगम धार्मिकतेतून झाला आहे. आदिम मानवाची धारणा अशी होती की, त्यांना नृत्ये त्यांच्या मोठ्या देवाने दिली, शिकविली. आदिवासी लोकवाङ:मयात याला अनेक आधार सापडतात. कांबडनाच नारण देवाने 'कनसरी' मातेला प्रसन्न करण्यासाठी केला. बडा देवाने 'राजनेंगी बान' बनवून वाजविण्याची कला पराधानांना स्वप्नात सांगितली, भिवसन देवाने दंडार सुरू केली अशा आख्यायिका आहेत. आदिवासी जमातींची सर्व नृत्ये धार्मिकच आहेत असे नाही. जीवनात रंगत आणण्यासाठी, जीवनातील जडता, खिन्नता दूर करण्यासाठी चित्तवृत्तींना हळुवार फुंकर घालून उल्हसित करीत असतात. नृत्याचा प्रकार, त्यातील नृत्य गुण, वेळ आणि नृत्यगीत यांच्या निकषांवर आदिवासी नृत्यांची तीन प्रकारात विभागणी करता येईल – १) शौर्य अगर वीरश्रीयुक्त नृत्ये, २) धार्मिक स्वरुपाची नृत्ये, ३) सामाजिक, निधार्मिक नृत्ये (ऋतुंप्रमाणे केली जाणारी नृत्ये)

१) **डिंडण नाच**: भिल्लांचा हा होळीला करावयाचा धार्मिक नाच म्हणजे धरतीच्या पूजेचाच भाग आहे. या नृत्यांत पुरुष हा स्त्रीचा संपूर्ण पेहराव करतो, तिची आभूषणे घालतो. होळीपूर्वी १० दिवस हा नाच सुरू होतो. अशी वेशभूषा केल्यानंतर पिण्याऐवजी एरवी पाण्याचा स्पर्श शरीराला होऊ द्यायचा नसतो. मद्यपानाला मात्र मुक्त परवानगी असते. यात वाजविला जाणारा ढोल 'मांदोळ' या नावाने ओळखला जातो.

२) **दंडार नृत्य**: हे आदिवासींचे पारंपरिक नृत्य आहे. कोलामांचा दंडार दिवाळीत असतो. भाऊबीजेचा दिवस हा दंडारीचा महत्त्वाचा दिवस असतो. भाऊबीजेला 'दंडारी' गावोगावी फिरुन घराघरांपुढे नाच करुन बक्षीस मागतात. या नृत्याचे पहिले नमन प्रथा म्हणून मारुतीचे असते. दुसरे नमन बिरसन देवाला, तिसरे नमन बडादेवाचे आणि चौथ्या नमनाचा मान गणपतीचा असतो.

३) **ढेमसा नृत्य**: अरिष्ट, वैर, संकट इ. घालविण्यासाठी तसेच लग्नप्रसंगीही ढेमसा नृत्य केले जाते. देवकार्याचा या नृत्यात अंतर्भाव असल्यामुळे अरिष्ट घालविण्यासाठी 'कोलाळ' नावाचा मुखवटा या नृत्यात आवश्यक असतो. या नृत्यामुळे कोढाळातील जीवात्मा रोगराई, अरिष्ट यांच्या निवारणार्थ जागृत होतो. म्हणून 'ढेमसा' हे 'जागरुक नृत्य' असते.

४) **देवधनी नृत्य**: 'मानसा' नागदेवतेची पूजेची सामूहिक भक्तिगीते 'देवधनी' नृत्यात गायली जातात. कबुतराचे ताजे रक्त पिऊन, नृत्याचा कार्यक्रम करताना आपली जागा निवडावी लागते. आपल्या डोक्यावरचे केस मोकळे सोडावे लागतात आणि प्रथम हळूहळू हलवित, जसजशी ढोल आणि झांजांची लय वाढत जाईल तसतशी ती वेडी होऊन वर्तुळाकार डोके हलवीत राहते आणि शेवटी थकून धरणीवर पालथी पडून समाधी लागते.

५) **बोडो नृत्य**: आसामच्या पश्चिमेकडील प्रांतात नागदेवता 'मानासा' हिच्या भक्तीची गाणी आणि नृत्ये बोडो जमातीतही आहेत. विविध वाद्यांची साथ अशा नृत्यांना असते. नृत्य करताना स्त्रियांची वेशभूषा तांबडा, काळा, निळा, हिरवा, पिवळा अशा रंगसंगतीत असते.

६) **गारो नृत्य**: पाने व पिसांनी सुशोभित केलेले डोक्यावरचे शिरस्त्राण, अंगरखा असा पुरुषी वेष आणि बायकांच्या हातात, कानात, गळ्यात दागिने असा नृत्यकारांचा वेष असतो. गारो नृत्ये बहुतेक उत्सवात आणि निरनिराळ्या सणात केली जातात.

७) **लाहो नृत्य**: 'जायंती' जमातीचे 'लाहो नृत्य' हे एका देवीच्या प्रार्थनेचे असून आपल्या जातीत सौख्य व शांती मिळविण्यासाठी ते केले

जाते. हे नृत्य तिघांत मिळून केले जाते. ढोल, झांजा, बासरी ही साथीची वाद्ये असतात.

८) **आहोनागा**: आहोनागांची नृत्ये विविध प्रकारची असतात. 'सुंगनृत्य' जो कोणी मेजवानी देईल त्याच्या घरापुढे केले जाते. स्त्री व पुरूष एकाआड उभे राहून एक वर्तुळ तयार करतात व एकमेकांचे हात गुंफलेले ठेवून संथगतीने नृत्य करतात.

९) **अनगामी नागांची नृत्ये**: ही नृत्ये धार्मिक क्रियांची असतात. ज्यात भात सडणे, कुटणे अशा संबंधीच्या हालचाली असतात. त्यांचे नृत्य गाण्याच्या साथीने आणि पिसे, बांबू, कागद अशा वस्तूंतून, विशेषत: डोक्यावरचा टोप तयार केलेल्या वेशभूषेतून सजविलेले असते.

१०) **थेग्रानगी गेना नृत्य**: नावाच्या समारंभ प्रसंगी शेतीविषयक विषयावर तरुण मुले व अविवाहित मुलींकडून हे नृत्य तास–दोन तासांपर्यंत सादर केले जाते.

११) **सेमीनागा नृत्य**: हे नृत्य जे मेजवानी देतील त्यांच्या घरापुढील मोकळ्या जागेत, मोठी शेकोटी करून त्याभोवती केले जाते.

१२) **लाथानागा नृत्य**: हा नृत्यप्रकार एका ब्रह्मचा–याच्या सभागृहातच केला जातो. तो इमारतीच्या बांधकामाविषयक असा असतो. ज्यावेळी घराची शाकारणी केली जाते, ज्यावेळी खाण्या–पिण्याचा आनंद लुटला जातो अशा वेळी हे नृत्य केले जाते.

१३) **काबुई नृत्य**: हे कापणीच्या वेळचे एक जोमदार नृत्य आहे. रंगीबेरंगी वेशभूषा, शिंगाचे शिरस्त्राण, हातात भाले घेतलेले पुरुष आणि काळ्या–तांबड्या रंगाचे वस्त्र नेसून मध्येच घुसून त्यात भाग घेणा–या स्त्रिया असे हे नृत्य दरवर्षी हिवाळ्यात केले जाते.

१४) **गोंड नृत्य**: ही जमात विजगापट्टम आणि गंजामच्या डोंगराळ भागात आढळून येते. 'मलिहा' नावाचे ढोल बडवित आणि रेड्याच्या शिंगाचे तोंडात वाजवले जाणारे वाद्य वाजवित असताना नृत्य करणारे अगदी वेडेपिसे होऊन नाचत येतात. आधीच जमलेल्या जमावाच्या घोळक्यात सापडलेल्या रेड्यावर तुटून पडून त्याचे तुकडे तुकडे करतात.

नाट्य: रंगमंचावर सादर होणा–या नाटकापेक्षा 'लोकनाट्य' प्रकार निराळा आहे. लोकनाट्य हे आजमितीस आपण ठिकठिकाणी होणा–या लोकोत्सवातून दूरदर्शनच्या पडद्यावरून पाहत असतो. परंतु आजही ग्रामीण आणि आदिवासी भागात जत्रा, उत्सव, सण–समारंभ, विधी–कर्माच्या प्रसंगी लोकनाट्य खेळले जात असते.

'बोहाडा / भवाडा': आदिवासींमध्ये शिमगा, दिवाळी, आखीती (अक्षय्यतृतीया), दसरा, कवळी भाजी, पोळा, नागपंचमी, बीजा इत्यादी सण मोठ्या आनंदात आणि उत्साहाने साजरे करण्याची प्रथा आहे. या सणांमधून आदिवासींची संस्कृती प्रगत होते. 'बोहाडा' या उत्सवाचे सर्वात जास्त महत्त्व आणि आकर्षण आदिवासी बांधवांमध्ये आहे असे जाणवते. जव्हारचे उदाहरण जरी पाहिले तरी या तालुक्यातील भरसमेट, मोखाडा, नागरमोडा यांमधील पाडा, बिबलधार, पिंपरपाडा, वांगणपाडा, कापरीचा पाडा, नंदरमाळ, हूबीचापाडा, शिवाकोरड्याची भेट, विनवळ, बोराळहटी, वडपाडा, जामसर, सारसून, अंबरविहीर, बेलीचापाडा, साखरा, झाप, नांदगाव, पवारवाडा इत्यादी पाड्यांवर बोहाडा होतो. याचा अर्थ सगळ्याच पाड्यांवर बोहाडा होतो एवढे या बोहाड्याचे आदिवासी जीवनात आणि संस्कृतीत महत्त्वाचे स्थान आहे.

होळी पौर्णिमा आणि धुलिवंदन आटोपले की, गावोगावी हा बोहाडा क्रमाने सुरू होतो. शुक्रवार, शनिवार, रविवार, सोमवार आणि मंगळवार या फक्त पाच वारांमध्येच बोहाडा कार्यक्रम साजरा होतो. शुक्रवार, शनिवार लहान सोंगे काढतात. सोमवारी व रविवारी मोठी सोंगे काढतात. म्हणजे ही विविध देवांची मुखवटे घालून घेतलेली सोंगे नाचवितात. बोहाडा म्हणजे देवी जगदंबेचा उत्सव. या दिवशी अनेक देवांची सोंगे नाचवितात. सोमवारी प्रत्येक सोंगासमोर नारळ फोडावा लागतो. सोंगाच्या वेळी नर्तनात दंग असतात. या सोंगामध्ये आणापालवी, गणपती, सारजा, लेंढे, शिवाजी, राक्षस मासा, महादेव रामताटी (डोक्यावर ताटी घेतलेली असते व त्या ताटीत मुखवटे बसविलेले असतात.) सायदेव, इंद्रदेव, पुंडलिक झकासताटी, बभूदेव (ब्रह्मदेव), सखाई, होरा (मूर्ती), भिलिनताटी, कृष्णदेव, करणीदेव, गवळणताटी, कासव, वाघोबा, विष्णुदेव, भीम, विमान, अंबादासताटी, अग्निदेव, रगता देवी, एकादशताटी, बिळोखा, ढवकोबा, वैखताटी, चारण, खंडेराव, बहिरोबा, काळुबा, पांडवताटी, टोपवेताळ, रावण, चंद्रसूर्य, राजा, नरसिंह, देवी अशी अनेकविध सोंगे असतात.

गीत आणि संगीत:

खंबा गीते: भिल्ल, मावची, कोकणा या आदिवासींमध्ये अपघाती वा अकाली मृत्यू पावणा–या व्यक्तीच्या नावाचा खांब स्थापन केला जातो. त्याच्या पुण्यस्मरणार्थ म्हटली जाणारी 'खंबा गीते' म्हणून ओळखली जातात. हा खांबदेव विधीपूर्वक, वाजत गाजत आणून जमिनीत खड्डा खणून रोवतात व फुलमाळांनी सजवितात. दुधाचा नैवेद्य दाखवतात. यावेळी म्हटल्या जाणा–या खंबा गीताचे नमुने पाहूया–

हागा पाने खोड खोकिड्या जुगा मेडिले
वोडा पाने खोड खोकिड्या जुगा मेडिले।
आमा भाथाले जागो देजेरा काल्या मेगेरा
आमा बेनाले जागो देजेरा काल्या मेगेरा।

'हागा पाने' म्हणजे सागाचे पान आणि 'वोडा पाने' म्हणजे वडाचे पान. सागाचे पान खडखडले आकाशाच्या टोकाला, वडाचे पान खडखडले आकाशाच्या टोकाला, हे काळ्या मेघा आमच्या भैयाला जागा दे, आमच्या बेनीला जागा दे, आजच्या दिवशी आमच्या बेनीला आसरा दे अशी विनवणी आकाशाच्या देवाला, काळ्या मेघाला, पानमिसरा–परमेश्वराला आणि याहामोगी या कुलदेवतेला करण्यात येते.

दारिद्रय हे आदिवासींच्या पाचवीला पुजल्यासारखे आहे. सणावाराला नवं नेसावं, सजावं–नटावं ही आदिवासी तरुणीची स्वाभाविक इच्छा, पण तिचा बाप लेकीचं हे मागणं पूर्ण करू शकत नाही. हा अगतिक बाप आपल्या लेकीला, काका–मामाकडून तुझी मागणी पूर्ण करून घे असे सांगून स्वत:ची सुटका करुन घेऊ पाहतो.

बर्साच्या आल्या नागपंचमी
बापा मला नेसाया नाही काही
आगंऽ तू माझे लाडके लेकी
जा तुझे मामाजवली

शोषणकर्त्यांविषयीचा राग: 'जंगलाचा राजा' अशा शब्दात ज्या भिल्लांचे वर्णन केले जाते त्या भिल्लांना जंगलांवर सरकारी बंधने आल्यानंतर अनेक जाचांना तोंड द्यावे लागते. वनसंरक्षक म्हणून नेमल्या गेलेल्या हवालदाराकडून जंगलात मुक्तपणे वावरणा–या, तिथल्या वनसंपत्तीवर गुजराण करणा–या भिल्लांवर जाचक बंधने येऊ लागली, प्रसंगी मारहाण, छळ होऊ लागला, त्याचा राग त्यांच्या लोकगीतांतून अप्रत्यक्षपणे व्यक्त होतो.

गीत आणि संगीत: गोंड गातात व नाचतात ती सर्व गीते व नृत्ये गोंडी लोकगीते, लोकनृत्ये ह्यात मोडतात. आदिवासी प्रसंगानुरुप गीते तयार करून नृत्य करतात. ते शीघ्र कवीही आहेत. आदिवासी कष्टमय जीवन जगणारे, वनात आणि वनचरात दिवसभर वणवण भटकून रात्री दिवसभराचा शारीरिक शीण घालविण्यासाठी व मानसिक ताण घालवून प्रफुल्लित होण्यासाठी आणि सर्व शक्तिमान पेरसापेन या दैविक शक्तीच्या परमानंदाची अनुभूती घेण्यासाठी लोकनृत्य करीत असतात. ते अल्पसंतुष्ट असल्यामुळे आपल्या नृत्य संगीतातच सदैव संतुष्ट राहतात. कोणाकडून कशाचीही अपेक्षा करीत नाहीत. आदिवासींच्या नृत्य संगीताचे शास्त्रीय पद्धतीने अवलोकन केल्यास प्रामुख्याने दोन प्रकार आढळतात. १) वकोत बैसार पाटा (प्रसंगानुरुप गीते) व २) सुर बैसार पाटा (संगीतानुरुप गीते)

(अ) बर्कात बेसार पाटाचे प्रकार (प्रासंगिक नृत्य गीते)

(१) **गोंगोपाटा (देवगीत):** ह्या गीत प्रकारात देवाचे (पूर्वजाचे) सुस्मरण केले जाते. गोंडांची देवविषयक कल्पना अशी आहे की, सृष्टीचे संचालन करणारा सर्वशक्तिमान पेरसापेन हा कैलास पर्वतात वास्तव्य करीत असतो. तो आपल्या शक्तिस्थळी पेनखड्यात येवून आम्हा मानवाच्या शरीरात संचार करावा यासाठी किंगरी, सैनी, ढोल, तिळबुळी या वाद्यांच्या गजराने वीरश्रीयुक्त पाटा (गीत) आव्हान केले जाते.

(२) **पुनेमी पाटा (धार्मिक गीत):** जंगो लिंगो, सगा पेन, कोयलाभूतान इत्यादि धर्म संस्थापक देवतांचे आणि प्रसारक देवतांचे या गीताद्वारे सुस्मरण केले जाते.

(३) **पणगु पाटा (लोहार गीत):** हे गीतप्रकार गोंडाच्या विविध उत्सव सणात आणि नवरी मुला–मुलीला आंघोळ घालतांना हे गीत प्रकार म्हणतात.

(४) **नेल पाटा (शेत गीत):** शेतात सामुहिकरीत्या कामे करीत असतांना आणि पाच पंचासमवेत मुलगी पहायला गेल्यानंतर, सोयरीक जुळल्यानंतर साखरपुड्याचे वेळी हे गीत गातात.

(५) **मोहनाल पाटा (मुक्त गीत):** ही गीते प्रियकर–प्रेयसी निसर्गरम्य वातावरणात मुक्तपणे गात असतात.

(ब) सुर बैसार पाटाचे प्रकार (संगीतानुरूप गीते)

(१) **रेला पाटा:** ह्या गीत प्रकारात लग्न समारंभात देवतांचे आदर सत्कारयुक्त गीत तसेच पाहुण्यांना देवासमान मानून पाहुण्यांच्या स्वागतास्तव आदर सत्कार युक्त गीत गायले जाते.

(२) **दोहरा पाटा:** लग्नाचे कार्यक्रम आटोपल्यानंतर तरुण तरुणी एकत्र येऊन जे गीत गातात त्याला दोहरा पाटा म्हणतात.

(३) **बिरवा पाटा:** या गीत प्रकारात दिवाळीच्या उत्सवात खिला मुठवा लिंगो, रायतार जंगो गोटूल प्रमुख इत्यादीच्या सेवा करीत असताना हे गीत गायले जाते.

(४) **सेला पाटा:** हे गीत पावसाळ्यात भरपूर पाणी यावे म्हणून गायले जाते.

(५) **लेह पाटा:** लग्नानंतर रात्रीच्यावेळी तरुण, तरुणी, वृद्ध आपापल्या जोड्या करून जे गीत गाऊन नृत्य करतात त्याला 'लेह पाटा' म्हणतात.

(६) **मन्सूर पाटा:** जंगलात किंवा अरण्यात सायंकाळच्या वेळी तरुण तरुणी आपल्या प्रियकर प्रेयसीची आठवण करून जे गीत गाऊन नृत्य करतात त्याला 'मन्सूर पाटा' म्हणतात.

(७) **चिरचोडा पाटा:** जेव्हा मक्कईचे कणीस निघतात त्यावेळी जंगो देवीच्या पूजनार्थ हे गीत गातात, तसेच लग्न लागल्यानंतर सेनोळी पूजनाचेवेळी सुद्धा हे गीत गाऊन नृत्य करतात.

(८) **सिमगा पाटा:** फाल्गुनच्या तोहारा प्रसंगी जे गीत गायले जाते त्याला 'सिमगा पाटा' म्हणतात.

(९) **मर्मीक पाटा:** लग्न कार्यक्रमाच्या वेळेस प्रत्येक विधीच्या वेळेस गीत गाऊन नृत्य केले जाते.

अशा प्रकारची सोळा काट्या अठरा ढेमसे खुल्या प्रकारात गीत गातात. त्याच्या प्रत्येक दंडोकाच्या विधीनुरूप तालाचे ठोके विविधरंगी असल्यामुळे आता कोणता कार्यक्रम चालू आहे, हे त्याच्या संगीतावरून कळून येते, हे विशेष आहे.

वाद्ये: आदिवासींनी नृत्यासाठी स्वत:ची अशी वाद्ये तयार केली आहेत. त्यांच्या भागात उपलब्ध होणा–या साधनांचा उपयोग करून आदिवासींनी वाद्ये बनविली आहेत. त्यांच्या वाद्यांतून त्यांची निर्मिति क्षमता स्पष्ट दिसून येते. त्यांनी त्यांच्या वाद्याला अनुकूल अशी नृत्ये बसविली आहेत.

१) **तारपा:** तारपा नाचात गाणे नसते. या नाचात तारपा हे प्रमुख वाद्य असते. बांबू, दुधी भोपळा व माडाची पाती यांनी बनविलेले असते. ते एक प्रकारे पुंगीसारखे बनविलेले वाद्य असते. जोड देण्यासाठी त्यास मेण वापरावे लागते. नाचणारी मंडळी तारप्याच्या निरनिराळ्या सुरावर (चाव्यांवर) निरनिराळे प्रकार करून नाचतात.

२) **ढोल (खाम):** मोठा ढोल असतो. तो एका बाजूला तालबद्ध सुरात गाण्याच्या तालावर वाजविला जातो व त्या तालावर जोरजोरात नाच चालतो.

३) **थाळ:** थाळगानासाठी कोणतेही किंमती वाद्य किंवा दुर्मिळ साधनसामुग्री लागत नाही. घरातील पीठ मळण्याची कोणतीही एक थाळी घ्यायची खाली बसून ती थाळी मांडीमध्ये धरावयाची किंवा मांडीवर ठेवायची. त्याच्या मध्यभागी मधाच्या पोळ्याचे थोडे मेण घेऊन त्याची गोळी चिकटवायची. त्या गोळीमध्ये आपण दोरी वळण्यासाठी जो ताग वापरतो, तो ताग ज्याच्यापासून मिळतो अशी तागाची काडी म्हणजे सनकाडी थोडी गुळगुळीत व हलकी, विना वजन असते ती रोवायची. त्यानंतर अंगठा आणि तर्जनी यांच्या साहाय्याने दोन्ही हातांनी काडीच्या वरच्या टोकापासून खालच्या टोकापर्यंत काडी धरुन सतत सात फे–या

मारावयाच्या, त्याचा परिणाम म्हणजे त्या थाळीतून एक सुरेख झंकार निनादतो. याचबरोबर सनई, संबळ, मंजीश, नगारा, झांज, ढोलक, बासरी, (सिफुंग), शिंग, बिनगी (तंतुवाद्य), सेरजा (सारंगी), करताल इ. वाद्यांचा आदिवासी पुरेपूर उपयोग करतात.

क्रीडा: क्रीडा, श्रमगीतांमध्ये रेना रेना रे यांसारखी केवळ नादानुकुल शब्दांची ध्रुवपदे येतात. ती नोंदविताना त्याची आकृती नेमकी किती वेळा होणे, कुठे शब्दांची जोडी फुटते याची काळजीपूर्वक नोंद करावयाची असते.

उदा. रेना रेना रे, रेना रेना रे, रेना रेना रे...

यात रेना रेना रे हा नादबंध तीन वेळा आवृत्त झाला आहे. सोयीसाठी प्रत्येक नादबंधाजवळ स्वल्पविराम देऊन संहितालेखन करावे.

लोककला: लोककला ह्या लोकपरंपरेचा वारसा म्हणून विधिकर्माच्या माध्यमांतून सादर केल्या जातात. नागर कलांप्रमाणे निखळ रंजन वा समाजदर्शन हे या कलांचे प्रयोजन नसते. आदिवासींची तारपा–दंडार ही लोकनृत्ये, आदिम लोकजीवनाचा वन्य जीवनाशी असलेला थेट भावानुबंध व्यक्त करतात, आदिवासींचे जंगलातील पशुपक्ष्यांशी असलेल्या भावनिक नात्याचा वारसा जपतात. दारापुढे घातल्या जाणा–या रांगोळ्या, वारल्यांची चित्रे, बोहाड्यातील सोंगे नाचविण्याची कला यांतून लोकश्रद्धेचे, लोककलांचे दर्शन घडते.

बोलीभाषा: प्रत्येक आदिवासी जमातीची भाषा भिन्न असते. ती बोलीभाषा असू शकते किंवा लिपिबद्ध भाषादेखील असू शकते. भारतात सुमारे ४०० पेक्षा अधिक बोलीभाषा बोलणारे आदिवासी समूह आहेत. आदिवासींची बोलीभाषा अलिखित असून या बोलीभाषेने टोळीमध्ये समूह भावना निर्माण केली आहे. समाज भाषेमुळे, आदिवासींचे सांस्कृतिक व सामाजिक अस्तित्त्व टिकते. बोलीभाषेद्वारे संस्कृतीचे हस्तांतर लोककथा, लोकगीते इ. माध्यमांतून होते.

निष्कर्ष: १) आदिवासींचे वास्तव्य अनादीकालापासून आहे. २) मानवी उत्क्रांतीच्या अनेक टप्प्यांपैकी आदिवासी मानव हा एक महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. ३) प्रत्येक आदिवासी जमातीची बहुधा स्वतंत्र भाषा वा बोली असते. ४) आदिवासी समाजात परंपरेला प्राधान्य असते. परंपरेचा ठेवा एक पिढी दुस–या पिढीला कथा, काव्य, नृत्य इत्यादी माध्यमांद्वारे देते. ५) आदिवासींची स्वत:ची वेगळी वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती असते. ६) नृत्य, गायन, वादन व इतर लोककलांना आदिवासी जीवनात कमालीचे महत्त्व असते. ७) एकाच रक्तसंबंधांवर हा समाज आधारित असतो. ८) आदिवासी समाजाच्या संस्कृतीत स्त्री–पुरुष समानता हे मूल्य आढळते. मातृसत्ताक कुटुंबपद्धती हे आदिवासींचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. ९) शेती, लाकूडतोड, फळे, कंदमुळे, जंगलातील वनौषधी, मासेमारी, मातीची भांडी तयार करणे, पशुपालन यांवर ते आपली उपजिविका करत असतात.

समारोप: उपरोक्त आदिवासी लोकसाहित्य, नृत्य, नाट्य, गीत, संगीत, वाद्य, कला इ. भारतीय संस्कृतीचा अमूल्य ठेवा आहे. त्याचे जतन, संवर्धन करणे अत्यंत आवश्यक आहे. हल्लीच्या सुधारणावादी जगात ही नीतिमूल्ये झपाट्याने –हास पावत आहे. कारण आजच्या शिक्षित तरुण आणि तरुणी ही नृत्यगीते करण्यास लाजतात. त्यामुळे एका पिढीकडून दुस–या पिढीत संक्रमित होणा–या नीतिमूल्यांची, संस्कृतीची स्थापना करण्याची जबाबदारी आजच्या शिक्षित आणि सुसंस्कृत लोकांवर आहे. यासाठीही नीतिमूल्यांची अनेकविध रूपे संकलित करून ग्रंथबद्ध करणे ही काळाची गरज आहे. अनेक संशोधकांनी या विषयांवर संशोधने केलेली आहेत. ही सकारात्मक बाजूही आहे. हा अमूल्य वारसा जतन करण्यासाठी सर्वांनीच कटिबद्ध असणे अपरिहार्य आहे.

संदर्भ :

१. *कर्वे इरावती, 'मराठी लोकांची संस्कृती', पुणे, १९६२.*
२. *गारे गोविंद, सोनवणे उत्तमराव, 'आदिवासी कलाविश्व', आदिवासी संशोधन पत्रिका, पुणे, १९८६.*
३. *बाबर सरोजिनी, 'मराठी लोककथा', पुणे विद्यापीठ*
४. *बाबर सरोजिनी, 'नादब्रम्ह्म', महाराष्ट्र लोकसाहित्यमाला, पुष्प ३० वे*
५. *दांडेकर मालती, 'लोकसाहित्याचे लेणे', महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार, कोल्हापूर, १९५२*
६. *भागवत दुर्गा, 'लोकसाहित्याची रुपरेखा', वरदा बुक्स, पुणे, १९७७.*
७. *महाराष्ट्र लोकसाहित्याची समिती, महाराष्ट्र लोकसाहित्यमाला, पुणे, १९६०.*
८. *मांडे प्रभाकर, 'लोकरंगभूमी', गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९४.*
मांडे प्रभाकर, 'लोकसाहित्याचे अंतरूप्रवाह', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९७५.

पालक–किशोर संबंधाचा किशोरांच्या सामाजिक वर्तनावर होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन

कु. सोनाली डी. पारधी, *संशोधक विद्यार्थीनी, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.* sonalipardhi1981@gmail.com
डॉ. संपदा ए. नासेरी, *सहयोगी प्राध्यापक, गृहअर्थशास्त्र संशोधन केंद्र, महिला महाविद्यालय, नंदनवन, नागपूर*

सारांश: प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून वर्तमान काळातील 'पालक–किशोर संबंधाचा किशोरांच्या सामाजिक वर्तनावर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन' करण्यात आले, सुयोग्य पालक–बालक संबंधामुळे बालकाचा सर्वांगीण होतो. किशोरांचा समाजाशी जास्तीत जास्त संबंध येऊ लागतो. स्वतःच्या ओळखीतून निर्माण होणारी स्वयंकेंद्री वृत्ती आणि वाढते सामाजिक संबंध व संपर्क यांच्या मिश्र प्रभावातून त्यांचे सामाजिक वर्तन घडत जाते. हे जाणून घेण्याच्या उद्देशाने पालक–बालक संबंधाचा शोध घेण्याच्या उद्देशाने प्रस्तूत संशोधन करण्यात आले. या अध्ययनाकरीता महाराष्ट्र राज्यातील चंदपूर जिल्ह्यातील पाच तालुक्यातील १५ ते १८ वयोगटातील ५०० किशोरवयीन विद्यार्थ्यांचा नमूना निवडण्यात आला. तथ्य संकलनासाठी पालक–बालक संबंध मापनी, डॉ. नलिनी राव (१९७१) Revised 2011 Parent Child Relationship Scale (PCRS) याचा व किशोरांचे सामाजिक वर्तन जाणून घेण्यास स्वरचित वर्तन प्रश्नावलीचा उपयोग केला गेला. न्यादर्शाची निवड करून निर्देशन सर्वेक्षण पद्धतीद्वारे किशोरांकडून मापनी भरून घेण्यात आली. निष्कर्षावरून असे दिसून आले की, आई व मुलांमध्ये, आई व मुलींमध्ये तसेच वडिल व मुलींमध्ये मध्यम प्रतीचा धनात्मक संबंध असल्याचे आढळून आले. मात्र वडिल व मुलांमध्ये मध्यम प्रतीचा ऋणात्मक संबंध असल्याचे आढळून आले. पालक–किशोर व पालक–किशोरीं यांच्या सहसंबंधांमध्ये लक्षणिक फरक असल्याचे आढळून आले. पालक–किशोरं व किशोरींमधील संबंधाचा किशोरांच्या सामाजिक वर्तनावर सार्थक प्रभाव होत असल्याचे आढळून आले.

कुटशब्द: पालक–बालक संबंध, किशोरावस्था, प्रवृत्ती, सामाजिक वर्तन.

पार्श्वभूमी: सुयोग्य पालक बालक संबंधामुळे बालकाचा सर्वांगीण विकास होतो. कुटुंबात मातापिता व बालक यांच्यामधील संबंधास पालक बालक संबंध असे म्हणतात. मातापित्याची मुलांशी होणारी आंतरक्रीया अर्थपूर्ण व सामजस्याची असावयास हवी, तसे नसल्यास मुलांच्या विकासावर दुष्परिणाम होतो.

१९८७ साली पी. शर्मन यांनी पालक–बालक संबंधाचे अध्ययन केले. त्यावरून असे सिध्द झाले की, पालकांनी निर्माण केलेल्या शांततापूर्ण वातावरणाने मुलांच्या वाढीच्या क्षमतेस चालना मिळते. विसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकात स्टॅनले हॉल यांनी केलेले संशोधन हे आधुनिक काळातील या अवस्थेचे पहिले संशोधन मानले जाते. त्याच्या मते किशोरावस्थेचा कालखंड मुला–मुलींच्या जीवनात झंझावाताचा, अस्थिरतेचा व संघर्षाचा समजला जातो. उज्वल किशोरावस्थेत भविष्याची स्वप्ने, अंतर्मुख चिंतन, आत्मटीका, आत्मवर्चस्व, अविश्वास, अनुकरणप्रियता, नाटकीपणा, विसंगत वर्तन, स्थलकालाचे भान नसणे, भावभावनांची लवचिकता अशी किशोरांची खास वैशिष्टये सांगता येतात.

एरिकसन (१९६८) असे म्हणतात की, ही अवस्था व्यक्तीच्या स्व–ओळखीच्या संभ्रमाची आहे. कारण समाज किशोरांकडून विविध प्रकारच्या अपेक्षा करतात. उदा. त्याने भावी शिक्षणाची दिशा ठरवावी, व्यावसायीक जीवनाची पूर्वतयारी करावी, लहान भावंडांचा सांभाळ करावा, लैंगिक अभिमुखीकरण साधावे, समाजात मिसळावे, आंतरव्यक्तिक संबंध वाढवावे, घरातील जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या व नैतिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक कल्पना जोपासाव्यात इ. अपेक्षा किशोरांकडून असतात. या सर्व अपेक्षा विचारात घेता स्वतःच्या व इतरांच्या समाधानासाठी मी कोण आहे? या प्रश्नाचे उत्तर किशोरांना शोधावे लागते. स्व–ओळखीचा संघर्ष सोडविल्यामुळे व्यक्ती एक वैशिष्ट्यपूर्ण प्रौढ बनून आयुष्यातील महत्वपूर्ण भूमिका बजावते. व सामाजिक भूमिकेला दिशा आणि संदर्भ प्राप्त होतो. या गोष्टी जर किशोरांना जमल्या नाही तर भूमिका संभ्रम निर्माण होतो.

उत्तर किशोरावस्थेत वैयक्तिक आणि सामाजिक अनुभवानूसार तर्कशुध्द विचार करण्याची क्षमता वाढते आणि त्याचबरोबर कुटुंबीय आणि जीवनाकडे पाहण्याचा वस्तूनिष्ठ दृष्टिकोन निर्माण होतो. परिणामतः वयाने मोठे किशोर अधिक समाधानी आढळतात. किशोरावस्था संपत येते तसतशी किशोर एकट्याने निर्धास्तपणे जीवन जगण्याच्या आदर्शवादाने भारली जातात आणि प्रौढत्वाचा दर्जा मिळावयास लागल्यावर ती पुन्हा मुळपदावर येतात. म्हणजेच त्यांचा आदर्शवाद आणि वस्तुस्थिती यामधील तफावत कमी होऊन किशोरांना वास्तवतेचीही जाणीव होते.

लॅटिन भाषेमधील ॲडोलेस्कर (Adolescere) या शब्दावरून ॲडोलेसन्स ही संकल्पना रूढ झाली. ॲडोलेस्कोर म्हणजे वाढ होणे, परिपक्व होणे होय. पुर्वी पौगंडावस्था व किशोरावस्था असे दोन कालखंड मानले जात.

ऑक्सफोर्ड डिक्शनरी नुसार, 'किशोरावस्था म्हणजे अशी अवस्था ज्यात बालक बाल्यावस्थेतून पुरूषत्व किंवा स्त्रीत्वाकडे विकसीत होत जातात. किशोरांकरीता ही अवस्था १४ ते २५ वर्षादरम्यान असते तर किशोरिंकरीता १२ ते २१ वर्षादरम्यात असते.'

पालक–बालक संबंध: ख्रिस्टीन ए. मोरे, यांच्या अध्ययनातून स्पष्ट होते, जेव्हा किशोरांचे पालकांशी असलेले नातेसंबंध उच्च दर्जाचे असतात तेव्हा याचा कुटुंब आणि मुलांवर होणारा परिणाम चांगला असतो.

पालक–बालक संबंध मैत्रीपूर्ण असणे सध्याच्या वातावरणात आवश्यक आहे. पालक व किशोरांमध्ये प्रेम, जिव्हाळा असेल तर किशोर समायोजित व समाजमान्य वर्तन करू लागतात. आनंदी वातावरणामुळे किशोरांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण होतो. उलट जे पालक मुलांना रागावतात, कडक शिक्षा करतात अशा मुलांचा कल समाजविरोधी कृत्याकडे असतो. बाहेर आपल्या मुलांसोबत काय घडत आहे हे पालकांना माहित असणे आवश्यक आहे.

बदलत्या काळानुसार पालक आणि किशोरांचे संबंधही बदलत जात आहेत. काही किशोरांचे कौटुंबिक संबंध तणावात्मक असतात अर्थात याला पालकही जबाबदार असतात. कारण ते आपल्या पाल्यांना बाल्यावस्थेप्रमाणेच वागणूक देऊ पाहातात. दुसरी महत्वाची बाब म्हणजे पालक व किशोर यांच्यातील 'पिढीतील अंतर' वाढलेले असते. आजच्या किशोरांना पारंपारिक सांस्कृतिक मूल्ये जशीच्या तशी मान्य होत नाही. कौटुंबीक संबंध बेजबाबदार आणि टोकाला जाणारे वर्तन, नको असणारे निर्बंध, हवे असणारे स्वातंत्र्य, नको असणारी अवास्वव शिस्त, भावंडांबरोबरचे बिघडलेले संबंध व किशोरांचे अपरिपक्व वर्तन इ. घटक कारणीभूत असतात.

सामाजिक वर्तन: किशोरांचा समाजाशी जास्तीत जास्त संबंध येऊ लागतो. स्वत:च्या ओळखीतून निर्माण होणारी स्वयंकेंद्री वृत्ती आणि वाढते सामाजिक संबंध व संपर्क यांच्या मिश्र प्रभावातून त्यांचे सामाजिक वर्तन घडत जाते. सामाजिक समायोजन हे एक महत्वाचे पण कठीण असे वैकासिक कार्य आहे. किशोरावस्थेतील मुलांचा बराचसा वेळ मित्र–मैत्रिणींबरोबर जात असल्याने त्याच्या वर्तनावर मित्र–मैत्रिणींचा प्रभाव अधिक आढळतो. मित्र–मैत्रिणींप्रमाणे केशभूषा, वेशभूषा व वर्तणूक ठेवल्यास आपल्याला मित्रसमूहात मान्यता मिळेल असे त्यांना वाटते. मित्रसमूह हेच त्यांचे खरे विश्व असते. हा सामाजिक सहवास जितक्या अधिक प्रमाणात वाढतो तितक्याच अधिक प्रमाणात किशोरांची सामाजिक कुशलता व क्षमता वाढते व हे कौशल्य त्यांचे खेळ, बोलणे इ. मधून व्यक्त होते. आता त्यांना मोजकेच मित्र असतात. ज्यांची धार्मिक आर्थिक परिस्थिती समान असेल त्या मुलामुलींची एकमेकांशी अधिक जमते. समलिंगी मित्रांप्रमाणे भिन्नलिंगी मित्रांबद्दल अभिरूची वाटते. जर कौटुंबिक सामाजिक आणि अर्थिक परिस्थिती हलाखीची असेल तर इच्छा असूनही त्याला सामाजिक अभिरूची विकसित करता येत नाही.

किशोरांची संवेदनशिलता, कौशल्य, संबंध टिकविण्याची कला, बांधिलकी, गुणग्राहकता, आस्था, आदरतिथ्य, नेतृत्व, जबाबदारी, सामाजिक सहभाग या नानाविध गुणांचा विकास कितपत झालेला आहे, हे जाणून घेणे गरजेचे आहे. संशोधनाच्या उद्दीष्टानुसार पालक–बालक संबंध व किशोरांच्या सामाजिक वर्तनाचा शोध घेण्याच्या उद्देशाने प्रस्तूत संशोधन महत्वाचे आहे.

वाय. ए. जोन्सन आणि बी. के. आश्रा (२०१३) यांनी, 'जन्मक्रमानुसार बालकाचे कौटुंबीक संबंध सामाजिक वर्तन यातील संबंध' या अभ्यासात बालकाच्या जन्मक्रमानुसार कौटुंबीक संबंध आणि सामाजिक वर्तनातील फरकाचा अभ्यास केला गेला. यात त्यांनी ६० मुलांचा नमुना निवडला. तथ्य विश्लेषणाकरीता टी–टेस्ट आणि सहसंबंध या सांख्यिकीय पध्दतीचा उपयोग केला. त्यानुसार प्रथम जन्मणाऱ्या व दुसऱ्या जन्मणाऱ्या मुलांच्या कौटुंबीक संबंधात कोणताही सार्थक फरक नाही. तसेच सामाजिक वर्तनात देखील सार्थक फरक नाही. तसेच किशोरवयीन मुलं अणि मुलींच्या वर्तन शैली व समायोजन स्तरात कोणताही सार्थक सहसंबंध आढळून आला नाही.

शिमरन, खुशबू (२०१५) यांनी, 'किशोरांमधील समस्या आणि कौटुंबीक नातेसंबंध यातील सहसंबंधाचा अभ्यास' या अध्ययनात हरियाणा राज्यातील हिस्सार जिल्ह्यातील २४० किशोरवयीन विद्यार्थ्यांचा नमूना निवडला. तथ्य संकलनासाठी वर्मा (१९८७) यांची युवक समस्या निदर्शिका डॉ. जी. पी. शेरी व डॉ. जे. पी. सिंन्हा यांची कौटुंबीक नातेसंबंध निदर्शिका याचा उपयोग केला गेला. निष्कर्षावरून असे दिसून आले की, पालकांच्या स्विकार्यतेशी शालेय समस्यांचा सकारात्मक व महत्वपूर्ण सहसंबंध होता आणि पालकांच्या स्वीकार्यतेशी कौटुंबिक समस्या, वैयक्तिक समस्या आणि अतिसंवेदनशीलता याचा सार्थक सहसंबंध नव्हता. तसेच किशोरवयीन समस्यांच्या सर्व बाबींमध्ये आणि अतिसंवेदनशीलता यांचा पालकांच्या अस्विकार्यतेशी सकारात्मक व महत्वपूर्ण सहसंबंध आढळून आला.

सरिता, सोनिका, पूजा (२०१६) यांनी, हरियाणातील रोहतक येथील सेकंडरी स्तरातील विद्यार्थ्यांचे पालक–बालक संबंधाचे तुलनात्मक अध्ययन केले. अध्ययनाकरीता त्यांनी १०० विद्यार्थ्यांची निवड केली जे स्थानीक क्षेत्रातील शासकीय विद्यालयातून निवड करण्यात आली. निष्कर्षाअंती असे आढळले की, मुलांचे आपल्या पालकांशी असलेले संबंध मुलींच्या तुलनेत चांगले आढळून आले.

संशोधनाची उद्दिष्टे: १) पालक व किशोरांमधील संबंधाचे अध्ययन करणे. २) पालक किशोर व किशोरींमध्ये असलेल्या संबंधाचे तुलनात्मक अध्ययन करणे. ३) पालक बालक संबंधाचा किशोरांच्या सामाजिक विकासावर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन करणे.

संशोधन गृहितके: १) पालक व किशोर यांच्यात लक्षणिय सहसंबंध आहे. २) पालक–किशोर व पालक–किशोरी यांच्यातील संबंधांमध्ये कुठलाही लक्षणिक फरक आढळून येत नाही. ३) पालक–बालक संबंधाचा किशोरांच्या सामाजिक वर्तनावर सार्थक परिणाम होतो.

संशोधन पद्धती: संशोधन पध्दती ज्ञान प्राप्तीकरीता निरीक्षण वर्गीकरण प्रयोग व निष्कर्ष या शास्त्रीय पध्दतीवर आधारित असते. सध्याच्या काळात ही सर्वात जास्त प्रचलीत असलेली पध्दती आहे म्हणुन अध्ययनासाठी निर्देशन सर्वेक्षण पध्दती निवडण्यात आलेली आहे.

सामाजिक सर्वेक्षणाद्वारे माहीती संकलन करण्याकरीता याकरीता चंद्रपूर जिल्ह्यातील १५ ते १८ वयोगटातील ५०० किशोरांची यासाठी निवड करण्यात आली. प्रस्तूत संशोधनातील किशोरांचे पालकांशी असलेले संबंध जाणूण घेण्यासाठी पालक–बालक संबंध मापनी, डॉ. नलिनी राव (१९७१) Revised 2011 Parent Child Relationship Scale (PCRS) या मापनी व किशोरांचे सामाजिक वर्तन जाणूण घेण्यासाठी स्वरचित वर्तन प्रश्नावलीचा उपयोग केला गेला. या प्रश्नावलीत किशोरांचे वर्तन व त्यावर परिणाम करणारे अंतर्गत, बहीर्गत घटकांचा अंतर्भाव करण्यात आला. न्यादर्शाची निवड संभाव्यता नमूना निवड प्रकारातील साधा यादृच्छिक नमूना पद्धतीद्वारे ५ तालूक्यातील ५०० किशोर व किशोरींची निवड करून निर्देशन सर्वेक्षण पद्धातीद्वारे संशोधन क्षेत्रात जाऊन संशोधन समस्येशी संबंधीत असणाऱ्या व्यक्तिशी संपर्क साधून प्रश्न विचारून किशोरांकडून मापनी भरून घेण्यात आली. मापनी

च्या सहाय्याने तथ्ये आणि माहिती संकलीत करण्यात आली. सांख्यिकीय विश्लेषणाकरीता खालील तंत्रांचा उपयोग करण्यात आला.

माध्य (Mean - x) – सांख्यिकीय अर्थाने माध्य हे एक निरीक्षित समुहाच्या संपूर्ण मूल्याच्या प्रतिनिधित्वाच्या रूपात प्रस्तूत एक मूल्य असते. माध्य हे असे मूल्य आहे की जे श्रेणीतील संपूर्ण अंकांचे प्रतिनिधित्व करते. उपलब्ध आकड्यांची सरासरी काढण्याकरीता समांतर माध्याचा उपयोग करण्यात आला.

प्रमाण विचलन (S.D.) - संशोधनात शक्यतोवर प्रमाण विचलन या मापनाचा उपयोग केला जातो. प्रमाण विचलनात केंद्रीय प्रवृत्ती मापन आणि गटातील प्रत्येक संख्यांमधील फरकांचा वर्ग काढून त्याच्या सरासरीचा वर्गमूळ काढले गेले.

r सहसंबंध – पालक–बालक संबंधातील प्राप्त माहितीचे विश्लेषण, मध्यमान व प्रमाण विचलन व दोन समूहातील सहसंबंध ज्ञात करण्याकरीता कार्ल पिअरसन यांची सहसंबंध गुणक पद्धातीद्वारे गणना करण्यात आली.

t - test - दोन समूहाच्या माध्य मधील फरकाचे महत्व तपासण्याकरीता व तुलना करण्याकीरता **t - test** चा उपयोग करण्यात आला.

पालक – बालकांमधील संपूर्ण संबंध दर्शविणारा सारणी क.१

अ.क्र.	संबंध	माध्य	प्रमाण विचलन	Z – Score
१.	आई व मुलांमधील संपूर्ण सहसंबंध	३२२.२८	२१.५४	०.५०
२.	आई व मुलींमधील संपूर्ण सहसंबंध	३२२.४४	२८.६७	०.४४
३.	वडील व मुलांमधील संपूर्ण सहसंबंध	३२१.५१	३२.३७	०.९७
४.	वडील व मुलींमधील संपूर्ण सहसंबंध	३१५.३१	३७.३३	०.४७

अर्थनिर्वचन: उपरोक्त सारणीवरून स्पष्ट होते की, आई व मुलांमधील (संपूर्ण) सहसंबंधाचे माध्य ३२२.२८ O Z –प्राप्तांक ०.५० आहे म्हणजेच आई व मुलांमध्ये मध्यम प्रतीचा धणात्मक संबंध असल्याचे आढळून आले. तर आई व मुलींमधील सहसंबंधाचे मध्यमान ३२२.४४ असून Z –प्राप्तांक ०.४४ आहे म्हणजेच आई व मुलींमध्ये मध्यम प्रतीचा धनात्मक संबंध आढळून आला. तसेच वडील व मुलांमधील सहसंबंधाचे मध्यमान ३२१.५१ व Z–प्राप्तांक – ०.९७ आहे वडील व मुलांमध्ये सरासरीपेक्षा कमी प्रतीचा ऋणात्मक संबंध, तर वडील व मुलींमधील सहसंबंधाचे मध्यमान ३१५.३१ असून Z–प्राप्तांक ०.४७ आहे. म्हणजेच वडील व मुलींमध्ये मध्यम प्रतीचा धनात्मक संबंध आढळून आला.

पालक व किशोर यांच्यातील संबंधाची तुलना दर्शविणारा सारणी क्र. २

अ.क्र.	संबंध	माध्य	प्रमाण विचलन	r	t – Score	d.f.
१.	पालक–किशोर	३२३.५१	२७.३७	०.०५	३.४५	४९९
२.	पालक–किशोरी	३१६.३३	३६.२९			

r सहसंबंध गुणक, df स्वतंत्रतेचा स्तर, *0.05 स्तर पर सार्थक, (NA) सार्थक नाही

अर्थनिर्वचन: वरील सारणीचे तुलनात्मक अध्ययन केले असता पालक व किशोरांमधील सहसंबंधाचे माध्य ३२३.५१, प्रमाण विचलन २७.३७ आहे. त्याचप्रमाणे पालक व किशोरींमधील सहसंबंधाचे माध्य ३१६.३३, व प्रमाण विचलन ३६.२९ आहे. प्राप्तांकावरून सहसंबंध गुणांकाचे परिगणन केले असता सहसंबंध मुल्य –०.०५ व t–मूल्य ३.४५ आहे. स्वाधीनता मात्रा ४९९ करिता ०.०५ सार्थकता स्तरावर **t** मुल्य हे सारणीमूल्य १.६९९ पेक्षा जास्त असल्यामुळे गृहितकाचा अस्वीकार करावा लागेल पालक–किशोर व पालक–किशोरीं यांच्या सहसंबंधांमध्ये लक्षणिक फरक असल्याचे आढळून आले.

पालक बालक संबंधाचा किशोरांच्या सामाजिक वर्तनावर होणारा परिणाम दर्शविणारा सारणी क्र. ३

अ. क्र.	वर्तन	नमूना	माध्य		प्रमाण विचलन		त
			पालक–बालक संबंध	लैंगिक वर्तन	पालक–बालक संबंध	लैंगिक वर्तन	
१	पालक–किशोर	२५०	३२३.५१	२४.८६	४.९७	३६.८९	.०.१३
२	पालक–किशोरी	२५०	३१६.३०	२४.०९	५.६७	३८.४	.०.०८

df – स्वतंत्रतेचा स्तर, **०.०१ स्तर पर सार्थक, *०.०५ स्तर पर सार्थक, •सार्थक नाही (NS)

अर्थ**निर्वचन:** वरील पालक–बालक संबंध दर्शविणाऱ्या सारणीचे तुलनात्मक अध्ययन केले असता किशोरांची संख्या २५० म्हणजे ५० टक्के होती. प्राप्त गुणांच्या आधारे पालक व किशोर यांच्या संबंधांमधील गुणांचा माध्य ३२३.५१ व प्रमाण विचलन ४.९७ तसेच किशोरांचे सामाजिक वर्तन याचा माध्य २४.८६ व प्रमाण विचलन ३६.८९ होते. उपरोक्त सारणीवरून स्पष्ट होते की, पालक–किशोरांमधील संबंध व

किशोरांचे सामाजिक वर्तन यांच्या सहसंबंध गुणकाचे परिगणन केले असता सहसंबंध गुणक –०.१३ स्वतंत्रतेचा स्तर ३ करीता ०.०५ सार्थकता स्तरावरील सारणी मूल्य ०.८७८ पेक्षा कमी असल्यामुळे दोन चलातील संबंध असार्थक आहे. म्हणून शुन्य परिकल्पनेचा स्वीकार करावा लागेल. म्हणजेच पालक–किशोरांमधील संबंध व किशोरांचे सामाजिक वर्तन यात सार्थक संबंध असल्याचे आढळून आले, म्हणजेच पालक–किशोर संबंधाचा किशोरांच्या सामाजिक वर्तनावर सार्थक परिणाम होतो असे निदर्शनास आले.

तसेच वरील सारणीचे तुलनात्मक अध्ययन केले असता किशोरींची संख्या २५० म्हणजे ५० टक्के होती. प्राप्त गुणांच्या आधारे पालक व किशोरी यांच्या संबंधांमधील गुणांचा माध्य ३१६.३० व प्रमाण विचलन ५.६७ होता तसेच किशोरींचे सामाजिक वर्तन याचा माध्य २४.०९ व प्रमाण विचलन ३८.४ होता. उपरोक्त सारणीवरून स्पष्ट होते की, पालक–किशोरींमधील संबंध व किशोरींचे सामाजिक वर्तन यांच्या सहसंबंध गुणकाचे परिगणन केले असता सहसंबंध गुणक –०.०८ स्वतंत्रतेचा स्तर ३ करीता ०.०५ सार्थकता स्तरावरील सारणी मूल्य ०. ८७८ पेक्षा कमी असल्यामुळे दोन चलातील संबंध असार्थक आहे. म्हणून शुन्य परिकल्पनेचा स्वीकार करावा लागेल म्हणजेच पालक–किशोरांमधील संबंध व किशोरांचे सामाजिक वर्तन यात सार्थक संबंध असल्याचे आढळून आले, म्हणजेच पालक–किशोरी यांच्यातील संबंधाचा किशोरींच्या सामाजिक वर्तनावर सार्थक परिणाम होतो.

निष्कर्ष: वरील परिणामांद्वारे हे स्पष्ट होते की, आई व मुलांमध्ये, आई व मुलींमध्ये तसेच वडिल व मुलींमध्ये मध्यम प्रतीचा धनात्मक संबंध असल्याचे आढळून आले. मात्र वडिल व मुलांमध्ये मध्यम प्रतीचा ऋणात्मक संबंध असल्याचे आढळून आले. किशोर किशोरींची आईशी जास्त जवळीकता असल्यामुळे त्यांच्यातील संबंध जास्त चांगले तयार होतात तर किशोरांची वडीलांशी फारशी जवळीकता नसते त्यामुळे त्यांच्यातील संबंधात दूरत्व निर्माण होते. तसेच पालक–किशोरांमधील संबंधाचा किशोरांच्या सामाजिक वर्तनावर सार्थक प्रभाव होत असल्याचे आढळून आले. पालक–किशोरींमधील संबंधाचा किशोरींच्या सामाजिक वर्तनावर देखील सार्थक प्रभाव होत असल्याचे आढळून आले. यावरून लक्षात येते की, किशोरांच्या सामाजिक वर्तन हे पालक बालक संबंधावरून निश्चित होते.

उपाययोजना: बालवयापासून कुटुंब, शेजार, शाळा इत्यादीमधील वातावरणात सामाजिक विकास क्रमश: होत असतो हे खरे असले तरी आपण विस्तृत अशा सामाजिक वातावरणाचे घटक आहोत ही जाणीव किशोरावस्थेत विशेषत्वाने होऊ लागते. या वयातील किशोरांना गप्पागोष्टी करणे, इतरांना मदत करणे, व सामाजिक घडामोडिंविषयी चर्चा करणे त्यांना आवडते. पालकांनी दक्षता घ्यायला हवी की त्यांच्या समाजोआर्थिक स्थितीचा प्रभाव किशोरांवर पडू नये. शिक्षकांद्वारे विद्यार्थ्यांसोबत योग्य व परस्पर सहयोगात्मक संबंध निर्माण व्हावे. शिक्षकांनी किशोरांच्या पालकांशी देखील संबंध प्रस्थापीत करावयास हवे. ज्यामुळे ते किशोरांच्या समस्या सोडवून त्यांच्यातील अयोग्य प्रवृत्ती बळावणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ:

१. *र. वि. पंडित, (जून २००९), शैक्षणिक मानसशास्त्र, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, पृष्ठ. १२६–१२७.*
२. *प्रियंवदा श. लाठकर, (जून २००८), मातृकला व बालविकास, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद पृ. ३०५, ३०६.*
३. *हिवरे, तडसे, वैकासिक मानसशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ. ४३.*
४. *पुरूषोत्तम बोरकर, (जानेवारी २००९), मानसशास्त्र: मानवी वाढ व विकास, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रिब्युटर्स, नागपूर, पृ. ९७–९८, १११, ११२.*
५. *शशिकांत खलाणे, ऑगस्ट २०१४, 'वैकासिक मानसशास्त्र', अथर्व पब्लिकेशन्स्, धुळे. पृ. १२८.*
६. *स्फुर्ती कतरणी, जून २०१२, 'मानसशास्त्र मानवी वाढ व विकास', श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपूर, पृ. ७६, ७७.*
७. *बी. एम. कऱ्हाडे, 'शास्त्रीय संशोधन पद्धती', पिंपळापूरे ॲण्ड कं पब्लिशर्स, नागपूर. प्रथमावृत्ती २००७, पृ. क्र. १७२, १७६.*
८. *रणजित कुमार. 'संशोधन पद्धती', सॅग पब्लिकेशन्स्, इंडिया पीव्हीटी एलटीडी, न्यू दिल्ली, प्रथमावृत्ती २०१७, पृष्ठ क्र. १८८, १८९.*
९. *सुधीर बोधनकर, प्रा. विवेक अलोणी, ॲड मृणाल कुलकर्णी, 'सामाजिक संशोधन पद्धती', श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर सुधारीत सहावी आवृत्ती २०११, पृ. क्र. ३११, ३१२.*
१०. *मोहन रा. खेरडे, 'संशोधनातील सांख्यिकीय सूत्रे', यूनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे. आवृत्ती २०१९, पृ. क्र. ७५, ११४, १८५.*
११. *Y. A. Jogsan and B. K. Aashra, (2013) Family Relationship and Social Behaviour in Children relation to their birth order. International Journal of Advancement in Research & Technology Vol.2 (6), 183-191*
१२. *Shimran, Khushboo (2015), Family Relationship Correlates problems among adolescents. Annals of Agri-Bio Research, 20(2), 265-267*
१३. *Sarita, Sonika, pooja (2016) A camparetive study osn parent-child relationship of secondary school students, International Journal of Emplyed Research 2016 2(6), 1000-100*
१४. *LargestPCB CAD Library, https://www.mycoaching.in/2020/02/problems-of-adolescence-stage.html?m=1) (https://mr.wikipedia.org/s/3jpz)*

महाराष्ट्रातील शालेय शिक्षणामध्ये कला शिक्षणाची झालेली सुरुवात व महत्व

प्रा. विश्वनाथ साबळे, *अधिष्ठाता, सर जे. जे. स्कुल ऑफ आर्ट, मुंबई. मो. ९८६९५८५०२१* sabalevd@gmail.com

सारांश: *शिक्षण म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास साध्य करण्याकरिता आवश्यक ती जीवन कौशल्य शिकविणे होय. शिक्षणामुळे बुद्धीचा विकास होऊन स्वतंत्रपणे विचार करता येत असल्याने, प्राप्त ज्ञानाचा कौशल्याने उपयोग करून यशस्वीपणे जीवनयापन करता येण्याचा आत्मविश्वास शिक्षणामुळे निर्माण होतो. कला, व्यक्तिमत्त्व विकास साधण्यासाठी मोलाचे योगदान देत आली आहे. महाराष्ट्रात एलिमेंटरी व इंटरमिजिएट ग्रेड परीक्षापद्धती तसेच चित्रकला शिक्षक प्रशिक्षण अभ्यासक्रमामुळे कला शिक्षणाची सुरुवात शालेय शिक्षणात झाली. नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये कला व कारागीरीच्या शिक्षणाला महत्त्व देण्यात आले आहे.*

शोध संज्ञा: *कला, चित्रकला, चित्रशाळा, कला शिक्षण, विद्यार्थी, मानसशास्त्र, सर्वांगीण विकास, निसर्ग चित्र, स्थिर चित्र, संकल्प चित्र, स्मरणचित्रं वास्तववाद, वस्तू चित्र.*

प्रस्तावना: शिक्षण म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण विकास करणे होय. प्रत्येक विद्यार्थी हा वेगळा आहे. त्याच्या अंगी असलेल्या शारीरिक, बौद्धिक, भावनिक व मानसिक शक्तीचा एकात्म विकास करणे हे शिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. आधुनिक मानसशास्त्रानुसार विद्यार्थ्यांच्या मनाचा विकास करण्यासाठी, मनातील सुप्त भावनांना व्यक्त होण्यासाठीचे प्रभावी माध्यम म्हणजे कला आहे. कलात्मक आविष्कारमुळे त्याच्या व्यक्तिमत्वाला विघातक ठरणा–या सहजप्रवृत्तीचे व अनिष्ट उर्मीचे उदात्तीकरण होते. मनोविकासाचे प्रभावी साधन म्हणून आधुनिक शालेय शिक्षणामध्ये कला या विषयाला महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. आज भारतीय नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये कला व कारागीरीच्या शिक्षणाला महत्त्व देण्यात आले आहे. तसेच विषय निवडीचे स्वातंत्र्य देण्यात आले आहे. या उद्दिष्टांच्या प्रभावी अंमलाने विद्यार्थ्याचा वैयक्तिक व सामाजिकदृष्ट्या योग्य व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास होऊन यशस्वीपणे जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या क्षमता यांचा विकास होईल. भारतामध्ये प्राचीनकाळापासून शिक्षण हे गुरुकुल पद्धतीने दिले जात असे १९ व्या शतकामध्ये ब्रिटिशांनी रूढार्थाने औपचारिक पद्धतीने आधुनिक शिक्षण देणाऱ्या इंग्रजी शाळा सुरू केल्या. स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये मुंबई प्रांतातील समाजसुधारकांनी एतद्देशीयांच्या शिक्षणासाठी शाळा सुरु केल्या व सर्वसामान्य जनतेसाठी शिक्षणाचे दरवाजे उघडले गेले. आधुनिक मानसशास्त्राच्या विकासामुळे इंग्लंड मध्ये शालेय शिक्षणामध्ये कला या विषयाला महत्वाचे स्थान देण्यात आले होते व साहजिकच तेच धोरण मुंबई प्रांतामध्ये शालेय शिक्षणामध्ये राबविले गेले. सर जमशेटजी जीजीभॉय यांनी स्थापन केलेल्या सर जेजे स्कुल ऑफ आर्टमुळे स्थानिक विद्यार्थ्यांच्या कलाशिक्षणाची सोय झाली त्याचबरोबर एलिमेंटरी व इंटरमिजिएट ग्रेड परीक्षापद्धती तसेच चित्रकला शिक्षक प्रशिक्षण अभ्यासक्रम सुरु केल्यामुळे शालेय स्तरावर शास्त्रशुद्धपद्धतीने कला विषयाचे अध्यापन करण्यासाठी प्रशिक्षित अद्यापक उपलब्ध झाले ज्यामुळे ललित कला क्षेत्रामध्ये विद्यार्थ्यांची रुची वाढली. आज महाराष्ट्रात सी ई टी सेल द्वारे व्यावसायिक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमामध्ये गुणवत्ता यादीतील व जेजे कलाशाळेमध्ये प्रवेश घेणारे ९० टक्के विद्यार्थी हे ड्रॉईंग ग्रेड परीक्षा दिलेले असतात असे निदर्शनात येते.

संशोधन पद्धती: सर जेजे स्कुल ऑफ आर्ट च्या ग्रंथालयातील उपलब्ध प्राथमिक आणि दुय्यम श्रेणीचे संदर्भ, महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या भागातील चित्रकला शिक्षक यांचेकडून घेतलेली माहिती तसेच परीक्षा विभाग, कला संचालनालय महाराष्ट्र राज्य मुंबई यांचेकडून उपलब्ध झालेल्या माहितीचे तुलनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीने अध्ययन करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

महाराष्ट्रामध्ये शिक्षणाची व कला शिक्षणाची सुरुवात: भारतामध्ये प्राचीन काळापासून ते अर्वाचीन काळापर्यंत गुरुकुल पद्धतीने शिक्षण दिले जात असे. गुरुगृही राहून अथवा खाजगी पाठशाळा व मदरसे यामधून अनौपचारिक पद्धतीने शिक्षण दिले जात असे. १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धामध्ये तत्कालीन मुंबई इलाख्याचे गव्हर्नर एल्फिन्स्टन यांनी १८२४ मध्ये विविध जिल्हाधिकाऱ्यांशी पत्रांद्वारे संपर्क साधून त्याकाळी मुंबई प्रांतात देण्यात येणाऱ्या शिक्षणाबद्दल माहिती मिळविली. त्यानुसार गावांमध्ये व शहरांमध्ये शिक्षण देणाऱ्या अनेक पाठशाळा होत्या त्या शाळा देवळे, खाजगी इमारती, शिक्षकांचे किंवा श्रीमंतांचे घर अशा ठिकाणी भरविल्या जात होत्या. या पाठशाळांमधून लेखन, वाचन व अंकज्ञान यांचे शिक्षण दिले जात असे. १८२९ मध्ये मुंबईप्रांतामध्ये १७०५ शाळा होत्या. ब्रिटिशांनी मिशनरी स्कूल सुरु करून त्यामधून औपचारिक पद्धतीने इंग्रजी माध्यमाचे शिक्षण देण्यास सुरुवात केली तर महाराष्ट्रातील अनेक समाजसुधारकांनी विविध भागामध्ये शाळा सुरु करून सर्व सामान्य जनतेसाठी शिक्षणाचे दरवाजे उघडे करून दिले. महात्मा ज्योतिबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी १८४८ मध्ये पुण्यात मुलींसाठी पहिली शाळा सुरु केली, १८८० रोजी विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी लो. टिळक, गोपाळ गणेश आगरकर, महादेव बल्लाळ नामजोशी यांच्या सहकार्याने पुण्यामध्ये न्यू इंग्लिश स्कूलची स्थापना केली. तर कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी १९२४ मध्ये रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. १८५७ पासून १९४८ पर्यंत मुंबई विद्यापीठामार्फत मॅट्रिकची परीक्षा घेतली जात असे. १९४८ मध्ये शालान्त परीक्षा मंडळ स्थापन झाले आणि त्याद्वारे मॅट्रिकच्या परीक्षा घेतल्या जाऊ लागल्या.

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात तसेच स्वातंत्र्यानंतरही शैक्षणिक प्रश्नांचा अभ्यास करण्यासाठी व शिक्षण व्यवस्थेसंबंधी शिफारशी करण्यासाठी अनेक समित्या व आयोग नेमले गेले. त्या आयोगांपैकी १९६४ च्या कोठारी आयोगाच्या शिफारशीनुसार महाराष्ट्रातील तत्कालीन

मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक सरकारने २७ जानेवारी १९६७ ला महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, या संस्थेची पुणे येथे स्थापना केली. ही संस्था बालभारती या नावाने ओळखली जाते. महाराष्ट्रातील शालेय अभ्यासक्रमासंबंधी संशोधन करणे, त्यानुसार शालेय अभ्यासक्रम तयार करणे, या अभ्यासक्रमानुसार पाठ्यपुस्तके तयार करणे आणि विद्यार्थ्यांना कमीत कमी व योग्य दरात तसेच वेळेवर पुस्तके उपलब्ध करून देण्याचे कार्य या संस्थेच्या मार्फत केले जाते.

कला शिक्षणाचा आरंभ: भारतामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये कला व कारागिरीचे व्यावसायिक शिक्षण हे पारंपारिक पद्धतीने शिकविले जात असे. गुरु अथवा ज्येष्ठ कलाकाराकडे उमेदवारी करून व्यावसायिक कलेचे शिक्षण घेणे हाच एकमेव पर्याय होता. तसेच कसबी कारागिरांच्या हाताखाली काम करून हे पारंपरिक शिक्षण घेता येत असे परंतु स्वतंत्रपणे कला व कारागिरीचे शिक्षण देणारी व्यवस्था महाराष्ट्रात अस्तित्वात नव्हती. १७९० मध्ये पेशव्यांनी पुण्यातील शनिवारवाड्यमध्ये पहिली चित्रशाळा सुरु केली. जेम्स वेल्स या ब्रिटिश चित्रकाराची कलाशाळेमध्ये अध्यापक म्हणून नेमणूक केली. जेम्स वेल्स यांच्या हाताखाली शिक्षण घेतलेले स्थानिक गंगाराम नवगिरे तांबट हे नावारूपाला आलेले चित्रकार होते.

एकोणिसाव्या शतकामध्ये मुंबईचा औद्योगिक विकास झपाट्याने होत होता. यामध्ये पारंपरिक कला व कारागिरी टिकून राहावी यासाठी स्थानिक कारागिरांच्या मुलांना व्यवहार्य व उपयुक्त असे कला व कारागिरीचे शिक्षण देण्यासाठी इंग्लंड येथील 'साऊथ केनिंग्टन मधील सेंट्रल स्कुल ऑफ इंडस्ट्रियल आर्ट' या संस्थेच्या धर्तीवर सर जमशेटजी जीजीभॉय यांनी दिनांक २ मार्च १८५७ रोजी 'सर जमशेटजी जीजीभॉय स्कुल ऑफ आर्ट अँड इंडस्ट्री' या कलाशाळेची स्थापना केली. या कलाशाळेमध्ये अध्यापन करण्यासाठी जॉन विल्किन्सन टेरी, जॉन ग्रिफिथ, लॉक वुड किपलिंग, तसेच हिंगीस या ब्रिटिश अध्यापकांची नेमणूक करण्यात आली. सुप्रीटेंडेंट टेरी यांच्या मार्गदर्शनाखाली शिस्तबद्ध पद्धतीने नवीन अभ्यासक्रम शिकविण्यास सुरुवात झाली. पुढे १८७० च्या दशकामध्ये कलाशाळेमध्ये प्रवेश घेणाऱ्या कारागिरांच्या मुलांची संख्या कमी झाली व पेंटिंगच्या अभ्यासक्रमाकडे विद्यार्थ्यांचा कल जास्त वाढला त्या मुळे रॉयल अकादमीच्या धर्तीवर वास्तववादी पद्धतीचे कलाशिक्षण देण्यासाठी नवीन अभ्यासक्रम सुरु करण्याचे निश्चित करून १८८० मध्ये पेंटिंग, शिल्पकला, वास्तुकला, क्राफ्ट व नॉर्मल टीचर ट्रेनिंग हे नवीन अभ्यासक्रम सुरु करण्यात आले. तसेच जॉन ग्रिफिथ यांची प्रिन्सिपल म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. ग्रिफिथ यांच्या मार्गदर्शनाखाली पूर्णपणे युरोपीय अकॅडमीक पद्धतीचे कलेचे तंत्रशुद्ध शिक्षण देण्यास सुरुवात झाली. या अभ्यासक्रमामध्ये रेखांकन कौशल्य विकसित करण्याकडे विशेष भर देण्यात आला होता. हात व नजर तयार करणे, छायाप्रकाशाचा व पर्स्पेक्टिव्हच्या तंत्राचा शास्त्रीय अभ्यास करून निसर्गाचे व मानवाकृतींचे अचूक रेखांकन करण्यावर भर देण्यात आला. चारकोल, जलरंग, तैलरंग ही नवीन असलेली माध्यमे व ती हाताळण्याचे तंत्र, त्यांच्या मर्यादा यांचा काटेकोर अभ्यास करण्याकडे भर या कलाशाळेमध्ये देण्यात आला होता.

जॉन ग्रिफिथ, इ ग्रीनवूड, सेसिल बर्न या ब्रिटिश अध्यापकांच्या मार्गदर्शनाखाली तयार झालेले श्री गणपत केदारी, सॉकर बापूजी, नारायण मंत्री, चिरंजीलाल, रावजी केशव गोखले तसेच एम व्ही धुरंधर, त्रिंदाद, एल. एन. तासकर, के. बी. चुडेकर, एस. पी. आगास्कर, व्ही. आर. तळवडेकर यांची अध्यापक म्हणून जे. जे. कलाशाळेत नियुक्ती झाली. ब्रिटिश व एत्तद्देशीय अध्यापकांच्या मार्गदर्शनाखाली जे. जे. कला शाळेतून शिक्षण घेऊन तरबेज झालेले विद्यार्थी एस. एल. हळदणकर, एन. आर. सरदेसाई, के. आर. केतकर, दत्तोबा दळवी, ना. इ. पुरम, दंडवती मठ, वा. गो. कुलकर्णी, डी. डी. देवळालीकर, एम. व्ही. आठवले, एम. एस. जोशी यांच्या बरोबरच अनेक विद्यार्थ्यांनी कला शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर महाराष्ट्राच्या अनेक भागात तसेच मध्यप्रदेश, कर्नाटक व गुजरात मध्ये चित्रकलेचे वर्ग सुरू केले व त्याचेच पुढे विविध कला शाळांमध्ये रूपांतर झाले. मुंबई मध्ये के. आर. केतकर यांची 'केतकर आर्ट इन्स्टिट्यूट', एस. एल. हळदणकर यांची 'हळदणकर फाईन आर्ट इन्स्टिट्यूट', डी. जी. बडीगर यांनी 'दंडवती मठ' व व्ही. आर. राव यांच्या सोबत सुरु केलेले 'नूतन कालामंदिर', एम. एस. जोशी, एस. के. ठोसर व आर. पी. जोशी यांनी सुरु केलेले मॉडेल आर्ट इन्स्टिट्यूट व चित्रकार दत्तात्रय परुळेकर यांनी सुरूकेलेले 'बांद्रा स्कुल ऑफ आर्ट' या संस्था सुरु केल्या. कोल्हापूर येथे दत्तोबा दळवी यांची 'दळविज आर्ट इन्स्टिट्युट' व रा. शी. गोसावी यांनी कलानिकेतन महाविद्यालय सुरु केले. सांगली मध्ये पंत जांभळीकर यांचे 'कलाविश्व महाविद्यालय', ना. ई. पुरम यांनी पुण्यात सुरु केलेले अभिनव कला महाविद्यालय, नाशिक येथील वा. गो. कुलकर्णी यांचे 'नाशिक कलानिकेतन' आणि बापूराव आठवले यांनी नागपूर येथे 'नागपूर स्कुल ऑफ आर्ट' ची स्थापना केली. या सर्व कलासंस्था जे. जे. कलाशाळेला संलग्न होत्या व जे. जे. मध्ये शिकविला जाणारा अभ्यासक्रम या सर्व संस्थांमधून शिकविला जात असे. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात या कलासंस्था सुरु झाल्यामुळे कलेची आवड असलेल्या व मुंबई बाहेर राहत असलेल्या विद्यार्थ्यांना कला शिक्षण घेण्याची सोय झाली. सर्व अभ्यासक्रमांची अंतिम परीक्षा ही जे. जे. मध्येच होत असे. १९६५ मध्ये कलासंचालनालयाची स्थापना होईपर्यंत अभ्यासक्रमाचे प्रमाणपत्र सर जे. जे. स्कुल ऑफ आर्टच्या नावाने मिळत असे.

शालेय स्तरावर चित्रकला हा विषय शास्त्रशुद्ध पद्धतीने शिकविला जावा यासाठी कलाशिक्षक हे प्रशिक्षित असले पाहिजे, त्या साठी १९१० मध्ये 'नॉर्मल ट्रेनिग क्लास' ची सुरुवात सर जे. जे. स्कुल ऑफ आर्टमध्ये करण्यात आली व जे. जे. कलाशाळेमध्ये सुरु झालेला हा टीचर ट्रेनिंगचा अभ्यासक्रम वर उल्लेख केलेल्या संस्थांमधून राबविण्यास सुरुवात झाली. जे. जे. कलाशाळेसह वरील सर्व संस्थांमधून प्रशिक्षित झालेले विद्यार्थी महाराष्ट्रातील माध्यमिक शाळांमधून चित्रकला या विषयाचे अध्यापन करू लागले.

इंग्लंडमध्ये १९०३–०४ मध्ये झालेल्या शिक्षणविषयक कायद्याने माध्यमिक शाळांमध्ये ड्रॉइंग चा 'प्रगत अभ्यासक्रम' सुरु करण्यात आला व या विषयासाठी दर आठवड्यात दोन तास अध्यापन करण्यास परवानगी मिळाली. अभ्यासक्रमात वस्तुचित्रण, स्मरणचित्रण, कुंचलारेखन इ. विषय

समाविष्ट करण्यात आले. प्राथमिक शाळेतील कलाशिक्षकांसाठी 'डी' सर्टिफिकेट व कलाविद्यालयांसाठी 'आर्ट मास्टर' परीक्षा आवश्यक ठरविण्यात आल्या. १९१० मध्ये प्रत्येक दुय्यम शिक्षणाच्या शाळेत स्वतंत्र चित्रकलावर्ग असला पाहिजे असे ठरविण्यात आले. इंग्लंड मधील शिक्षण व्यवस्थेमध्ये झालेल्या धोरणात्मक बदलाप्रमाणे मुंबई प्रांतांतील शिक्षणव्यवस्थेमध्ये बदल करण्यात आले व चित्रकला विषयाला अभ्यासक्रमामध्ये महत्वाचे स्थान मिळाले. सर्व शाळांमध्ये प्रशिक्षित कलाशिक्षक व स्वतंत्र कलावर्ग निर्माण करण्यात आले. आजही महाराष्ट्रामधील अनेक जुन्या शाळांमध्ये अद्ययावत कलावर्ग आहेत.

इंग्लंडमध्ये शालेय स्थरावर विद्यार्थ्यांसाठी ज्यापद्धतीने चित्रकलेसाठी परीक्षा घेतल्या जात असत त्याचप्रमाणे जेजे कलाशाळेत १८८० मध्ये तीन ग्रेड असलेल्या परीक्षा सुरु करण्यात आल्या. पहिल्या दोन परीक्षांच्या तुलनेमध्ये थर्ड ग्रेडची परीक्षा ही अवघड असे. थर्ड ग्रेडचा अभ्यासक्रम हा जे. जे. कलाशाळेमध्ये शिकविला जात असे. ही परीक्षा पास झाल्या नंतरच पेंटिंगच्या अभ्यासक्रमाला प्रवेश मिळत असे. त्याचप्रमाणे माध्यमिक शाळेवर चित्रकला शिक्षकाची नोकरी करण्यासाठी थर्ड ग्रेड परीक्षा पास होणे आवश्यक असे. या तीन ग्रेड परीक्षा आज एलिमेंट्री ड्रॉईंग ग्रेड परीक्षा व इंटरमिजिएट ड्रॉईंग ग्रेड परीक्षा या नावाने आजही सुरु आहेत. शालेय स्तरावर घेतल्या जाणाऱ्या या परीक्षा असून सातवीचे विद्यार्थी एलिमेंटरीला प्रविष्ट होतात ती परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर आठवीच्या वर्गामध्ये इंटरमिजिएट परीक्षेसाठी विद्यार्थी प्रविष्ट होतात. सर जे. जे. स्कुल ऑफ आर्टच्या १९५२–५३ च्या रिपोर्ट नुसार, एलिमेंटरी ड्रॉईंग ग्रेड परीक्षेसाठी २३४७६ इतके विद्यार्थी प्रविष्ट झाले होते. त्या पैकी १४१३४ इतके विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले, टक्केवारी ६०.१ टक्के होती. तर इंटरमिजिएट ड्रॉईंग ग्रेड परीक्षेसाठी १२२८५ इतके विद्यार्थी प्रविष्ट झाले होते त्या पैकी ८३५३ इतके विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले, टक्केवारी ६७.९ टक्के होती.

कला संचालनायच्या परीक्षा विभागाच्या अहवालानुसार, सन २०१७ मध्ये एलिमेंटरी ड्रॉईंग ग्रेडपरीक्षेसाठी ३,०५,२४१ इतके विद्यार्थी प्रविष्ट झाले होते. त्या पैकी २,७८,३६४ इतके विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले, टक्केवारी ९१.१९ टक्के होती. तर इंटरमिजिएट ड्रॉईंग ग्रेडपरीक्षेसाठी ३,५२,४१४ इतके विद्यार्थी प्रविष्ट झाले होते. त्या पैकी २,३०,५२२ इतके विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले, टक्केवारी ८४.९७ होती. सन २०२२ मध्ये एलिमेंटरी ड्रॉईंग ग्रेड परीक्षेसाठी ४,५९,९९५ इतके विद्यार्थी प्रविष्ट झाले होते. त्यापैकी ४,४१,४८५ इतके विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले, टक्केवारी ९५.९७ होती, तर इंटरमिजिएट ड्रॉईंग ग्रेड परीक्षेसाठी १,८०,४५८ इतके विद्यार्थी प्रविष्ट झाले होते. त्यापैकी १,७२,११७ इतके विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले, टक्केवारी ९५.३७ इतकी होती.

ग्रेड परीक्षेच्या अभ्यासक्रमामध्ये खालील विषयांचा अंतर्भाव आहे: एलिमेंटरी ड्रॉईंग ग्रेड परीक्षा – स्मरण चित्र मेमरी ड्रॉईंग, ऑब्जेक्ट ड्रॉईंग, डिझाईन, भूमिती अक्षरलेखन. **इंटरमिजिएट ड्रॉईंग ग्रेड परीक्षा** – स्मरण चित्र, मेमरी, स्टील लाईफ, डिझाईन, भूमिती अक्षर लेखन.

प्राथमिक स्तरावर विद्यार्थ्यांना आत्मप्रकटीकरण करता यावे, म्हणून प्रसंगचित्रे, कल्पनाचित्रे, स्मरणचित्रे, नक्षीकाम व सजावट यांसारखे विषय दुसऱ्या तिसऱ्या इयत्तांपासून अभ्यासक्रमात ठेवण्यात येतात. जलरंग, खडू, पेन्सिल, माती, प्लॅस्टिसिन, आरेख्यक मुद्रण, चिक्कणितचित्र इ. विविध माध्यमांचा उपयोग करण्यात येतो. वरच्या वर्गामध्ये निसर्गनिर्मित आणि मानवनिर्मित वस्तूंचे आकार, रंग, पोत, छायाप्रकाश व छटा यांचा अभ्यास करता येईल असे विषय–वस्तु चित्रे, निसर्गचित्रे, मुक्तहस्त चित्र, स्थिरचित्र इ. अंतर्भूत करण्यात येतात. अभिकल्प रचना या अंतिम उद्दिष्टानुसार नक्षीकाम, संयोजन चित्र, प्रसंगचित्रे हेही विषय अभ्यासावे लागतात. कलास्वाद क्षमता निर्माण होण्यासाठी कलेची मूलतत्त्वे, कलेचा इतिहास आणि रसग्रहण हे विषय या अभ्यासक्रमात शिकवीले जातात. या अभ्यासक्रमाची क्रमिक छापील पुस्तके नाहीत तर महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ पुणे यांचेकडून कलाशिक्षक हस्तपुस्तिका प्रकाशित केली जात असे त्यामध्ये दिलेल्या घटकांनुसार वरील विषयांना अनुसरून प्रत्येक कलाशिक्षक स्थानिय परिस्थिती, उपलब्ध साधन सामग्री, लोकजीवन, पर्यावरण, विविध ऋतू व त्याप्रमाणे साजरे केले जाणारे सण आणि उत्सव यांचा विचार करून प्रत्येक वर्गासाठी अभ्यासक्रम तयार करण्याचे स्वातंत्र्य कलाशिक्षकाला असते. १९७६ च्या अभ्यासमंडळामध्ये समिती सदस्य असलेल्या चित्रकार माधव सातवळेकर अभ्यास मंडळाचे समिती सदस्य असलेल्या समितीने इयत्ता ८ वी च्या वर्गासाठी कला हा अनिवार्य विषय असल्यामुळे त्यासाठी अध्ययन व अध्यापन या बाबत मार्गदर्शक ठरेल असे, 'कला (निर्मिती व इतिहास)–१९७६' हे पुस्तक निर्माण केले आहे. १९९४ मध्ये ६ वी च्या हस्तपुस्तिकेमध्ये म्हटले आहे, 'राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ अनुसार महाराष्ट्र राज्याचा 'प्राथमिक शिक्षण अभयसक्रम –१९८८' तयार करण्यात आला. कला हा विषय अभ्यासक्रमात पहिली पासून आठव्या इयत्तेपर्यंत अंतर्भूत करण्यात आला आहे. यामध्ये असे निर्देशित केले आहे की कला विषयासाठी पाठयपुस्तक निर्धारित केले नाही. महाराष्ट्रामधील बृहन्मुंबई महानगरपालिका ही एकमेव महानगरपालिका आहे ज्यांच्याकडे शिक्षण विभागामध्ये संगीत व कला अकादमी, कला विभाग आहे व तेथे प्राथमिक पासून माध्यमिक पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना कला विषय शिकविण्यासाठी प्रशिक्षित कलाशिक्षक आहेत.

कोणत्याही शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांइतकीच शिक्षकाची भूमिका खूप महत्वाची आहे. शिक्षक हा नुसता हुशार व अभ्यासू असून चालणार नाही तर विद्यार्थ्याला समजून घेऊन त्याला समजेल अशा पद्धतीने त्याला अध्यापन करावे लागते, प्रत्येक विद्यार्थ्यांगणिक वेगळी अध्यापन पद्धती वापरून अध्यापन करणे हे शिक्षकाची खरी कसोटी असते व त्यासाठी प्रशिक्षित शिक्षक असणे आवश्यक आहे व असे प्रशिक्षण घेतलेले कलाशिक्षक महाराष्ट्रातील राज्यमंडळाच्या शाळांमध्ये अध्यापन करतात त्यामुळे चित्रकला हा विषय प्रभावीपणे विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचतो आहे. महाराष्ट्र राज्यमंडळाच्या १० वीच्या विद्यार्थ्यांची कलचाचणी २०१७ मध्ये घेण्यात आली. त्यामध्ये सर्वात जास्त विद्यार्थ्यांचा कल हा ललित कला या विषयाकडे होता तर २०१८ व २०२० मध्ये तो द्वितीय क्रमांकावर होता. महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण

मंडळाने प्रसिद्ध केलेल्या आकडेवारीतून वरील माहिती समोर आली आहे.

मागील काही वर्षांमध्ये माध्यमिक शाळेवर चित्रकला शिक्षकांची अनेक पदे रिक्त आहेत तसेच अनेक शाळांमध्ये डी. एड. शिक्षक कला हा विषय शिकवित आहेत. कला विषयाचे पुरेसे ज्ञान नसलेल्या शिक्षकांच्या मार्फत कला हा विषय शिकवीत असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना कला विषयाचे पुरेसे ज्ञान हे शिक्षक देऊ शकत नाही. कोणतेही धोरण ठरवितांना आदर्शवादी विचार करण्यात येतो. परंतु तो विचार प्रत्यक्षामध्ये राबविण्यासाठी कुशल मनुष्यबळ व आवश्यक सोइ सुविधा उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. तसेच त्या सुविधा दीर्घकाळ सुरु राहिल्या तरच अपेक्षित परिणाम साध्य करता येतील. नवीन शैक्षणिक धोरण राबवितांना या अडचणी आपल्या सर्वांसमोर येणार आहेत, त्यामधून आपण कसे मार्ग काढतो हि आपल्या ज्ञानाची व कौशल्याची कसोटी आहे.

निष्कर्ष: महाराष्ट्र हे राज्य शालेय शिक्षण, व कलाशिक्षण यांच्याबाबतीत प्रगतिशील राज्य आहे. शालेय शिक्षणामध्ये चित्रकला विषयाचा अंतर्भाव करणारे महाराष्ट्र हे पहिले राज्य आहे. तसेच चित्रकला विषयासाठी त्या विषयातील शिक्षण घेतलेले प्रशिक्षित शिक्षकांची नेमणूक करणारे ते पहिले राज्य आहे. त्यामुळे साहजिकच या राज्यातून शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना चित्रकला विषयाचे सखोल ज्ञान मिळते. तसेच कलेच्या क्षेत्रामध्ये नावारूपाला आलेले जास्त चित्रकार, शिल्पकार वास्तुरचनाकार व संकल्पनाकार हे महाराष्ट्रामधून शिक्षण घेतलेले आहेत. आज नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये कलाविषयाला महत्वाचे स्थान दिले आहे. परंतु राज्यमंडळाच्या अभ्रासक्रमामध्ये इतर मंडळांच्या अभ्यासक्रमापेक्षा सुनियोजित पद्धतीने या विषयाचे अध्यापन फार पूर्वीपासून केले जात आहे. नवीन शैक्षणिक कला विषयाला महत्वाचे स्थान आहे परंतु त्याचे अपेक्षित परिणाम साध्य करण्यासाठी त्या विषयातील प्रशिक्षित अध्यापकांची पूर्णवेळ नियुक्ती केली तरच ते समाधानकारक अध्यापन करू शकतील व त्याद्वारे विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास होण्यास मदत होईल. शिक्षणामुळे त्याच्या बुद्धीचा विकास होऊन तो स्वतंत्रपणे विचार करु लागेल. त्याने घेतलेल्या ज्ञानाचा कौशल्याने उपयोग करून तो आजच्या काळामध्ये यशस्वीपणे जीवन जगू शकेल इतका आत्मविश्वास विद्यार्थ्यांमध्ये निश्चितच निर्माण होईल.

संदर्भ:

१. *पाटकर, रमेशचंद्र., 'मराठी नियतकालिकातील दृश्यकला विचार', पुणे, ज्योत्सना प्रकाशन, पुणे, २००९.*
२. *दीपक घारे, संपादक, 'कलामंदिरातील एकेचाळीस वर्षं', रावबहादूर महादेव विश्वनाथ धुरंधर, मॅजेस्टिक पब्लिसिन्ग हाऊस, गिरगाव मुंबई.*
३. *स्टोरी ऑफ हंड्रेड इयर्स, सर जे. जे. स्कुल ऑफ आर्ट, मुंबई.*
४. *धोंड, प्रल्हाद अनंत, रापण, मुंबई, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, १९७९.*
५. *तर्कतीर्थ लक्ष्मण शात्री जोशी, संपा, 'मराठी विश्व कोष', महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ.*
६. *Bahulkar Suhas and Ghare Deepak, (editor), Encyclopedia Visual Art of Maharashtra Artist of the Bombay School and Art Institution, Pundol Art Gallery, Mubai, 2021.*
७. *दीपक घारे, सुहास बहुलकर, संपा., विवेक, 'आधुनिक महाराष्ट्राची जडणघडण, शिल्पकार चरित्र कोश', मुंबई, साप्ताहिक विवेक, हिंदुस्थान प्रकाशन, २०१३.*

घटस्फोट : वर्तमानकाळातील एक महत्वाची सामाजिक समस्या

डॉ. राजेंद्र यादवराव बारसागडे, *समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, एफ. ई. एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर. मो. ९६६५४९३८२८*

सारांश: *कुटुंबसंस्था ही एक सार्वभौम सामाजिक संस्था आहे. समाजाचे अस्तित्व व सातत्य टिकविण्यात कुटुंबाची भूमिका महत्वाची आहे. मानवी समाजव्यवस्थेत कुटुंबसंस्थेला एक आदर्श सामाजिक संस्था मानले जाते तसेच भारतीय समाजात विवाहाला पवित्र संस्कार मानले जाते. विवाहविधीच्या माध्यमातुन कुटुंबाची निर्मिती होते. दोन भिन्न लिंगीय व्यक्ती विवाह विधीच्या माध्यमातून एकत्रित येतात त्यांना समाजात पती–पत्नी म्हणून ओळखले जाते. पुरातन काळात समाजात पती पत्नीचे संबध हे सात जन्माचे मानले जात होते परंतु बदलते सामाजिक मूल्य, नवनवीन कायदे, पाश्चिमात्य संस्कृतिचा प्रभाव, शिक्षण, नोकरी यामुळे पती–पत्नी मध्ये आलेला इगो, व्यक्तीवादी प्रवृती, या सर्व घटकांचा परिणाम कौटुंबिक जीवनावर होत आहे.कुटुंबात क्षुल्लक कारणाने पतीपत्नी एकमेकांपासून विभक्त होत आहेत. समाजात विवाहसंस्थेला एक आदर्श सामाजिक संस्था मानले जात असले तरी आज विविध कारणाने काही कुटुंबात पतीपत्नीत आज एकोपा राहीलेला नाही. कुटुंबात पतीपत्नीत कलह निर्माण होत आहे याचा परिणाम कुटुंबावर होत असल्याने आज कुटुंबाचे विघटन होत आहे. २१व्या शतकात घटस्फोटाचे प्रमाण मोठया प्रमाणात वाढत असल्याने घटस्फोट ही एक आज सामाजिक समस्या ठरली आहे.*

मुख्यशब्द: *कुटुंबसंस्था, विवाहसंस्था, कुटुंब विघटन, नवनवीन कायदे, बदलते सामाजिक मूल्य, पाश्चिमात्य संस्कृतिचा प्रभाव.*

प्रस्तावना: मानवी समाज जीवनाचा मुळ आधार व पाया या दृष्टिकोनातून कुटुंबसस्थेचा विचार केला जातो. कुटुंबातंर्गत दोन भिन्न लिंगीय व्यक्तीचा समावेश केला जातो. दोन भिन्न लिंगीय व्यक्ती विवाह विधीच्या माध्यमातुन एकत्रित येवून कुटुंबाची निर्मिती करतात. कुटुंबसंस्थेच्या माध्यमातुन प्रजोत्पादन, सामाजिकरण, मुलांचे पालन पोषण, शैक्षणिक कार्य, मनोरंजनात्मक कार्य, आर्थिक कार्य, सांस्कृतिक कार्य, धार्मिक कार्य, नियंत्रणात्मक कार्य पार पाडले जाते. कुटुंबसंस्था भारतीय समाजातील आदिवासी समुदाय, ग्रामीण समुदाय, शहरीसमुदाय अशा प्रत्येक मानवी समुदायात कुंटुबाची भूमिका महत्वपूर्ण असते. विश्वात कुटूंब आणि विवाहसंस्थेचे महत्व अग्रगण्य आहे. विवाह आणि कुटुंबाचे स्वरूप सार्वत्रिक आहे. कुटुंबाला संस्काररूपी धडे देणारे केन्द्र व मानवी जीवनाची आद्य पाठशाला व समाजरूपी इमारतीचा पाया मानले जाते. विवाहाच्या माध्यमातून कुटुंबाची निर्मिती होते. भारतीय समाजात विवाहाला पवित्र संस्कार मानण्यात येते. पती, पत्नी हे सात जन्माचे सोबती मानले जाते व हे संबंध कदापी नष्ट होत नाही असे बोलले जाते. आधुनिक समाजात औद्योगिकरण, नागरीकरण, नोकरी व्यवसाय, शिक्षणाचा प्रसार, नवनवीन कायदे, पाश्चिमात्य संस्कृतिचा प्रभाव, बदलते सामाजिक मूल्य, कुटुंबाच्या कार्यातील या घटकामुळे झालेल्या बदलाचा परिणाम समाजातील आदर्श समजल्या जाणाऱ्या कुटुंब आणि विवाहसंस्थेवर पडत असल्याचे चित्र आज दिसुन येते. दोन भिन्न लिंगीय व्यक्ती विवाह विधीच्या माध्यमातून एकत्रित येतात. समाजात त्यांना पती पत्नी म्हणुन ओळखल्या जाते. पतीपत्नीची भूमिका कुटुंबात वठवितांना त्यांना अनेक गरजाची पुर्तता करीत संसाराचा गाडा चालवावा लागत असतो. कुटुंबात पती पत्नीची भूमिका वठविताना अनेकदा तडजोड करावी लागत असते. पूर्वी भारतीय समाजात स्त्रियांचे कार्य मर्यादित होते. आधुनिक समाजात स्त्रीशिक्षणाला चालना मिळाल्याने स्त्रिाया आज पुरूषांच्या बरोबरीने विविध क्षेत्रात कार्य करू लागल्या आहेत. स्त्रीयांना विविध बाबतीत कायद्याने स्वातंत्र्य मिळालेले आहे. स्त्रीया आपल्या प्रश्नां बाबत स्वत: आवाज उठवित आहे. आपले प्रश्न स्वत: सोडवित आहेत. कुटुंबात जोडीदाराकडून मानसिक व शारेरिक त्रास दिला जात असेल, किवा कुटुंबात काही कारणास्तव दोघांमध्ये पटत नसल्याने त्यातून पती पत्नीत एकमेकांविषयी आत्मीयता राहत नसल्याने परस्परांपासुन वेगळे होण्याकरीता शेवटचे टोक म्हणजे काडीमोड घेत आहे. कोरोणा काळात सर्वाधीक महाराष्ट राज्यात नाशिक आणि पुणे जिल्हयात घटस्फोटाचे प्रमाणाची आकडेवारी इतर जिल्हयाच्या मानाने आधिक वाढलेली आहे व इतर जिल्हयात सुद्धा घटस्फोट कमी अधिक प्रमाणान घेतले जात आहे करिता घटस्फोट ही एक वर्तमान समाजातील सामाजिक समस्या आज ठरली आहे. भारतात घटस्फोटासंबधी पहिला मॅरेज पारशी ॲक्ट १८६५ नतंर १८६९, ख्रिश्नाकरिता इडियन डीव्होर्स १९३९, मुस्लीम ॲक्ट १९४७, त्यावेळच्या मुबंई प्रातांत सरकारने घटस्फोटाचा कायदा समंत केला व तो कायदा १९५४ पावेतो अस्तीत्वात हांता. १९५५ चा हिंदु विवाहविषयक कायद्यानुसार जोडीदाराला एकमेकांसोबत जीवन जगण्यात कठीणता जाणवत असेल तर परस्परांपासुन वेगळे होण्याकरीता घटस्फोट घेता येतो. १९५५ चा हिंदु विवाह विवाहविषयक कायदा हिंदु, बौद्ध, जैन, शिख या धर्मातील लोकांना लागू करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाचा उद्देश: १. घटस्फोट समस्येच्या कारणाचा व परिणामाचा अध्ययन करणे. २. घटस्फोट स्मस्या वरील उपाय सुचविणे.

गृहितकृत्य: आधुनिक समाजात घटस्फोटास बदलते विचारसरणी कारणीभूत आहे. घटस्फोटाचा कुटुंबावर परिणाम पडत आहे. घटस्फोट घेण्यापुर्वी समुपदेशनाचा उपयोग केला जाऊ शकतो.

संशोधन पद्धती: संदर्भ पुस्तके, वर्तमानपत्रे, सोशल मिडीया या दुय्यम स्त्रोतांच्या माध्यमातून माहिती संकलन करणे.

घटस्फोटा चा अर्थ: घटस्फोट म्हणजे पती, पत्नीच्या वैवाहिक संबधाची समाप्ती होय किंवा जेव्हा विवाहीत स्त्री–पुरूष म्हणजेच पती पत्नी याना परस्परांपासुन जीवन व्यतीत करण्याकरीता कठीणता जाणवते तेव्हा कायद्याच्या मदतीने एकमेकांपासुन विभक्त होतात तेव्हा त्या अवस्थेला घटस्फोट असे म्हणतात. एकंदरीत घटस्फोट पती पत्नीच्या कुटुंब विघटनाची अंतिम पायरी होय.

घटस्फोटाच्या आवश्यक अटी: १. दुसरा पक्ष हा परस्त्री किवा परपुरूषांसोबत अनैतिक संबध प्रस्थापीत करीत असल्यास घटस्फोट घेता येते. २. दोघांपैकी एकाने धर्मांतर केले असल्यास घटस्फोट घेता येते. ३. पती बलात्कार, गुदामैथुन किवा मुखमैथुनाची सक्ती करीत असल्यास पत्नीस घटस्फोट घेता येते. ४. अर्ज दाखल करण्यापुर्वी दुसरा पक्ष वेडा असल्यास घटस्फोट घेता येते. ५. दोघांपैकी एक सन्यास घेतला असल्यास कायद्याच्या माध्यमातुन घटस्फोट घेता येते. ६. दोघांपैकी एक गुप्तरोगाने पीडीत असल्यास घटस्फोट घेता येते. ७. दुसरा पक्ष सात वर्षापासून जीवंत नाही अशी माहिती असल्यास घटस्फोट घेता येते. ८. प्रथम पत्नी जीवंत असतांना बिना सहमतीने दुसरा विवाह केल्यास व कोर्टाने आदेश दिल्यानतंर दोनवर्ष किवा त्यापेक्षा अधिककाळ दुसऱ्या पक्षाने आदेशाचे पालन केले नसल्यास घटस्फोट घेता येते.

घटस्फोटाची कारणे: १. जेव्हा पती–पत्नी विवाहविधीच्या माध्यमातुन एकत्रित येतात व काही दिवसांनी कौटुबिंक जीवन जगतांना व कुटुंब चालवितांना अनेकदा अडचणी येतात व यातुनच पतीपत्नी या दोघांमध्ये वाद निर्माण होतो आणि वाद एवढा विकोपाला जातो की परस्परांसोबत पतीपत्नी म्हणून जीवन व्यतीत करणे व राहणे नकासे वाटते. शेवटी परस्परांपासून विभक्त होण्याकरीता घटस्फोटाचा मार्ग पत्करतात व शेवटी घटस्फोट घेत असतात.

२. कुटूंबाचा विचार करता पतीपत्नी कुटुंबाचे दोन चाक मानले जातात. पतीपत्नीच्या स्वभावात भिन्नता असेल किवा स्वभाव न जुळणारे असेल व लहान सहान कारणावरून वाद केले जात असेल तर या वादाचा परीणाम शेवटी घटस्फोटामध्ये होतो.

३. मानवाच्या मुलभुत गरजा पुर्ण होण्याकरीता कुटुंबातील कर्त्या व्यक्तीची भुमिका महत्वाची असते परंतु कुटूंबातील कर्ता व्यक्ती आळशी असेल, कामचुकार असेल, बेरोजगार असेल अशा स्थितीत कुटुंब चालविणे कठीण जाते. कुटुंबातील सभासदांना उपासमारीचा सामना करावा लागते व यातुनच पतीपत्नी मध्ये अनेकदा वाद निर्माण होते व यातुनच एक प्रकारे दोघांपैकी एक जण घटस्फोट घेण्याचे पाऊल उचलतो व शेवटी परस्परांपासुन घटस्फोट घेतात.

४. पुर्वी भारतीय समाजात संयुक्त कुटुंब प्रणाली अस्तित्वात होती. संयुक्त कुटुंबात सभासद संख्या अधिक असायची, कुटुंबावर वृद्ध व्यक्तीचे पुर्ण नियंत्रण असायचे त्यामुळे संयुक्त कुटुंबात घटस्फोटाचा प्रश्न निर्माण होत नव्हता. वर्तमान समाजात विभक्त कुटूंबप्रणाली असल्याने या कुटुंबपद्धतीत वडीलधारी व्यक्तीचा अभाव व कुटुंबावर कोणाचे नियंत्रण नसल्याने पतीपत्नीत झालेला वाद हा अंतिम टोकाला जात असल्याने व कोणीही कोणाला मानत नसल्याने व प्रत्येका मध्ये अंहकार भावना निर्माण होऊ लागल्याने कुटुंबसंस्थेत क्षुल्लक कारणाने पतीपत्नी परस्परांपासुन घटस्फोट घेतात.

५. २१ वे शतक आधुनिक शतक मानले जाते. या शतकात पती–पत्नी दोघेही शिक्षित व अर्थार्जन करणारे असल्याने त्यांच्यात अहंकारवृती निर्माण होत आहे व या कारणामूळेदेखील आज पती–पत्नी परस्परापासून काडीमोड घेत आहे.

६. कोरोणा काळात देशात टाळेबंदी करण्यात आली तेव्हा अनेकांचे पगारकपात करण्यात आले व अनेकाच्या नोकऱ्या गेल्या व उद्योगधंदे बंद झाले त्यामुळे आर्थिक अडचण निर्माण झाली त्यामुळे कर्त्या व्यक्तीला आलेल्या नैराश्यामुळे कौटुंबिक कलह निर्माण झाले त्याचाच परिणाम पती–पत्नीच्या वैवाहीक जीवनावर झाला व घटस्फोटाची परिस्थीती निर्माण झाली.

७. कोरोणाकाळातील फावल्या वेळात मित्र मैत्रिणीं मध्ये घनिष्टता वाढत गेल्याने अधिकाधिक वेळ मोबाईलवर चॅटिंग करणे, गप्पा मारणे या कारणावरून पती–पत्नी मधील वाद विकोपाला गेल्याने घटस्फोट झाले.

८. कोराणाकाळात घरकाम करणाऱ्या मोलकरीण बंद झाल्यामुळे घरातील कामे करण्यावरून देखील सातत्याने पती–पत्नी मध्ये वाद निर्माण होऊ लागले. विशेषत: नवविवाहीत जोडप्यामध्ये घटस्फोट घडून आले. नवविवाहीत जोडप्यांमध्ये हा प्रकार अधिक प्रमाणात दिसुन आला.

९. सुशिक्षीत जोडप्यांमध्ये परस्परांचे विचार, राहणीमान, सवयी न जुळल्यामुळे परस्परांच्या संमतीने घटस्फोट घेण्याचे प्रमाण देखिल अधिक वाढत आहे.

१०. पती–पत्नीच्या नात्यात प्रामाणिकपणा नसणे वा अफेअर उघडकीस येणे यामुळे आत्मसन्मान दुखावल्या जातो म्हणून पती किंवा पत्नीचे विवाहबाहय संबंध घटस्फोट निर्माण होण्यास कारणीभुत ठरत आहे.

११. कुटुंबात स्त्रीला मारहान व कर्त्याव्यक्तीची व्यसनाधिनता घटस्फोटास कारण ठरत आहे.

१२. अनेकदा कुटुंबात पुरूषांचा दोष नसतांनादेखील काही स्त्रीया कायद्याचा गैरवापर हे देखील कारण घटस्फोटास कारणीभुत मानले जाते.

१३. आई वडीलांनी मुला मुलींच्या समंतीशिवाय केलेला विवाह जास्त काळ टिकत नाही कारण ते नाते जबरदस्तीने जोडलेले असते त्यामुळे त्यांच्यात दुरावा निर्माण होवून घटसफोट होत असते.

१४. सुखी वैवाहिक जिवनात लैगिंक समाधानाचा खूप मोठा वाटा असतो जर लैगिंक संबंध असमाधानकारक असेल तर पती पत्नीचे नाते टिकु शकत नाही शेवटी घटस्फोट या मार्गाचा अवलंब करतात.

१५. प्रेम विवाह काही कुटुंबात प्रेम विवाहाचा स्वीकार केला जात नाही आणि मुलीच्या किंवा मुलाच्या कुटुंबातील व्यक्तिंच्या अति हस्तक्षेपामुळेही घटस्फोट घडवून आणला जातो.

घटस्फोटाचे दुष्परिणाम:

१. विवाहाच्या माध्यमातुन स्त्री–पुरूष पती–पत्नी म्हणून एकत्रित येत असतात. सुरूवातीचा काहीकाळ आनंदाने संसार केल्या नतंर वैचारिक मतभेद निर्माण होवून शेवटी परस्परांपासुन काडीमोड घेतात. त्यामुळे कुटुंबाचे विघटन होते.

२. घटस्फोटामुळे कुटुंबाचे विघटन होते त्याचा प्रभाव मुलांवर पडत असतो. मुले आई किंवा वडीलांपासून पोरके होतात. मुलावरील नियंत्रणाचे प्रमाण कमी होते व मुले समाजबाहय वर्तन करण्यास प्रवृत होत असतात व गुन्हेगारीकडे वळत असतात.

३. पती–पत्नी घटस्फोटामुळे एकमेकांपासुन कायमचे दुरावत असल्याने त्यांच्या वाटयाला एकाकीपणा व निराशा येते. त्यांच्या मनावर परिणाम पडत असतो. मन सतत विचारात गुतंलेले असतात, अनेक विचार त्याच्या मनात येत असते. आपण एकाकी जीवन का जगावे हा विचार त्याच्या मनात येते शेवटी याच विचार भावनेतुन स्वत:ला संपवितात.

४. विवाहाने भावी आयुष्याचा जोडीदार प्राप्त होते, परंतु घटस्फोटामुळे जोडीदार हा कायमचा दुरावत असल्याने त्याचा परिणाम व्यक्तिच्या लैंगिक गरजेवर पडत असतो. व्यक्ती लैगिंक गरजपुर्ण करण्याकरिता समाजबाहय मार्गाचा अवलंब करते व यातुनच व्यक्तीचे चारिञ्याचे हनन होत असते.

५. घटस्फोटामुळे व्यक्तीला एकाकी जीवन जगावे लागते, त्याचा परिणाम व्यक्तीच्या मनावर पडते व यातुन व्यक्तीच्या वाटयाला निराशा येते. व्यक्ती आपली निराशा दुर करण्याच्या भावनेतुन मद्यपानाच्या आहारी जाते व यातुनच व्यक्तीला नशेची सवय लागते व शेवटी व्यक्ती व्यसनाधिन बनत असते.

६. घटस्फोटामुळे जेव्हा पती–पत्नी परस्परा पासुन विभक्त होत असतात त्याचा परिणाम परिणाम स्त्रीच्या सामाजिक जीवनावर पडत असते. अनेकदा समाजात अपमानित जीवन जगावे लागते.

७. घटस्फोटामुळे विभक्त झालेल्या स्त्रीकडे मूलाची जबाबदारी येवून पडते त्यामुळे स्त्रीयांना अनेक प्रकारच्या संघर्षाला समोर जावे लागते.

८. मुलाची जबाबदारी वडीलांनी घेतल्यास वडील त्यांच्या संगोपनासाठी दुसरा विवाह करून अपत्य जन्मास घालतो त्यामुळे मुलांकडे दुर्लक्ष होऊन त्यांना सावत्रपणाची वागणुक दिली जाते.

९. स्त्री नोकरी करीत नसल्याने घटस्फोटामुळे स्त्री पुढे उदरनिर्वाहाचा प्रश्न निर्माण होतो.

१०. घटस्फोटीत स्त्रीचा पुनर्विवाह सहजा सहजी होत नाही तर विवाह जोडतांना अनेक अडचणी निर्माण होतात.

११. कायद्याने घटस्फोटीत स्त्री–पुरूषांना पोटगी चा अधिकार आहे पंरतू पोटगीने विभक्त होणाऱ्या स्त्री–पुरूषाचे सर्वच प्रश्न सुटत नाही.

१२. घटस्फोटीत कुटुंबातील मुलाचे नुकसान होते व मुले भरकटतात.

१३. घटस्फोटीत स्त्री पुरूषाना भविष्याबदद्ल चितां व भिती निर्माण होते व असुरक्षित वाटते आणि आत्मविश्वास कमी होतो.

१४. घटस्फोटीत स्त्री पुरूषांच्या मानसीक आणि शारिरिक अनारोग्याला सामोरे जावे लागते.

घटस्फोट समस्येवरील उपाय: १. घटस्फोट घेतल्याने पती पत्नीचे वैवाहिक जीवनातील सर्वच प्रश्न सुटतात असे नाही, करीता घटस्फोट घेण्यापुर्वी पती–पत्नी या दोघांनीही शांत डोके ठेवुन विचार करावा. २. पती–पत्नी मध्ये कलह निर्माण होत असेल अशा प्रसंगी घरातील जेष्ठ मंडळीने, मित्रांनी हस्तक्षेप करून पती पत्नी मधील असलेल्या वादाच्या कारणाचा शोध घेऊन त्या कारणावर उपाय सांगावे जेणेकरून पती पत्नी विभक्त होणार नाही. ३. घटस्फोट घेण्यापुर्वी पती–पत्नीने समुपदेशकांचा सल्ला घ्यावा. ४. पती–पत्नी यांना मार्गदर्शन करण्याकरीता इतर देशात विवाह तडजोड करण्याबाबत सामाजिक समित्या आहेत त्याचप्रमाणे आपल्या देशात जर विवाह तडजोड करणाऱ्या सामाजिक संस्था निर्माण केल्यास सामाजिक संस्था पती–पत्नीला विभक्त होण्यापासून परावृत्त करू शकेल. ५. पती–पत्नी परस्परांसोबत कसे वागावे याबाबत शिक्षण देणाऱ्या सामाजिक संस्था असायला पाहीजे जेणेकरून घटस्फोटाची वेळ येणार नाही. ६. नैतिक आणि मुल्य शिक्षणावर अधिक भर देऊन चारिञ्यवान स्त्री पुरूष घडवावे त्यामुळे विवाहबाहय संबंध ठेवले जाणार नाही यामुळे घटस्फोटाचे एक कारण नष्ट होईल. ७. समुपदेशन संस्थाची निर्मिती करावी. ८. कुटुंबसंस्था टिकविण्यासाठी पती–पत्नी मोबाईलवर अधिक वेळ न घालवता आपसात सुसवांद वाढविणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष: पुर्वी पती–पत्नी सात जन्माचे सोबती मानले जात होते. आज या विचारधारेत काळानूसार बदल झालेले आहे. आजचे युग आधुनिक तंत्रविज्ञानाचे युग मानले जाते. मोबाइल मुळे पतीपत्नीचा संवाद कमी होत आहे. पती–पत्नीच्या जीवनात यांत्रिकपणा आलेला आहे. जागतिकीकरणामुळे पाश्चात्य संस्कृतिचे अनुकरण केले जात आहे. पती–पत्नी किरकोळ कारणावरून विभक्त होण्याची टोकाची भुमका घेत आहेत. काही कुटुंबात पती–पत्नीत संशयीवृती अधिक वाढलेली आहे, यातुन त्याच्यांत दुरावा निर्माण होत आहे. फॅशनच्या नावाखाली स्वैराचार वाढलेला आहे. कायद्याचा गैरवापर केला जात आहे. नोकरी व्यवसायात अडकलेल्या काही स्त्रीयांना मुल व कौटुंबिक जबाबदारी नकोशी वाटत आहे. पती–पत्नीच्या विसंवाद वातावरणात मोबाईलचे अवास्तव महत्व यामुळे कुटुंबसंस्था ढासळत आहे आणि घटस्फोटाचे प्रमाण वाढत आहे. याचा समाजावर विपरित परिणाम घडून येत आहे. स्त्री–पुरूषांचे मानासिक संतुलन बिघडत आहे तसेच शारिरीक आरोग्यावरही विपरित परिणाम होत आहे. या सर्व समस्येवर मात करण्याकरीता समुपदेशन आणि सामोपचार हा एकमेव उपाय आहे.

संदर्भ

१. *https://mr.vikaspedia.in.Social-wel*
२. *https//www.tv9marathi.com 15Nov- 2022*
३. *महिला विशेष: फॅमिली कट्टा : maharashtranama.com 27 August 2021*
४. *कुटुंबसंस्था टिकविण्यासाठी संवाद समुपदेशन महत्वाचे : लोकसत्ता टिम दि. ३ मे २०२३*
५. *आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या: आगलावे प्रदिप, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या क–हाडे बी. एम., पिंपळापूरे अॅन्ड क. पब्लिशर्स, नागपूर.*

भारतातील अन्नसुरक्षिततेच्या विधेयकाचे विश्लेषण

डॉ. विजय आनंदराव दरवडे, *शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय, साकोली ता. साकोली जि. भंडारा*

सारांश: *अन्नसुरक्षितता हा प्रश्न ताबडतोब सुटेल असे नाही. पण भविष्यकाळातील लोकसंख्या वाढीचा विचार करून शेतीचे नियोजन करून अन्नधान्याचे उत्पादन वाढविणे गरजेचे आहे. ग्रामीण भागात वर्तमान काळात शेतीतील कामे करण्यासाठी मजूर उपलब्ध होत असून मजुरीचे दर मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. शेतकऱ्यांचा कर्ज वजा जाता त्यांच्या त्यांना त्यांच्या पिकापासून प्राप्त उत्पन्न अत्यंत कमी दिसून येते. सार्वजनिक वितरण व्यवस्था बळकट केली पाहिजे. अन्नसुरक्षा विधेयकाचा मुख्य लक्ष गरीब, स्त्रियां व मुलांवर असणार आहे. अन्नधान्याचा तुटवडा कमी झाला तर नागरिकांना अन्न सुरक्षा भत्ता मिळेल. नागरिकांचे अन्न व पोषणमूल्य सुरक्षणाच्या दृष्टीने राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा विधेयक हा एक ऐतिहासिक पुढाकार आहे. अन्नसुरक्षेसाठी सर्वप्रथम देशामध्ये अन्नधान्याचे पर्याप्त प्रमाणात उत्पादन असणे आवश्यक असते. त्याचबरोबर उपलब्ध अन्नधान्याचे वाजवी किंमतीत लोकांमध्ये वितरण करून त्यांची गरज पूर्ण करणे अभिप्रेत असते. सरकार महागाई, अन्नधान्याच्या वाढणाऱ्या किमती यावर उपाययोजना करीत आहे. पण पाहिजे तेवढे यश आलेले नाही. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा २०१३ आपल्या देशाच्या संसदेमध्ये १२ सप्टेंबर २०१३ ला अंमलात आला. या कायद्याचा महत्त्वाचा उद्देश म्हणजे एकूण लोकसंख्येच्या २/३ दिवस लोकांना सवलतीच्या दराने अन्नधान्य पुरवठा करणे होय. आज निसर्गाच्या लहरीपणामुळे शेतकरी आत्महत्या मोठ्या प्रमाणात वाढलेली दिसून येते. परिणामतः या सर्वांचा परिणाम म्हणून भविष्यात अन्न सुरक्षितता भारतातील गंभीर प्रश्न निर्माण झाल्याशिवाय राहणार नाही.*

बिज शब्द: *कुपोषण, अन्नसुरक्षा कायदा, धोरणे व तरतुदी, वित्तीय तरतूद.*

प्रस्तावना: जगभरातील ७५० कोटी लोकसंख्येची धान्याची गरज पूर्ण करण्याची क्षमता असलेल्या भारत देशातील जनताच कुपोषित असावी यासारखे दुर्दैव कोणतेच दिसत नाही. सन १९४७ पासून सर्वांसाठी अन्नधान्य सुरक्षा मिळविणे हे आपल्या देशाचे उद्दिष्ट आहे. सुपीक आणि विविधतेने नटलेली जमीन आपल्या देशाला लाभली आहे. परंतु तिचा पुरेपूर उपयोग न होणे हे देशातील सरकारची उदासींनता आहे. म्हणून अन्नसुरक्षा विधेयक धोरण अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. संपूर्ण देशाची गव्हाची गरज पंजाब, मध्यप्रदेश, हरियाणा, उत्तरप्रदेश तर तांदळाची गरज तामिळनाडू, पश्चिम बंगाल, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, केरळ पूर्ण करू शकतात. जगातील १३ टक्के तांदूळ एकट्या भारतात उत्पादित होतात. अन्नसुरक्षितेकरिता संतुलित आहार, पिण्याचे स्वच्छ पाणी, आरोग्यदायी परिसर, प्राथमिक आरोग्य सुविधा यांच्यापर्यंत पोहोचवण्याच्या शारीरिक, आर्थिक आणि सामाजिक मार्ग म्हणजे अन्नसुरक्षा होय. उद्योग आणि आर्थिक विकासदरात आपण प्रगती करीत असलो तरी कुपोषण दूर करण्यात मात्र आपली कामगिरी फारशी चांगली नाही. आपल्याला शिक्षण, माहिती आणि रोजगार क्षेत्रात कायदेशीर अधिकार संविधानाने बहाल केले आहे. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा २०१३ आपल्या देशाच्या संसदेमध्ये १२ सप्टेंबर २०१३ ला अंमलात आला. या कायद्याचा महत्त्वाचा उद्देश म्हणजे एकूण लोकसंख्येच्या २/३ दिवस लोकांना सवलतीच्या दराने अन्न पुरवठा करणे हा होता.

अन्नसुरक्षितते संदर्भात सरकारी धोरण व तरतुदी: या विधेयकात पुढील महत्त्वाच्या तरतुदी आहेत. – १. अन्नसुरक्षा कायद्यातील विशेष बाब म्हणजे हा कायदा लागू झाल्यावर दोन तीन दिवस लोकांना स्वस्त अन्न मिळेल याची तरतूद करणे. २. अन्नधान्याचे वाटप सार्वजनिक वितरण प्रणाली द्वारे करणे. ३. गहू प्रति किलो दोन रुपये व तांदूळ तीन रुपये दराने वाटप करणे. ४. दारिद्रय रेषेखालील प्रत्येक व्यक्तीला दर महिन्याला ०७ ते ३५ किलो अन्नध्यानाचा पुरवठा करणे. ५.देशातील ग्रामीण भागातील ७५ टक्के आणि शहरी भागातील ५० टक्के गरीब जनतेला स्वस्तात स्वस्त धान्य वाटप करून देणे. ६.अन्नसुरक्षा कायद्याच्या अंमलबजावणीनंतर अन्नधान्याची मागणी १.५ मेट्रिक टन वरून ६.१ मॅट्रिक टन होईल अशा प्रकारच्या प्रयत्न करणे. ७. या कायद्यानुसार लाभ प्राप्त कुटुंबाची विभागणी प्राथमिक कुटुंब त्याचप्रमाणे सामान्य कुटुंब या स्वरूपात करण्यात आली. ८. अन्नसुरक्षा विधेयकाची वित्तीय तरतूद मागील वित्तिय वर्षातील ६३ हजार करोड रुपयावरून ९५ हजार करोड रुपये पर्यंत होईल. ९. अन्नासोबतच फळे, भाजीपाला, दूध, अंडे, मांस इत्यादी प्रकारच्या अन्नाचा यात समावेश आहे.

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा विधेयकाचे महत्त्वाचे मुद्दे: अन्नसुरक्षा विधेयकाचा मुख्य लक्ष गरीब, स्त्रिया व मुलांवर असणार आहे. अन्नधान्याचा तुटवडा कमी झाला तर नागरिकांना अन्न सुरक्षा भत्ता मिळेल. नागरिकांचे अन्न व पोषणमूल्य सुरक्षणाच्या दृष्टीने राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा विधेयक हा एक ऐतिहासिक पुढाकार आहे. नागरिकांना परवडणाऱ्या किमतीमध्ये योग्य प्रमाणात अन्नधान्य मिळण्याचा हक्क या विधेयकाने प्राप्त करून दिलेला आहे. **निवड पद्धती**: संपूर्ण देश पातळीवर ७५ टक्के ग्रामीण व ५० टक्के शहरी लोकसंख्येचा अंतर्भाव केल्यानंतर राज्य पातळीवर नियोजन आयोग हा आकडा निश्चित करेल. पात्र कुटुंब निवडण्याचे काम राज्य केंद्रशासित प्रदेशाकडे सुपूर्त करण्यात आले. **व्यापक लोकसंख्येचा समावेश**: ७५ टक्के पर्यंत ग्रामीण व ५० टक्के पर्यंत शहरी लोकसंख्येला प्रति महा ५ किलो अन्नधान्य मिळेल. यात ३ रुपयांनी तांदूळ, २ रुपयांनी गहू व धान्य मिळतील. सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत यामुळे १.२ अब्ज लोकसंख्येच्या दोन तृतीयांश लोकांना अनुदानित अन्नधान्य मिळेल. **महिला व मुलांच्या पोषकतेवर अधिक भर**: महिला व मुलांना पोषकमूल्य पूर्ण अन्नधान्य मिळण्यावर विशेष लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. गर्भवती महिला व स्तनदा मातांना पोषक मूल्याधारित अन्नधान्य मिळविण्याचा अधिकार आहे. तसेच कमीत कमी ६००० रुपयांच्या बाळंतपण लाभ मिळाला पाहिजे. पोषक मूल्यांमध्ये नमूद केल्यानुसार ६ महिने ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलांना अन्नधान्य घरी नेण्याचा किंवा शिजलेले अन्न मिळवण्याचा अधिकार आहे. **अंतोदय कुटुंबांना लाभ**: अंत्योदय कुटुंब अन्न योजनेअंतर्गत गरीब कुटुंबांना नियमित ३५ किलो अन्नधान्य प्राप्त होईल. **राज्य अन्न आयोग**: कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी राज्य अन्न आयोग नेमण्यात येईल. अन्न आयोगात एक अध्यक्ष, पाच सदस्य आणि एक सदस्य सचिव यांचा समावेश असेल. आयोगात किमान दोन महिला सदस्य व अनुसूचित जाती जमाती प्रवर्गातील प्रत्येक एका सदस्यांचा समावेश यात केला जातो. लाभार्थ्यांच्या हक्काच्या उल्लंघानासंदर्भात चौकशी करणे व विधिमंडळासमोर वार्षिक अहवाल सादर करणे ही कामे आयोगावर सोपविण्यात येतील. **अन्नसुरक्षा भत्ता**: अन्नधान्याचा पुरवठा न झाल्यास अन्नसुरक्षा भत्ता लाभधारकांना देण्यासाठी केंद्र, राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांना निधी उपलब्ध करून देईल. **तक्रार निवारण यंत्रणा**: नियुक्त मुख्य

अधिकाऱ्यासह राज्य व जिल्हा पातळीवर तक्रार निवारण यंत्रणा कार्यान्वित आहे. नवीन तक्रार निवारण यंत्रणा स्थापन करण्याचा खर्च वाचविण्याची जर राज्य अन्न आयोग व जिल्हा तक्रार निवारण अधिकाऱ्यांची इच्छा असेल तर चालू यंत्रणेद्वारे आपले काम करू शकतात. **पारदर्शकता व जबाबदारीची सामाजिक लेखापरीक्षण व दक्षता समिती**: सार्वजनिक वितरण प्रणाली मध्ये कागदपत्रे नागरिकांसाठी जाहीर करण्याची तरतूद आहे. पारदर्शकता टिकवून ठेवण्यासाठी लेखापरीक्षण व दक्षता समितीची स्थापना करण्यात आली आहे.

भारत सरकारचे अन्न सुरक्षा बाबत अपयश: अन्नसुरक्षितेकरिता संतुलित आहार, पिण्याचे स्वच्छ पाणी, आरोग्यदायी परिसर, प्राथमिक आरोग्य सुविधा यांच्यापर्यंत पोहोचवण्याच्या शारीरिक, आर्थिक आणि सामाजिक मार्ग म्हणजे अन्नसुरक्षा होय, असे आपण म्हणतो परंतु त्या मध्ये अपयश येत असल्याचे दिसून येते. ते अपयश पुढीलप्रमाणे आहेत. – १. रेशन दुकानांमध्ये माल वेळेवर मिळत नसल्याने गरीब लोकांचे हाल होतात. २. त्याचप्रमाणे कार्डधारक हे श्रीमंतच लोक असल्याने खरा फायदा श्रीमंतानाच मिळतो. ३. साठवणुकीची व्यवस्था उपलब्ध नसल्याकारणाने अन्नधान्याचा साठा मोठ्या प्रमाणात वाया जातो. व खराब होतो. ४. अन्नधान्याचे उत्पादन मागणीनुसार पूर्ण करण्यास सरकार अपयशी होत आहे. ५. सार्वजनिक वितरण प्रणाली मार्फत अन्नधान्याचे वितरण होतांना होणारी धान्य गळती हा महत्त्वाचा गंभीर प्रश्न आहे. ६. या योजनेसाठी दरवर्षाला ६१ दशलक्ष टन धान्याची गरज असते. परंतु दुष्काळ व अतिवृष्टी सारख्या नैसर्गिक संकट आल्यास धान्य उत्पादनात घट होण्याची भीती आहे. ७. वितरण प्रणालीत भ्रष्टाचार मोठ्या प्रमाणात होत आहे. वजन व मापे या पासून ग्राहकाची पिळवणूक केली जाते. ८. अन्नसुरक्षा विधेयकाच्या लाभार्थ्यांची निवड कोणत्या निकषावर करण्यात येते हे स्पष्ट नाही. ९.विधेयकामध्ये लाभार्थ्यांची निवड राज्यांना सोपवलेली आहे. मात्र राज्याकडे बीपीएल किंवा अंत्योदय लोकसंख्येची शास्त्रीय स्वरूपाची माहिती उपलब्ध नाही. १०.या व्यवस्थेत भ्रष्टाचार, अकुशल कर्मचारी इत्यादी कारणामुळे गरीब लोकांपर्यंत अन्नधान्य पोहोचू शकत नाही. दिली जाणारी खाद्याने खराब दर्जाची असल्यामुळे पोषण गरज पूर्ण होऊ शकत नाही. ११. दारिद्र्य रेषेखालील असणाऱ्या लोकांच्या याद्यात घोळ दिसून येतो. बऱ्याचदा ही योजना ज्यांच्यासाठी आहे. त्यांचीच नावे त्यात नसतात. हा घोळ थांबवण्याचा शासन स्तरावरील प्रयत्न अपुरा आहे. अन्नसुरक्षा अंमलबजावणीसाठी येणारा खर्च अवाढव्य असल्यामुळे अर्थसंकल्पातील तूट वाढून महागाई वाढेल व चलनवाढीचा धोका निर्माण होऊ शकतो. १२. केवळ खाद्यान्न पुरवण्यावर भर देण्यापेक्षा लोकांची क्रयशक्ती वाढवण्यावर भर देणे आवश्यक होते. तसेच अन्नात योग्य पोषणाचा विचार करणे आवश्यक आहे. याकडे शासनाने दुर्लक्ष केले आहे.

अन्नसुरक्षेची गरज व आवश्यकता: भारताने कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्वीकारली असल्यामुळे लोकांच्या कल्याणासाठी सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे अन्नसुरक्षा हीच आहे. देशाला स्वावलंबी बनवणे हे पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून महत्त्वाची उद्दिष्ट असल्याचे दिसते. पंडित जवाहरलाल नेहरू पंतप्रधान असतांना म्हणाले होते की, भारताने अन्नधान्याच्या बाबतीत इतर देशावर अवलंबून असणे ही बाब लज्जास्पद आहे. तसेच ही धोकादायक सुद्धा आहे. कारण त्यामुळे इतर देशाकडून अनेक अटी लादल्या जाऊ शकतात. यामुळे भारत विकास करू शकणार नाही. भारताला जर विकसित करून घ्यायचं असेल तर हरितक्रांतीनंतर अन्नधान्याच्या बाबतीत इतर देशावर अवलंबून राहावे लागणार नाही. एवढी एकच बाब साध्य झाली असून अन्नसुरक्षाची दुसरी बाजू म्हणजे लोकांची कार्यक्षमतेबाबत अजूनही यश आलेले नाही. त्यामुळे अन्न सुरक्षेची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. अन्नसुरक्षेसाठी सर्वप्रथम देशामध्ये अन्नधान्याचे पर्याप्त प्रमाणात उत्पादन असणे आवश्यक असते. त्याचबरोबर उपलब्ध अन्नधान्याचे वाजवी किंमतीत लोकांमध्ये वितरण करून त्यांची गरज पूर्ण करणे अभिप्रेत असते. अशा तऱ्हेने अन्नसुरक्षिततेसाठी सार्वजनिक वितरण प्रणालीची कार्यक्षमता वाढविणे आवश्यक आहे. अन्नधान्याचे राखीव साठे उपलब्ध झाले पाहिजे आणि उपलब्ध करण्याची पोषण क्षमता ही महत्त्वाची असते.

भारत सरकारचे खाद्य सुरक्षा कार्यक्रम: भारतात वेगाने वाढणारी लोकसंख्या आणि कमी वेगाने वाढणारे अन्नधान्याचे उत्पादन अशी स्थिती पाहता राष्ट्रीय विकास परिषदेने मे २००७ मध्ये राष्ट्रीय खाद्य सुरक्षा मिशनकडे याची जबाबदारी सोपवलेली आहे. मिशनच्या प्रारंभी रिपोर्ट नुसार गव्हाचे बीज वितरणात राजस्थान ४० टक्के, बिहार १० पट वाढ झाली. राजस्थान २९ टक्के वाढ झाली. अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत राष्ट्रीय सुरक्षा मिशनचा एकूण खर्च ४८८२.५ कोटी रुपयांचा आहे. यामध्ये १२ राज्याचे ११३ जिल्हे तांदूळ नऊ राज्याचे १३८ जिल्हे गहू चौदा राज्याचे १६८ जिल्हे गाडीचे उत्पादन वाढवण्यासाठी निवडण्यात आली. या मिशनमध्ये सहभागी होणारे राज्य बिहार आसाम छत्तीसगड कर्नाटक हरियाणा गुजरात मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, पंजाब, ओडिसा, तामिळनाडू, उत्तर प्रदेश, पश्चिम बंगाल, झारखंड आणि राजस्थान अन्नसुरक्षा आणि सरकारी उपाययोजना वाढत्या लोकसंख्येला अन्नपुरवठा करणे हे सरकारचे कार्य आहे. लोकसंख्येत झालेली वाढ, खरेदी शक्ती मध्ये झालेली वाढ, मध्यमवर्गीयांच्या अन्नग्रहणाच्या सवयी मध्ये झालेले बदल, यामुळे अन्नधान्याच्या किमती वाढत आहेत. अन्न सुरक्षेच्या प्रश्न सोडवण्यासाठी सरकारने काय महत्त्वपूर्ण योजना जाहीर केल्या आहेत.

१. **महाराष्ट्रातील रोजगार हमी कायदा**: सरकार योग्य किंमतीला अन्नधान्याचा पुरवठा करण्यासाठी रोजगार हमी योजनेच्या माध्यमातून लोकांना रोजगार देते. त्यामुळे अन्नसुरक्षिततेचा प्रश्न सुटतो. महाराष्ट्र राज्यातील ही योजना सर्वत्र उल्लेखनीय आहे.

२. **मध्यान्न अन्न योजना**: अन्नसुरक्षा मध्ये लहान मुले अतिशय महत्त्वाची आहे. त्यांना योग्य कॅलरीज प्रोटीन प्रतिनियुक्त अन्न मिळणे महत्त्वाचे असते. त्याचबरोबर गरिबीमुळे शाळेतील गळती कमी होते. यावर उपाय म्हणून केंद्र सरकारने १ जानेवारी २००५ पासून प्राथमिक शाळेत जाणाऱ्या प्रत्येक मुला–मुलींना मध्यान अन्न योजना सुरू केली आहे.

३. **अन्नासाठी काम योजना कार्यक्रम**: मागास जिल्ह्याचा विकास व्हावा, तेथील उत्पादन समिती शक्तीचा वापर व्हावा, यासाठी अन्नासाठी काम योजना राबविण्यात येत आहे.

४. **शेतीची उत्पादकता वाढविणे**: अन्नसुरक्षा साठी अगदी महत्त्वाचा उपाय म्हणजे शेतीची उत्पादकता वाढविणे. पंजाब सारख्या राज्यात हरीत क्रांतीमुळे जरी उत्पादन वाढले असले. तरीही काही राज्य अजूनही अन्नधान्याच्या बाबतीत व उत्पादनात आयातीवर अवलंबून आहेत. शेतीच्या उत्पादकतेत वाढ करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक होणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर पाणीपुरवठा, सुधारित बियाणे यांचा वापर करून अन्नधान्याचे उत्पादन वाढवायला हवे. शेतीमध्ये अन्नधान्याची उत्पादन होत असतांना त्या शेत जमिनीच्या इतर कार्यासाठी वापर होत असेल तर अन्न टंचाई निर्माण होईल.

संदर्भ ग्रंथ:

१. भारत सरकारचे अन्नसुरक्षा विषयक धोरण १३ जून २०१३

२. अन्नसुरक्षा कायदा पाच जुलै पासून अमलात
३. कोळंबे रंजन, भारतीय अर्थव्यवस्था, भगीरथ प्रकाशन, पुणे
४. 'योजना', वर्ष ५१ अंक २ मे २००७ नवी दिल्ली
५. कृषी अर्थशास्त्र, देसाई, भालेराव, निराली प्रकाशन, पुणे.
६. 'योजना' मासिक, ऑक्टोबर, २०१०.
७. यादव साधना, 'खाद्य सुरक्षा बिल से खत्म होगा कुपोषण', कुरुक्षेत्र मासिक, मार्च, २०१२.

आदिवासी समाजातील विवाह पद्धती : एक अभ्यास

***डॉ. गावडे एस. एम.**, सद्गुरू गाडगे महाराज कॉलेज, कराड*

प्रस्तावना: विविधता हे एक भारतीय समाजाचे वैशिष्ट्य आहे. भारतीय समाजाची शहरी समाज, ग्रामीण समाज आणि आदिवासी समाज अशा तीन विभागात विभागणी केली जाते. ढोबळमानाने शहरी हा प्रगत, ग्रामीण हा मध्यम आणि आदिवासी हा या दोन्ही समाजाच्या तुलनेत मागास समाज म्हणून ओळखला जातो. परंतु या तिन्ही समाजाचा अभ्यास केला असता तिन्ही समाजात काही बाबीत साम्य तर काही भेद आढळून येतात. तिन्ही समाजाच्या संस्कृतीमध्ये भिन्नता असल्याचे दिसून येते. अलीकडे शहरी आणि ग्रामीण संस्कृतीमध्ये बऱ्याचअंशी साम्य निर्माण होत आहे. परंतु दोन्ही समाजापेक्षा आदिवासी समाजाची संस्कृती स्वतंत्र असल्याचे दिसून येते. याचा अर्थ आदिवासींच्या संस्कृतीमध्ये परिवर्तन होत नाही असे नाही. आदिवासींच्या स्वतंत्र प्रथा परंपरा आहेत. आजही बहुतांशी आदिवासी लोक प्रथा परंपरांचे काटेकोरपणे पालन करतात. आदिवासींचे कौटुंबिक, धार्मिक, वैवाहिक जीवन यामध्ये वेगळेपण असल्याचे दिसून येते. परंतु या सर्वच बाबींचा येथे अभ्यास करणे शक्य नसल्यामुळे केवळ त्यांच्या मधील विवाह पद्धतीचा थोडक्यात अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. विवाह संस्था ही मानवी समाजातील एक प्राथमिक प्राचीन सामाजिक संस्था आहे. विवाह हा जगातील प्रत्येक समाजाच्या संस्कृतीचा एक आवश्यक भाग आहे. मग तो समाज प्रगत असो वा अप्रगत त्यामुळे इतर समाजाप्रमाणे आदिवासी समाजातही विवाह बाबीला महत्त्व आहे. विवाहाद्वारे स्त्री–पुरुषांच्या लैंगिक संबंधांना मान्यता दिली जाते. विवाहाच्या माध्यमातून दोन स्त्री–पुरुषांनी एकत्र येऊन एकमेकांच्या मदतीने सामाजिक जबाबदाऱ्या पार पाडाव्यात हा ही उद्देश असतो. परंतु प्रगत आणि आदिवासी समाजाच्या विवाहाची तुलना केली असता बऱ्याच बाबीत फरक असल्याचे दिसून येते. एवढेच नाही तर आदिवासी समाजातील जमाती जमातीनुसार विवाहाचे प्रकार व विवाह पद्धती यामध्ये काही प्रमाणात फरक असल्याचे आढळून येते. प्रस्तुत शोधनिबंधात सर्वांचा सूक्ष्म अभ्यास न करता थोडक्यात प्रगत समाजातील विवाह पद्धती आणि आदिवासी समाजातील विवाह पद्धती व त्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन याचा अभ्यास केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे: १. आदिवासीमधील विवाहाचे स्वरूप अभ्यासणे. २. आदिवासी मधील जोडीदार निवडीचे प्रकार अभ्यासणे. ३. आदिवासी मधील वधूमूल्य प्रथा समजून घेणे. ४. आदिवासींचा विवाहाच्या माध्यमातून स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन अभ्यासणे.

गृहीतके: १. आदिवासींच्या विवाहाचे स्वरूप हे प्रगत समाजाच्या विवाहाच्या स्वरूपापेक्षा भिन्न आहे. २. आदिवासींमध्ये वधूमूल्य प्रथा ही व्यवहारी दृष्टिकोनातून आहे. ३. आदिवासींमध्ये प्रौढ विवाह पद्धती आढळून येते.

संशोधन पद्धती: सदर शोध निबंधाच्या लेखनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. पण त्याचबरोबर प्रगत व आदिवासी समाजातील विवाह पद्धतीचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. तथ्यसंकलनासाठी दुय्यम स्त्रोताचा वापर करण्यात आला आहे.

आदिवासीमधील विवाह पद्धती: आदिवासी समाजात सुद्धा प्रगत समाजाप्रमाणे विवाह संस्थेला महत्त्वाचे स्थान आहे. विवाहाच्या बाबत त्यांच्यामध्येही नियम असतात. परंतु आदिवासी विवाहाकडे धार्मिक किंवा संस्कार म्हणून न पाहता एक करार म्हणून पाहतात म्हणजेच जसा आपण एखाद्या वस्तूच्या खरेदी विक्री वेळी करार करतो व दोन्ही पक्षांना काही नियम व अटी घालतो. जर एखाद्या पक्षाने त्या नियमांचे उल्लंघन केल्यास सहजपणे तो करार मोडतो. तसेच आदिवासी लोक विवाह करीत असतांना ज्या उद्देशाने विवाह केला असतो तो उद्देश सफल झाला नाही किंवा पती–पत्नीने त्यापैकी एखाद्या नियमांचे उल्लंघन केले तर ते सहजपणे एकमेकांपासून काडीमोड घेतात. त्यांच्यामध्ये ही काडीमोडाची म्हणजेच घटस्फोटाची प्रथा सुलभ आहे.

प्रगत समाजामध्ये पूर्वी बालविवाहाचे प्रमाण जास्त होते. नंतर बालविवाह विषयक कायदे, जागृती व समाज सुशिक्षित होऊ लागल्यामुळे त्याचे प्रमाण कमी झाले असले तरी अजूनही अनेक ठिकाणी बालविवाह होत असल्याचे दिसून येते. परंतु बहुतांशी आदिवासींमध्ये मात्र पूर्वी पासूनच बालविवाहाची प्रथा नाही. त्यांच्यामध्ये मुलगा मुलगी वयात आल्यानंतर त्या दोघांच्या पसंतीनुसारच विवाह होतो. प्रगत समाजामध्ये विवाहपूर्व लैंगिक संबंध असणे हे गैर मानले जाते. विशेषता स्त्रियांच्या बाबतीत त्या अधिक गांभीर्याने घेतले जाते. परंतु आदिवासी समाजामध्ये या विषयाकडे तितक्या गांभीर्याने पाहिले जात नाही. जर समजा लग्नापूर्वी एखादी मुलगी गरोदर राहिली तर त्या मुलीला तिच्या पोटातील बाळ कोणाचे आहे? असे विचारले जाते व तिने सांगितलेल्या मुलाला तिच्याबरोबर विवाह करण्यास जमात पंचायत सांगते. परंतु ते शक्य नाही झाल्यास त्या मुलीचा दुसऱ्या मुलाबरोबर विवाह करून दिला जातो. हे मूल दुसऱ्या पुरुषाचे आहे म्हणून त्यांच्या कुटुंबामध्ये प्रगत समाजाप्रमाणे भांडण तंटा किंवा सतत संघर्ष वगैरे होत नाही. परंतु आदिवासी समाजामध्ये विवाहपूर्व लैंगिक संबंध असणे फारसे गैर मानत नसले तरी विवाहानंतर मात्र पती–पत्नीने एकमेकांशी प्रामाणिक राहावे अशी अपेक्षा असते. तसे नाही झाल्यास ते एकमेकांपासून काडीमोड घेतात. प्रगत समाजामध्ये फार पूर्वीपासून हुंडा प्रथा आहे. याबाबत १९६१ साली हुंडाबंदी कायदा होऊन देखील या कायद्याचे पालन न करता बहुतांश लोक हुंडा देत व घेत असल्याचे दिसून येते. या समाजामध्ये मुलीच्या आई–वडिलांकडून मुलाचे आई–वडील हुंडा घेतात. हा हुंडा घेत असतांना मुलाचे शिक्षण, नोकरी व इतर संपत्ती याचा विचार करून हुंड्याचे प्रमाण ठरविले जाते. यामध्ये कोणालाही गैर वाटत नाही परंतु या वाईट प्रथेमुळे अलीकडे गरीब मुलांचे व मुलींचे विवाह होत नाहीत. तसेच हुंड्यासाठी छळ, आत्महत्या यासारखे गंभीर प्रश्न निर्माण होत आहेत. परंतु याउलट आदिवासी समाजामध्ये पूर्वीपासून हुंडा प्रथा नसून वधूमूल्य प्रथा आहे. वधूमूल्य प्रथा म्हणजे मुलाच्या आई–बापाने मुलीच्या आई–बापाला काही रक्कम, वस्तुरूपाने मोबदला देणे. यामागील उद्देशही व्यवहारी असल्याचे दिसून येते. तो म्हणजे जेव्हा एक कमावती किंवा घरी आई बापाला कामात वेगळी मदत करणारी मोठी मुलगी विवाह होऊन नवऱ्याकडे जाते, तेव्हा मुलीच्या आई बापाचे नुकसान होते. ती

नुकसान भरपाई म्हणून त्यांच्यामध्ये वधूमूल्य प्रथा आहे. तसेच स्वत:ला प्रगत समजणाऱ्या समाजाने हुंडा पद्धतीचा अवलंब करतांना ज्या मुलीच्या आईबापांची आर्थिक परिस्थिती अतिशय हलाखीची आहे, त्यांच्या मुलींनी विवाह कसा करावा याबाबत विचार केला नसल्यामुळे अनेक मुलींचे विवाह होत नाहीत. अशा मुली किंवा त्यांचे आईबाप नैराश्यामध्ये अडकत आहेत तर काही अति नैराश्यामुळे आत्महत्या सारखे टोकाचे पाऊल उचलत आहेत. परंतु आदिवासींमध्ये मात्र ज्या मुलाला आर्थिक परिस्थितीमुळे वधू मूल्य देणे शक्य नाही अशा मुलाने विवाहपूर्वी भावी वधूच्या घरी जाऊन काही वर्षे (तीन ते पाच वर्ष) त्यांची सेवा करावी. त्यांनी सांगेल ती कामे करावीत. सेवा पूर्ण झाल्यानंतर विवाह करावा अशी प्रथा आहे किंवा एका कुटुंबातील विवाह इच्छुक बहिण भावाने दुसऱ्या कुटुंबातील विवाहइच्छुक बहिण भावाशी विवाह करावा अशी प्रथा आहे. या प्रथेला साटेलोटे किंवा विनिमय विवाह असे म्हणतात. जेणेकरून कोणालाही वधू मूल्य देण्याची आवश्यकता भासत नाही.

आदिवासी मधील विवाहाचे प्रकार: आदिवासीमध्ये विवाहातील सहभागी सदस्य संख्येनुसार एक विवाह आणि बहुविवाह असे दोन प्रकार पडतात.एक विवाह म्हणजे एका पुरुषाचा एका स्त्रीशी विवाह होय. पहिली पत्नी हयात असताना येथे दुसरा विवाह केला जात नाही. हा विवाह प्रकार आदिवासी प्रमाणे प्रगत समाजातही आढळून येतो. या विवाह प्रकाराला आदर्श विवाह प्रकार मानले जाते. तर बहुविवाह म्हणजे एका पुरुषांनी अनेक स्त्रियांशी किंवा एका स्त्रीने अनेक पुरुषांशी विवाह करणे होय. जेव्हा एक पुरुष अनेक स्त्रियांशी विवाह करतो त्याला बहुपती विवाह म्हणतात तर एक स्त्री अनेक पुरुषांशी जेंव्हा विवाह करते त्याला बहुपती विवाह असे म्हणतात. हे दोन्हीही प्रकार सर्वच आदिवासी जमातीत आढळत नाहीत तर काही विशिष्ट जमातीत आढळतात जगातील विविध आदिवासी जमातीत बहुपती विवाह पेक्षा बहुपत्नी विवाहाचे प्रमाण जास्त असल्याचे आढळते.

आदिवासीमधील जोडीदार निवडीच्या पद्धती: आदिवासी समाजामध्ये आपला विवाहाचा जोडीदार कसा निवडावा याबाबत दोन पद्धती प्रचलित असल्याचे दिसून येते. एक म्हणजे रूढी संप्रदायानुसार पद्धती व दोन रूढी संप्रदाया विरुद्ध पद्धती. रुढी संप्रदायानुसार पद्धतीमध्ये त्यांच्यामध्ये स्त्रियांना विशेष महत्त्व कारण ती आपल्या आई—वडिलांना आर्थिक क्रिया मदत करत असते अशा मुलीचा विवाह झाल्यास मुलीच्या आई—वडिलांचे आर्थिक नुकसान होते ते नुकसान भरपाई म्हणून त्यांच्यामध्ये वधू मूल्य करत आहे या नुकसानीची भरपाई यांना त्या स्वरूपात व्हावी म्हणून त्यांच्यामध्ये रूढी संप्रदायानुसार तीन विवाहाच्या पद्धती त्या म्हणजे क्रय विवाह, सेवा विवाह आणि विनिमय विवाह. वरील तीन प्रकार हे रूढी संप्रदायानुसार म्हणजेच समाजाच्या मान्यतेनुसार होतात. तर ज्या मुलांना ते तीनही प्रकारांनी वधु मिळविणे शक्य नसते ती मुले रुढी संप्रदायाविरुद्ध जाऊन आपला जोडीदार निवडतात असे आदिवासींमध्ये पाच प्रकार आढळतात. ते म्हणजे अपहरण विवाह (हा प्रकार कमी जास्त प्रमाणात सर्व समाजात आढळतो.) परीक्षा विवाह — परीक्षा विवाह प्रकारात जी मुलगी ज्या मुलाबरोबर विवाह करू इच्छिते तो मुलगा आपल्याला हवा तसा आहे का? म्हणजे शूर, पराक्रमी, धाडसी, सहनशील हे पाहण्यासाठी त्यांची काही परीक्षा घेते. या परीक्षेत तो यशस्वी झाला तर त्याच्याशी ती विवाह करते. हा विवाहप्रकार आदिवासींमध्ये भिल्ल, कोलाम, कोळी यासारख्या जमातीत आढळतो. प्रगत समाजामध्ये हा प्रकार आढळून येत नाही. तिसरा प्रकार म्हणजे सहपलायन विवाह — सहपलायन म्हणजे मुलगा व मुलगीचे एकमेकावर प्रेम असते. असे हे दोघे एकमेकांच्या सहमतीने परंतु कुटुंबीयांच्या विरुद्ध जाऊन विवाह करतात त्याला सहपलायन किंवा प्रगत समाजात प्रेम विवाह असे म्हणतात. चौथा प्रकार म्हणजे पारस्पारिक संमती विवाह — येथे दोन्ही मुलांचे एकमेकावर प्रेम असते आणि त्यांच्या कुटुंबीयांची संमती असते तर पाचवा प्रकार म्हणजे घरघुसी किंवा हट्टागमन विवाह. हा विवाह म्हणजे जसे एखाद्या मुलाचे एखाद्या मुलीवर एकतर्फी प्रेम असते आणि तो मुलगा त्या मुलीबरोबर जबरदस्तीने विवाह करतो त्याचप्रमाणे एखाद्या मुलीचे एखाद्या मुलावर एकतर्फी प्रेम असते अशी मुलगी डोक्यावर पाचावी नावाची दारू घेऊन त्या मुलाच्या घरी जबरदस्तीने घुसते व त्या घरच्यांनी कितीही विरोध केला मारझोड केली तरी तिथून ती हलत नाही अशावेळी नाइलाजाने त्या मुलीशी त्या मुलाचा विवाह लावून दिला जातो.अशी ही प्रथा फक्त काही आदिवासी जमातीतच आढळून येते.

वरीलप्रमाणे आदिवासीमधील काही विवाह प्रथा प्रगतांच्यादृष्टीने हास्यास्पद वाटत असल्या तरी त्यांच्या त्या जीवनाचा एक भाग असल्याचे दिसून येते. या सर्वच विवाह पद्धती सर्वच आदिवासी जमातीत आढळून येत नसल्या तरी विविध राज्यातील विविध आदिवासी जमातीमध्ये मात्र या विवाह पद्धती पूर्वीपासून चालत आल्या आहेत.

आदिवासीमधील घटस्फोट पद्धती: विवाह हा पती—पत्नी म्हणून आयुष्यभर एकमेकांच्या सोबत राहण्याच्या उद्देशानेच केला जातो. परंतु या व्यवहाराच्या माध्यमातून एकमेकाला सुख मिळणे ऐवजी दु:खच मिळत असेल, एकमेकांचे वर्तन किंवा स्वभाव दोन टोकाचे असतील तर नाईलाजाने हे दोघे पती—पत्नी एकमेकांपासून घटस्फोटाच्या माध्यमातून अलग होण्याचा निर्णय घेतात. अशी ही घटस्फोट पद्धती आज सर्वच समाजात अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. परंतु प्रगत समाजामध्ये घटस्फोट घेणे ही सुलभ प्रक्रिया नसून ती अगदी क्लिष्ट किंवा पैसा आणि मानसिक त्रास देणारी असल्यामुळे व घटस्फोटीत स्त्री—पुरुषांच्याकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन निकोप नसल्यामुळे सहजासहजी घटस्फोटाचा निर्णय घेतला जात नाही. परंतु याउलट आदिवासी समाजामध्ये घटस्फोटाची प्रक्रिया अतिशय सुलभ आहे. तसेच त्यांच्याकडे घटस्फोटीत व्यक्तिकडे वेगळ्या दृष्टीने पाहिले जात नाही. त्यामुळे त्यांच्यातील काही अपवाद वगळता सर्वच आदिवासी जमातीत घटस्फोटाची प्रथा आहे. जरी आदिवासींमध्ये घटस्फोट घेण्याची सुलभ प्रक्रिया असली तरी त्या त्या जमातीत घटस्फोट कोणत्या कारणासाठी घ्यावा, याचे नियम असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष: १. प्रगत समाज आणि आदिवासी समाज यांच्यामध्ये आढळणाऱ्या विवाहाच्या स्वरूपामध्ये भिन्नता आहे. २. प्रगत समाजातील हुंडा प्रथेपेक्षा आदिवासीमधील वधूमूल्य प्रथा ही व्यवहारी पातळीवर योग्य आहे. ३. प्रगत समाजामध्ये कायद्याचे राज्य असून तसेच आदिवासी समाजाच्या तुलनेत बालविवाहाच्या दुष्परिणामाबाबत जागृती असून देखील अजूनही बालविवाह होतात. तर आदिवासी समाजामध्ये मात्र पूर्वीपासून प्रौढ विवाह पद्धती अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ:

१. *आगलावे प्रदीप, आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपुर, ऑगस्ट, २००४.*

२. *कुलकर्णी शौनक, महाराष्ट्रातील आदिवासी, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २०११.*

३. *खोडेवाड देविदास, महाराष्ट्रातील आदिवासी समाज जीवन, विद्या बुक पब्लिशर्स औरंगपुरा, औरंगाबाद, २०११.*

नाडगोंडे गुरुनाथ, भारतीय आदिवासी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २०१८.

दुषित पाण्याचे शरीरावर होणारे दुष्परीणाम व उपाय योजनेविषयी ग्रामीण महिलांचा दृष्टीकोण

श्री. शैलेश जी. मेश्राम, *संशोधक विद्यार्थी, अहिल्याबाई होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर, मो. नं. ७०२०८४२४०१*
डॉ. श्रीमती मिना गायकवाड, *आचार्य पदवी संशोधन मार्गदर्शक, प्राचार्या वसुंधरा कला महाविद्यालय, सोलापूर*

गोषवारा : *हवा– पाणी व अन्न या माणसाच्या तीन गरजांपैकी पाणी ही खुप महत्त्वाची गरज आहे. आपल्याला पाणी स्वच्छ आणि शुद्ध मिळणे हे आरोग्याच्या दृष्टीने खुपच महत्वाचे आहे. प्रदूषीत पाण्यामुळे पोटाचे विकार आणि इतर बरेचसे रोग होतात. पाणी प्रदूषीत होण्याची अनेक कारणे आहेत आणि याला सर्वस्वी आपणच जबाबदार आहोत. यावर दृष्टीक्षेप टाकण्याकरीता, शहरातील गावात जावून संशोधन करण्याच्या दृष्टीने 'दुषित पाण्याचे शरीरावर होणारे दुष्परीणाम व उपाय योजनेविषयी ग्रामीण माहिलांचा दृष्टीकोण: एक अभ्यास' हा विषय निवडण्यात आला. त्यामध्ये संशोधनाची उद्दिष्टे, संशोधनाची गृहीतके, अध्ययनाचे क्षेत्र, विश्व, संशोधनाचा आराखडा, संशोधन पद्धती, नमुना निवड, माहिती संकलन स्रोत, निरीक्षण पद्धती, तथ्य संकलन इत्यादी माहिती संक्षिप्त स्वरूपात दिली आहे.*

मुख्य शब्द: *पर्यावरण, दुषित पाणी व त्याचे दुष्परीणाम.*

प्रस्तावना: आधुनिक भारतात स्वच्छतेचा अभाव ही समस्या गंभीर स्वरूप धारण करीत आहे त्यामध्ये पाणी स्वच्छता ही एक महत्वाची भूमीका आहे. आज अनेक मार्गाने पाणी प्रदुषित होत आहे. वेगवेगळया कारखान्यातले दुषीत पाणी ओढयावाटे नदीपात्रात सोडले जाते. गावातले, शहरातले सांडपाणी घाण नदीपात्रात सोडले जाते. या दोन्ही कारणामुळे मोठया प्रमाणात प्रदुषण वाढते. नदीनाल्यात जनावरे धुणे, औषधांची फवारणीचे पंप धुणे, वेगवेगळी रसायने पाण्यात सोडणे, कारखान्याद्वारे दुषीत पाणी पाण्यात सोडणे, केमिकलने माखलेले कपडे, वस्तु पाण्यात टाकणे, अशा कितीतरी गोष्टीमुळे पाणी गढूळ होते. पाण्यात मिसळल्या गेलेल्या रसायनात त्यामुळे बदल होत जातात आणि त्यातून जी नवीनच हानीकारक रसायने तयार होतात. त्यामुळे पाणी प्रदुषीत होते. पाणी म्हणजेच जीवन! म्हणूनच मानवी जीवनात स्वच्छ व शुद्ध पाण्याचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. जलजन्य आजार व त्याला प्रतिबंध करण्यासाठी पाणी गुणवत्तेबाबत माहिती करून घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. पाणी गुणवत्ता म्हणजे पाण्यातील भौतिक, जैविक व रासायनिक घटकांची तपासणी करून त्याची योग्यता पिण्यासाठी, शेतीसाठी व उद्योगधंद्यासाठी ठरविणे होय. पाणी गुणवत्ता व स्वच्छता यांचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. स्वच्छता असेल तेथे आरोग्य नांदेल, आरोग्य नांदेल तेथे भरभराट होईल, असे म्हणतात. आपल्याला स्वच्छ व निर्मळ दिसणारे पाणी शुद्ध व सुरक्षित असतेच असे नाही. स्वच्छ व निर्मळ दिसणाऱ्या पाण्यामध्ये मानवास हानिकारक ठरू शकणारे कोट्यावधी रोगजंतू असू शकतात. पिण्यासाठी व स्वयंपाकासाठी वापरावयाचे पाणी नियमितपणे निर्जुंतूक करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

संशोधनाचे महत्व: स्त्रियांनी पाण्याचा वापर कसा करावा तसेच पाणी हे कसे वाचविता येईल त्याच बरोबर अशुद्ध पाणी हे कसे स्वच्छ करून आपल्या परिवाराचे आरोग्य सुदृढ कसे ठेवता येईल या विषयीची समस्या जाणून घेण्यासाठी हे संशोधन महत्वपूर्ण ठरते पाण्यामुळे होणारे रोग, पाणी हे अतिशय गंभीर असल्यामुळे पाणी कसे वापरावे या विषयी जाणून घेवून त्यांच्या एकंदर समस्येविषयी महिती मिळते. या विषयाचे गांभिर्य लक्षात घेवून विविध उपाय योजना सुचविता येतील.

उद्दिष्टे: १) नागपुर जिल्हयातील शासनामार्फत पाणी स्वच्छता अभियानाचा परिणाम जाणून घेणे. २) पाणी स्वच्छता अभियानापूर्वी व अभियानानंतर ग्रामीण क्षेत्रामध्ये झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.

गृहितके: १) पाणी स्वच्छता अभियान विषयासंदर्भात शासकीय यंत्रणेव्दारा गावागावामधून उद्‌बोधन शिबीरे घेण्यात आली असल्यामुळे ग्रामीण जनतेमध्ये स्वच्छतेविषयी जनजागृती झाली आहे. २) पाणी स्वच्छता अभियानांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या उपक्रमामध्ये ग्रामीण जनतेचा सहभाग वाढला असुन उपक्रमाची अंमलबजावणी करतांना गावकऱ्यांचे सहकार्य मिळत आहे.

क्षेत्र व विश्व: नागपुर ग्रामीण स्थित सालई, वडद, व फुकेश्वर येथील ग्रामीण भाग.

सोयीस्कर नमुना: या नमुना निवड पद्धतीमध्ये संशोधनकर्ता आपल्या सोयीनुसार नमुन्याची निवड करतो. संशोधनकर्त्याला नमुन्यासाठी किती एककाची आवश्यकता आहे हे लक्षात घेऊन नमुन्याची संख्या २० निश्चित केली गेली आणि यासाठी सोयीस्कर नमुना निवड करण्यात आली.

पाणी दुषित होण्याची कारणे: नदी, नाले, ओढे, झरे, तळे, बंधारे यांचे पाणी खालील प्रकारे अशुद्ध होते. पात्रात किंवा काठावर शौचास बसल्याने, आंघोळ केल्याने, पोहल्याने, कपडे धुतल्याने, गुरे–जनावरे धुतल्याने, वाहन–गाडी धुतल्याने, कारखान्यातील टाकाऊ, रासायनिक द्रव्ये नदीत सोडल्याने, गावातील सांडपाणी, मलमूत्र व गटारातील पाणी नदीत सोडल्याने, मानव, पशु, पक्षी यांचे मृतदेह पाण्यात सोडल्याने, धार्मिक विधीत मूर्ती विसर्जन, पूजेचे साहित्य, फुले (निर्माल्य) नदीत टाकल्याने, नदीच्या किंवा कॅनालच्या काठावर वस्ती किंवा जनावरांचे गोठे असल्यास अशुद्ध होते.

कूपनलिकेचे पाणी दुषित होण्याची कारणे: भोवतालच्या परिसरात १०० फुटांच्या आत खत खड्डा, शौचालय, सांडपाणी साचलेले असल्यास, हातपंपाभोवती योग्य असा सिमेंटचा ओटा नसणे किंवा तो फुटलेला असल्याने, हातपंपाच्या जवळ तसेच ओट्यावर कपडे किंवा भांडी धुतल्याने, कूपनलिका ही नाल्यात, ओढ्यात, पात्रामध्ये किंवा काठावर खोल खड्ड्यात असल्याने, हातपंपाचा पाया ढिला किंवा खिळखिळा झाल्यास, कूपनलिकेची व्यवस्थित देखभाल न केल्याने, कूपनलिकेचे बांधकाम सदोष असल्याने पाणी दूषित होते.

नळ योजना पाणी दुषित होण्याची कारणे: व्हॉल्व्ह गळती, पाईपलाईन गळती, सदोष पाईपलाईनमध्ये आजूबाजीची घाण पाणी, गटारातील मैलामिश्रित पाणी पाईपलाईनमध्ये झिरपणे, नळाला तोट्या

नसणे, पाईपलाईन गटारातून, नाल्यातून, खताच्या खड्ड्यामधून, संडासाजवळून, गटाराच्या मोरीमधून गेल्याने, नळाजवळ खड्डा केल्याने त्यात घाण पाणी साचते व पाईपलाईनमध्ये कमी दाब निर्माण झाल्यावर घाण पाणी पाईपमध्ये जाते व त्यामुळे संपूर्ण नळ पाणीपुरवठा दूषित होतो, नळ योजनेची पाण्याची टाकी नियमित स्वच्छ न केल्याने, पाण्याच्या टाकीला झाकण नसल्याने पालापाचोळा, पक्षी, प्राणी आत पडून कुजतात व पाणी दूषित होते, पाण्याच्या टाकीवर इतरांना व मुलांना प्रतिबंध न केल्याने पाणी दूषित होऊ शकते, नळ योजनेचा प्रमुख उद्‌गमच असुरक्षित असणे, घरगुती नळ कनेक्शनसाठी पी. व्ही. सी. पाईपचा वापर केल्याने हा पाईप चिरतो व त्यातून गळती होते.

भूगर्भातील पाणी मुळांत शुद्ध असते, पण ते खालील प्रकारे अशुद्ध होते: विहीर: उघड्या विहिरीमध्ये पालापाचोळा पडल्यास, विहिरीला कठडा नसल्यास सांडपाणी विहिरीत गेल्याने, आजूबाजूची घाण पावसाच्या पाण्याबरोबर गेल्यावर, विहिरीत पोहल्याने, विहिरीच्या कठड्यावर उभे राहून पाणी काढल्याने पायाची घाण पाण्यात गेल्याने, विहिरीच्या परिसरात १०० फुटांच्या आत खतांचे खड्डे असणे, गुरांचे गोठा असणे, त्यांचे मलमूत्र हे सर्व जमिनीत मुरून विहिरीत झिरपते, विहिरीत उतरून पाणी भरल्याने, हाताची, पायाची व भांड्याची घाण पाण्यात मिसळल्याने, विहीरीचे बांधकाम सदोष असल्याने आजूबाजूची घाण, शेतातील कीटकनाशकमिश्रित घाण पाणी विहिरीत गेल्याने, शेतातून घरी परतताना किंवा शौचाहून आल्यानंतर हात पाय अवजारे विहिरीच्या काठावर धुतल्याने पाणी अशुद्ध होते.

घरातील साठवलेले पाणी दुषित होण्याची कारणे: पाणी साठवावयाचे भांडे, पिंप किंवा माठ अस्वच्छ असल्याने, पाण्याचे भांडे, माठ उंचावर न ठेवल्याने, पिण्याचे पाणी झाकून न ठेवल्याने, पाणी घेण्यासाठी स्वतंत्र लांब दांड्याच्या भांड्याचा वापर न केल्याने हाताचा पाण्याशी संबंध येऊन पाणी दूषित होते, शौचाहून आल्यावर किंवा बाळाची 'शी' धूतल्यावर हात साबणाने स्वच्छ न धुतल्याने व तशाच हाताने पिण्याचे पाणी हाताळल्याने, पाणी साठवण्याची भांडी, माठ नियमित दररोज साफ न केल्याने, जमिनीत रांजण पुरून व ते नियमित स्वच्छ न करता त्याचा पिण्याचे पाणी साठविण्यासाठी उपयोग करणे. (उदा. उपहारगृहे, पाणपोईमध्ये, यात्रा, धार्मिक महोत्सव इ.) वैयक्तिक स्वच्छतेचा अभाव म्हणजेच स्वयंपाक करण्यापूर्वी, अन्न हाताळताना, अन्न वाढण्यापूर्वी, जेवणापूर्वी हात साबणाने स्वच्छ न धुतल्याने, घरातील पिण्याचे पाणी अस्वच्छ हाताने हाताळल्याने अशुद्ध होते.

सार्वजनिक विहीर, तळी, नळ कोंडाळे, यांच्या आसपास गुरेढोरे धुणे, आंघोळी करणे, धुणी, भांडी इ. गोष्टी टाळाव्या. जिथून आपण पिण्याचे पाणी भरतो त्याच्या आसपास शौचाला बसू नये. पाण्याच्या स्त्रोताजवळ खत खड्डे, शोष खड्डे इ. घेऊ नये. विहिरीचे कठडे व पाण्याच्या स्त्रोताच्या आसपासचे बांधकाम व्यवस्थित झालेले असेल हे पाहावे. गावातील कचरा व सांडपाणी यांची विल्हेवाट योग्य प्रकारे लावावी, जेणेकरून पाण्याचे स्त्रोत दुषित होणार नाहीत. सर्व स्त्रोतांमधील पाण्याचे नमुने घ्यावेत, पाण्याची नियमित तपासणी करावी आणि हे पाणी पिण्यास योग्य आहे की नाही याची खात्री करावी. सार्वजनिक पाणीपुरवठा असलेले पाणी नियमित निर्जंतुक करावे. पिण्याच्या पाण्याच्या साठ्याजवळ गुरांचा गोठा असू नये. पिण्याच्या पाण्यात जनावरांचे मलमूत्र व गोठ्यातील केरकचरा मिसळणार नाही याची काळजी घ्यावी. उद्‌भव योग्य आहे किंवा अयोग्य आहे याचा फलक लावावा.

पाण्यामुळे होणारे आजार: विषमज्वर (टॉयफॉईड), कॉलरा, हागवण, अतिसार, पोलिओ, कावीळ, आमांश, आतड्यांचे आजार, अनेक प्रकारचे जंत व त्यापासून अनेक आजार होतात. व्यक्तिगत सवयी, सार्वजनिक अस्वच्छता यामुळे पिण्याचे पाणी दूषित होते. त्याचप्रमाणे नळ पाणीपुरवठ्यातील दोष, देखभाल विषयी असणारी लोकांची अनास्था, अनियमित शुद्धीकरण व पाण्याची तपासणी न होणे यामुळे पाणी दूषित होण्याची शक्यता खूपच असते आणि असे दूषित पाणी पिण्यास वापरल्याने जलजन्य रोग होतात.

शासनाच्या उपाययोजना: जनतेला शुद्ध व सुरक्षित पाणीपुरवठा होण्यासाठी पाण्याची गुणवत्ता चांगली असणे आवश्यक आहे. शासनाचे विविध विभाग, जसे पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभाग, ग्राम विकास विभाग, सार्वजनिक आरोग्य विभाग यांचा सहभाग उल्लेखनीय आहे. राज्यातील जनतेला शुद्ध व सुरक्षित पाणीपुरवठा करणे ही शासनाची जबाबदारी असून त्याकरिता जिल्हा परिषदा, पंचायत समित्या, ग्रामपंचायत या स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून करण्यात येणारी कार्यवाही ही अधिक परिणामकारक, निर्दोष व नियोजनबध्द व्हावी व जनतेला शुद्ध व सुरक्षित पाणीपुरवठा व्हावा याकरिता शासन पुढीलप्रमाणे उपाययोजना करीत आहे. १. प्रतिवर्षी पावसाळ्यापूर्वी जनतेस शुद्ध पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा करण्यासाठी व साथरोगास प्रतिबंध करण्यासाठी शासनस्तरावरून आवश्यक त्या सूचना परिपत्रकान्वये सर्व जिल्हा परिषद यांना निर्गमित करण्यात येतात. २. पाण्याची व ब्लिचिंग पावडर यांची वारंवार तपासणी करून गुणवत्ता संनियंत्रण केले जाते. स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा होण्यासाठी प्रयत्न करून दूषित पाण्याची टक्केवारी कमी करण्याबाबत व राज्यातील जनतेस जलजन्य साथरोगापासून परावृत्त करण्याचे सातत्याने प्रयत्न केले जातात.

उपरोक्त उपाययोजना व्यतिरिक्तही लोकांमध्ये जनजागृती करण्याच्या दृष्टिकोनातून शासन प्रयत्नशील आहे. त्यानुसार राज्यात केंद्र पुरस्कृत राष्ट्रीय ग्रामीण पाणी गुणवत्ता व संनियंत्रण व सर्वेक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. यालाच सुरक्षित जल अभियान असे नामकरण करण्यात येऊन त्याचे बोध वाक्य 'सुरक्षित पाण्याची शक्ती, रोगराईपासून मुक्ती' असे करण्यात आले. पिण्याचे पाणी दूषित होण्याच्या कारणांमध्ये सार्वजनिक अस्वच्छता व उघड्यावरील मलविसर्जन ही प्रमुख कारणे आहेत. संपूर्ण स्वच्छता अभियान, संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान इ. उपक्रमांद्वारे स्वच्छतेची व्याप्ती वाढवून जास्तीत जास्त गावे निर्मल करण्याचा प्रयत्न मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे.

लोकांमध्ये स्वच्छ व सुरक्षित पाणीपुरवठ्याबाबत तसेच अशुद्ध पाण्यामुळे आरोग्यावर होणाऱ्या दुष्परिणामाबाबत जनजागृती वाढविण्यासाठी दूरदर्शन व रेडिओ व वृत्तपत्रे, भित्तीपत्रके, लिफलेट इत्यादी माध्यमांचा वापर करून माहिती, शिक्षण व संवाद कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. यात राज्य व जिल्हास्तरीय प्रेस कॉन्फरन्स, न्यूज

कव्हरेज, दूरदर्शन व आकाशवाणीवर स्पॉट, जिंगल्स, चर्चा, लोकनाट्य, कलापथक, पथनाट्य, भित्तीपत्रके, पोस्टर्स, लिफलेट्स, राज्य विभाग, जिल्हा, तालुकास्तरावरील बक्षिसे, प्रदर्शने, मोबाईल व्हॅन्स, डॉक्युमेंटरी, एकस्पोझर व्हिजीट्स, एस. टी. बसेसवर संदेश रंगवणे, एस. टी. बस स्थानकांवर संदेशांचे प्रसारण करणे इत्यादी बाबींचाही समावेश आहे. पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभागाने ग्राम विकास विभाग व सार्वजनिक आरोग्य विभाग यांचे बरोबर एक समन्वयक समिती बनवली असून जनतेला शुद्ध व सुरक्षित पाणीपुरवठा होण्यासाठी व पाण्याच्या गुणवत्तेचे सातत्य राखण्यासाठी मंत्रालयीन पातळीवर याचा आढावा घेतला जात आहे. जिल्हा स्तरावर मुख्य कार्यकारी अधिकारी व तालुकास्तरावर गटविकास अधिकारी यांचे अध्यक्षतेखाली पाणी गुणवत्ता विषयक बाबींचा आढावा घेण्यासाठी समिती स्थापन करण्यात आली आहे.

आरोग्य विभागामार्फत पावसाळ्यानंतरच्या स्वच्छता सर्वेक्षणावरून आढळून आलेल्या त्रूटी दूर करण्याच्या कार्यवाहीसाठी मागील वर्षी एक अभियान घेण्यात आले. या अभियानामध्ये तालुकापातळीवर गटविकास अधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली तालुका आरोग्य अधिकारी, उपअभियंता (पा.पु) यांची समिती स्थापन करण्यात आली होती व या समितीसमोर लाल कार्ड व पिवळे कार्ड दिलेल्या ग्रामपंचायतींचे सरपंच, ग्रामसेवक व प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे वैद्यकीय अधिकारी यांना बोलावून सर्वेक्षणातील त्रुटी दूर करण्याबाबत मार्गदर्शन करण्यात आले.

प्रायोगिक स्तरावर कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये केंद्र शासन व जागतिक आरोग्य संघटना यांच्या नवीन निकषाप्रमाणे प्रत्येक पिण्याच्या पाण्याच्या स्त्रोतांचे सर्वेक्षण नुकतेच पूर्ण करण्यात आले असून त्यात आढळून आलेल्या त्रुटींचे निराकरण करण्याची कार्यवाही त्वरित करण्यात येत आहे. या सर्वेक्षणाची उपयुक्तता पाहता राज्य शासनाने मुख्य कार्यकारी अधिकारी, कोल्हापूर यांच्या अध्यक्षतेखाली स्वच्छता सर्वेक्षण व त्या आधारे दिल्या जाणा—या लाल कार्ड, हिरवे कार्ड प्रणालीचे बळकटीकरण व सुसूत्रता आणण्यासाठी एक अभ्यासगट स्थापन केला. या अभ्यासगटात युनिसेफ प्रतिनिधी, उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी (ग्रां.पं) जिल्हा आरोग्य अधिकारी, तांत्रिक सल्लागार व पाणी गुणवत्ता तज्ज्ञ यांचा समावेश करण्यात आला होता. या समितीने अंतिम अहवाल शासनास सादर केलेला आहे. या अहवालाच्या आधारे स्वच्छता सर्वेक्षणाची कार्यप्रणालीची दिशा व त्या आधारे दिल्या जाणाऱ्या लाल कार्ड, हिरवे कार्ड प्रणालीचे बळकटीकरण व सुसूत्रता आणण्याची कार्यवाही करण्यात येत आहे.

राज्य शासनाने राज्यातील सर्व सार्वजनिक पिण्याच्या पाण्याच्या स्त्रोतांचे सर्वेक्षण, त्यांना सांकेतांक देण्याची कार्यवाही व त्याची संकेतस्थळावरती नोंद करण्याची कार्यवाही चालू आहे.

राज्य शासनाने युनिसेफच्या तांत्रिक सहकार्याने पाणी गुणवत्ता विषयक संनियंत्रण व सर्वेक्षण कार्यप्रणालीचे बळकटीकरण करण्यासाठी व याच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी पूर्वीचे शासननिर्णय व सद्यस्थितीचा आढावा घेऊन नवीन कार्यप्रणाली तयार केली आहे. या कार्यप्रणालीमध्ये प्रत्येक घटकाच्या जबाबदा—या निश्चित करण्यात आल्या आहेत. यासंबंधीचा ग्रामविकास विभाग, पाणीपुरवठा, व स्वच्छता, विभाग, आरोग्य विभाग यांच्या सहमतीने शासन निर्णय निर्गमित करण्यात आला असून त्यावर सर्व ग्रामपंचायतींमध्ये लावण्यासाठी एक पोस्टर तयार करण्यात आले असून, ते सर्व ग्रामपंचायतींना वितरित करण्यात आले आहे.

राज्यातील प्रत्येक ग्रामपंचायतीमध्ये पाणी गुणवत्तेच्या प्रभावी अंमलबजावणीच्या सध्या कार्यरत असणाऱ्या पाणीपुरवठा कर्मचारी यांना जलसुरक्षक म्हणून संबोधून त्यांच्या नियमित कामांबरोबर पाणी गुणवत्ता विषयक विशिष्ट कामांसाठी ग्रामपंचायीव्दारे अतिरिक्त प्रोत्साहनपर मानधन देण्यात येत आहे.

जलसुरक्षक व पाणी गुणवत्तेबाबतच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी जिल्हा पातळीवर जल निरीक्षकाची नियुक्ती केली जात आहे. पाणी हे विकासाचे एक महत्वाचे साधन असून, बहुतांश ग्रामीण व शहरी विकास त्यावरच अवलंबून आहे. वर नमूद बाबी लक्षात घेता शासनाने वेळोवेळी जनजागृती करून लोकसहभागाचा समावेश करून तसेच सर्व संबंधित यंत्रणांना आवश्यक त्या सूचना व आदेश देऊन जनतेस स्वच्छ व शुद्ध पाणी कसे पुरविले जाईल याकडे लक्ष देण्याचे कार्य सुरू आहे

सारणी क्रमांक १

आपल्याला शासनाच्या पाणी स्वच्छता अभियानाचा सकारात्मक परिणाम दिसुन येत आहे काय?

अ. क्र.	विवरण	वारंवारीता	टक्केवारी
१	होय	१७	८५.००
२	नाही	३	१५.००
एकुण		२०	१००.००

स्रोत *:— प्रत्यक्ष नमुना पाहणी*

वरील सारणीवरून असे दिसुन येते की पाणी स्वच्छता अभियानाचा सकारात्मक परिणाम दिसुन येत आहे असे १७ म्हणजे ८५ टक्के उत्तरदात्यांनी पाणी स्वच्छता अभियानाचा परिणाम दिसुन येत आहे असे मत दिले. यावरून हे स्पष्ट होते की, ग्राम स्वच्छता अभियान विषयासंदर्भात शासकीय यंत्रणेव्दारा गावागावामधून उद्‌बोधन शिबीर घेण्यात आली असल्यामुळे ग्रामीण जनतेमध्ये पाणी स्वच्छतेविषयी जनजागृती झाली आहे.

सारणी क्रमांक २

पाणी स्वच्छता अभियान विषयी ग्रामीण जनतेमध्ये स्वच्छतेविषयी जनजागृती झाली आहे काय?

अ. क्र.	विवरण	वारंवारीता	टक्केवारी
१	काही प्रमाणात	८	४०.००
२	मोठया प्रमाणात	१२	६०.००
एकूण		२०	१००.००

स्रोत *:— प्रत्यक्ष नमुना पाहणी*

वरील सारणीवरून असे दिसुन येते की, पाणी स्वच्छता अभियानामुळे ग्रामीण जनतेमध्ये स्वच्छतेविषयी मोठया प्रमाणात जनजागृती दिसून येत आहे. वरील बाबींचा विचार करता असे लक्षात येते की ग्राम स्वच्छता अभियानामुळे ग्रामीण जनतेमध्ये स्वच्छतेविषयी जनजागृती दिसुन येत आहे. त्यामुळे वरील उपकल्पना ही सत्य ठरते. पाणी स्वच्छता अभियानांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या उपक्रमामध्ये ग्रामीण

जनतेचा सहभाग वाढला असुन उपक्रमाची अंमलबजावणी करतांना गावकऱ्यांचे सहकार्य मिळत आहे.

सारणी क्रमांक ३

अभियानात ग्रामीण जनतेचा सहभाग व गावकऱ्यांचे सहकार्य मिळत आहे काय

अ. क्र.	विवरण	वारंवारीता	टक्केवारी
१	होय	७	३५.००
२	नाही	१३	६५.००
एकुण		२०	१००.००

***स्रोत :–** प्रत्यक्ष नमुना पाहणी*

वरील सारणीवरून असे दिसुन येते की, पाणी स्वच्छता स्वच्छता अभियानात ग्रामीण जनतेचा सहभाग व गावकऱ्यांचे सहकार्य मिळत नाही असे दिसुन आले. त्यामुळे वरील उपकल्पना ही असत्य ठरते कारण आज गावातील लोक हे आपआपल्या कामात व्यस्त असल्यामुळे अभियानात जनतेचे सहाकार्य मिळत नाही.

सारणी क्रमांक ४

पाणी स्वच्छता अभियानानंतर काय परिवर्तन झाले

अ. क्र.	विवरण	वारंवारीता	टक्केवारी
१.	पाणी हे गाळून व स्वच्छ करून पिणे	७	३५
२.	पाणी वाचवणे	३	१५
३.	सावर्जनिक ठिकाणी पाणी दुषित न करणे	१०	५०
एकुण		२०	१००.००

***स्रोत :–** प्रत्यक्ष नमुना पाहणी*

वरील सारणीवरून असे दिसुन येते की, पाणी स्वच्छता अभियानात ग्रामीण जनतेमध्ये पाणी स्वच्छता अभियानानंतर बरेच बदल दिसून येतात पाणी स्वच्छ करून पिणे, पाणी वाचविणे, सार्वजनिक ठिकाणी पाणी दूषीत न करणे. त्यामुळे वरील उपकल्पना ही सत्य ठरते कारण आज ग्रामीण भागातील लोक पाण्याविषयी जागृत आहेत हे दिसून येते.

निष्कर्ष: सारणी क्रमांक १ वरून पाणी स्वच्छता अभियानाचे सकारात्मक परिणाम दिसुन येत आहे असे १७ म्हणजे ८५ टक्के उत्तरदात्यांचे मत आहे. सारणी क्रमांक २ वरून असे दिसुन येते की, पाणी स्वच्छता अभियानामुळे ग्रामीण जनतेमध्ये पाणी स्वच्छतेविषयी जनजागृती दिसुन येत आहे. सारणी क्रमांक ३ वरून असे दिसुन आलेले आहे की पाणी स्वच्छता स्वच्छता अभियानात ग्रामीण जनतेचा सहभाग व गावकऱ्यांचे सहकार्य मिळत नाही असे दिसुन आले. सारणी क्रमांक ४ वरून असे दिसुन आलेले आहे की पाणी स्वच्छता अभियानात ग्रामीण जनतेमध्ये पाणी स्वच्छता अभियानानंतर बरेच बदल दिसून येतात पाणी स्वच्छ करून पिणे, पाणी वाचविणे, सार्वजनिक ठिकाणी पाणी दूषीत न करणे, असे दिसुन आले.

सुचना आणि शिफारशी: १) पाणी पितांना शुद्ध पाणी करून पिणे. २) पाणी पुरवठा विभागाने पाण्याचे नेहमी परिक्षण करावे. ३) सार्वजनिक ठिकाणी पाणी दुषीत करणाऱ्या ग्रामस्थांना दंड आकारण्यात यावा. ४) सार्वजनिक ठिकाणी गुरे ढोरे धुणे, दुषीत कपडे धुणे, शेतीचे अवजारे धुणे हे टाळावे. ५) चांगले पाणी हे वाया जावू नये याची दक्षता घ्यावी.

सारांश: उपरोक्त विवेचनावरून असे दिसुन येते की, पाणी स्वच्छता अभियानापुर्वी आणि अभियानानंतर बरीच, तफावत दिसुन येत आहे. अस्वच्छता, आजारपण, पाणी टंचाई, घरगुती शौचालय, हे प्रत्यक्ष नमुना यामध्ये बरीच सुधारणा दिसुन येत आहे. पाणी स्वच्छता अभियानाचा सकारात्मक परिणाम दिसुन येतो असे ८५ टक्के लोक मान्य करतात. असे दिसुन येते की, पाणी स्वच्छता अभियानामुळे ग्रामिण जनतेमध्ये स्वच्छतेविषयी जनजागृती आहे. पण पाणी स्वच्छता अभियानात ग्रामीण जनतेचा सहभाग व गावकऱ्यांचे सहकार्य मिळत नाही असे दिसुन आले.

संदर्भ

१. Source : B.K. Sawal (Director, WSSO) Government of Maharashtra water supply & sanitation department
२. पाणी व स्वच्छता सहाय्य संस्था, पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभाग, अहवाल २०११.
३. सुजल निर्मल मासिक, जून २०१२.
४. लोकराज्य मासिकाच्या सौजन्याने, पुणे जिल्हा महाराष्ट्र डॉ. उमेश तागडे लेखक पाणी आणि आरोग्य २२ ऑगस्ट, २०१६.
५. ग्राम स्वच्छता अभियान, एक नवे पर्व १९९६, महाराष्ट्र शासन, शासकीय मुद्रणालय. महाराष्ट्र शासन निर्णय क्र. स.गा.पा.२०१६/प्र. क्र. ७२/पा. पु.०८ पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग मंत्रालय मुंबई दि. ०४ जून, २०१६.

ISSN 2278-3199

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE & SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in Journal Website: www.journalsnmcsip.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657